

MUZEUL BANATULUI MONTAN
REȘIȚA

BANATICA

29

I

2019

MUZEUL LA CEAS ANIVERSAR
~ 60 de ani de activitate muzeală la Reșița ~

VOLUM DEDICAT ANIVERSĂRII A
60 DE ANI DE ACTIVITATE MUZEALĂ LA REȘIȚA

~

THIS VOLUME IS DEDICATED TO THE 60TH ANNIVERSARY
OF THE MUSEUM OF HIGHLAND BANAT IN REȘIȚA

Primele inițiative de constituire a unei instituții muzeale în centrul industrial al Reșiței s-au manifestat la începutul anului 1957, ele fiind formulate de societatea civilă locală și de lucrătorii uzinelor reșițene, în ideea organizării unui muzeu tehnic al Reșiței. Rezultatele acestor acțiuni conjugate s-au materializat prin constituirea în cadrul Combinatului Metalurgic Reșița a „Comisiei pentru înființarea muzeului”, formată din 27 de reprezentanți ai acestei mari unități industriale, avându-l ca președinte pe inginerul Gheorghe Ilin. Această comisie a început, pe de-o parte, să identifice și să colecteze documente și piese industriale cu valoare istorică, pe de altă parte, să colaboreze cu oamenii de cultură reșițeni, precum și cu o serie de colecționari din oraș dispuși să contribuie la

alcătuirea unui muzeu local. Ca urmare a acestor demersuri, în toamna anului 1959 Sfatul Popular din Reșița a hotărât înființarea unui muzeu de istorie locală, prilej cu care s-a constituit „Comitetul de organizare al muzeului orășenesc Reșița” condus de profesorul de istorie Octavian Răuț, cel care avea să devină și primul director al muzeului (1959–1965). Inaugurarea sediului primei instituții muzeale de istorie din Reșița, localizat pe str. 6 Martie, nr. 27, la parterul fostului Sfat popular raional, s-a produs în ziua de 23 decembrie 1959. Cu acest prilej, prima expoziție organizată prezenta o serie de piese arheologice, precum și obiecte legate de începuturile și dezvoltarea uzinelor reșițene, toate acestea provenind de la cei peste 50 de colecționari amatori care au contribuit prin donațiile lor la piatra de temelie a patrimoniului muzeului reșițean.

În următorii doi ani, preocupările de sporire a patrimoniului muzeal au continuat, atât prin achiziții de piese, cât mai ales prin demararea unui program propriu de cercetare arheologică a zonei, sprijinit de specialiștii Muzeului regional al Banatului din Timișoara. Astfel, s-a ajuns la creșterea semnificativă a patrimoniului istoric și arheologic (6000 de piese), fapt ce a atras după sine atât nevoia de recunoaștere oficială a muzeului, cât și de atribuire a unui nou sediu. În consecință, la începutul anului 1962 muzeului i-a fost repartizat imobilul de pe str. 7 Noiembrie, nr. 50, dotat cu subsol, parter și etaj, ce a fost inaugurat în 11 martie 1962. Patru zile mai târziu, în 15 martie 1962, prin adresa nr. 48322/1962 a Ministerului Învățământului și Culturii, *Muzeul orașului Reșița* a dobândit aprobarea oficială de funcționare, ca instituție de categoria II b.

Având de acum un statut juridic bine determinat și un sediu cu potențial corespunzător nivelului dezvoltării patrimoniului în etapa respectivă, activitatea muzeului a putut fi reorganizată și așezată pe baze rigurose științifice. Astfel, anii 1962–1964 au fost o perioadă în care s-au demarat o serie de investigații de teren și s-au organizat primele săpături arheologice sistematice de-a lungul Văii Bârzavei (la Berzovia, Ramna, Bocșa Română, Zorlențul Mare, Surduc, Greoni), teritoriu aflat în arealul de cercetare al orașului Reșița. În același timp, noua direcțiune a muzeului, deținută între anii 1965–1967 de către istoricul Volker Wollmann, a efectuat în zonă (la Doman, Lupac, Dognecea, Ocna de Fier, Bocșa, Anina, Oravița) cercetări care vizau domeniul istoriei tehnice a mineritului și metalurgiei, care au adus un important patrimoniu industrial instituției (hărți și planuri miniere, unelte și accesorii de minerit), ce au oferit suportul organizării unor expoziții temporare cu privire la istoria secolelor XVIII–XIX în Banatul Montan. Sporirea considerabilă a patrimoniului instituției a atras după sine și nevoia unei evidențe riguroase, alcătuite pe baze științifice, astfel că în acești ani s-a inițiat cel dintâi *Registru general de inventar* al Muzeului Orășenesc Reșița.

Reorganizarea administrativă pe județe a României din anul 1968 a oferit

muzeului reșițean oportunitatea de a-și modifica statutul pornind de la toate acumulările cantitative și calitative din ultimul deceniu. În consecință, Muzeul Orășenesc Reșița a devenit *Muzeul de Istorie al județului Caraș-Severin*, o denumire standard pentru acea vreme. S-a constituit astfel o instituție care derula activitatea de cercetare și conservare a patrimoniului cultural pentru un spațiu geografic și administrativ de circa 9.000 km², sub o nouă conducere, asigurată de istoricul Ilie Uzum (1968–1990). În noul context, tânăru colectiv științific în formare, sprijinit de o serie de colaboratori externi provenind din marile centre universitare și de cercetare din Cluj-Napoca, Timișoara sau București, a demarat un program de cercetare istorico-arheologică de largă perspectivă, menit să valorifice patrimoniul cultural din sud-vestul României. Punerea în practică a acestui program a atras după sine și nevoia realizării unei publicații proprii de specialitate, care să disemineze în mediul științific național rezultatele cercetărilor arheologice și istorice efectuate de specialiștii muzeului, precum și de colaboratorii externi ai acestuia. Astfel, în 1971 a fost inaugurată și activitatea editorială a muzeului odată cu apariția primului număr al revistei *Banatica*, publicație științifică editată din doi în doi ani, ce a reunit la începuturile sale materiale și studii referitoare la arheologia și istoria județului Caraș-Severin.

Extinderea sferei activității de cercetare a instituției reșițene a fost dublată în permanență de o amplificare la nivelul întregului județ a activității cultural-educative și expoziționale. În consecință, Muzeul județean de istorie a sprijinit înființarea unor secții externe, dar și a expozițiilor permanente reprezentative pentru anumite zone ale județului sau pentru un anumit domeniu de activitate. Astfel, în 1969 a fost creat la Gornea (com. Sichevița) primul muzeu sătesc al județului. Cu sprijinul și participarea directă a specialiștilor muzeului, în anii următori au fost înființate mai multe unități muzeale: Expoziția permanentă de istorie a stațiunii Băile Herculane (1971), Expoziția permanentă de istoria culturii în sediul Teatrului Vechi din Oravița (1969), Expoziția permanentă de istorie a mineritului carbonifer din Anina (1976) și Expoziția permanentă a dezvoltării istorice pe teritoriul Clisurii, la Moldova Nouă (1977).

Acumularea cantitativă a unui patrimoniu material tot mai bogat a determinat autoritățile județene să repartizez, în 1972, un sediu mai încăpător muzeului, în clădirea de pe strada 7 Noiembrie, nr. 8, ce aparținuse înainte Primăriei Reșița. Noul sediu, complet renovat, reamenajat și dotat cu instalațiile și unitățile de mobilier necesare a permis organizarea, în același an, a unei consistente expoziții permanente, bazată exclusiv pe obiecte și materiale rezultate din propriile cercetări și achiziții. Această expoziție a prezentat, pe de-o parte, evoluția societății omenești în spațiul județului Caraș-Severin din paleolitic și până în contemporaneitate; pe de-altă parte, printr-un mare număr de documente

originale și materiale tridimensionale, o altă parte a expoziției ilustra dezvoltarea mineritului în zonă.

Din păcate, în 1976 începe o perioadă de aproape 10 ani de peregrinări ale instituției reșițene, ce a afectat în primul rând continuitatea activității expoziționale. Astfel, împrejurări determinate de extinderea uzinelor au făcut ca sediul muzeului să fie mutat într-un imobil impropriu de pe str. Văliugului, nr. 103, unde întregul patrimoniu a fost depozitat, fără posibilitate de expunere. După patru ani, în 1980, numeroasele colecții constituite între timp au revenit, împreună cu tot personalul muzeului, în sediul inițial de pe str. 6 Martie, nr. 27, fără ca acest lucru să însemne și o reluare a activității expoziționale. În schimb, în toți acești ani muzeul nu a încetat să desfășoare o susținută activitate de cercetare științifică, de evidență a bunurilor culturale, a monumentelor istorice și de arhitectură sau a rezervațiilor și monumentelor naturale existente pe tot teritoriul județului. În plan expozițional s-a încercat să se compenseze lipsa expoziției permanente prin organizarea a zeci de expoziții tematice, temporare sau itinerante.

Periplul patrimoniului muzeal și al personalului instituției s-a încheiat în decembrie 1987, odată cu ocuparea clădirii special construite și destinate activității muzeistice din b-dul Republicii, nr. 10, unde se află și astăzi. Creație a arhitectului Șerban Antonescu, noul sediu a fost inspirat de modelul muzeului Guggenheim din New York. Ocupând un spațiu de 2500 m², clădirea actuală se ridică pe 7 nivele: subsolul – destinat depozitelor și laboratorului de restaurare; spațiul expozițional extins pe 6 nivele; și un corp de birouri pe două nivele, unde se desfășoară activitatea personalului de specialitate și auxiliar al instituției. Dotările pentru laboratoare, amenajările interioare și o parte din mobilier s-au făcut treptat, între anii 1991–1999. Începând cu anul 1997, printr-o hotărâre a Consiliului județean Caraș-Severin, denumirea standard a muzeului a fost modificată în aceea de *Muzeul Banatului Montan*, titulatură sub care instituția funcționează și astăzi. Din anul 1990 și până în martie 2018 direcțiunea muzeului a fost deținută de Dumitru Țeicu, pentru ca din vara lui 2018 conducerea muzeului să îi revină lui Flavius Petru Bozu.

Noile condiții au permis reactivarea funcției expoziționale a muzeului, astfel încât în anii 1999–2001 a fost organizată expoziția permanentă pe trei paliere: Preistoria în Banatul Montan, Civilizația daco-romană în Banatul Montan și Evul Mediu în Banatul Montan. Ulterior, în 2016, cu prilejul a 245 de ani de industrializare în Banat, a fost vernisată noua expoziție permanentă a muzeului – Banatul Montan în secolele XVIII–XX – reflectând istoria mineritului, a metalurgiei, a construcției de mașini și a vieții sociale din Banatul montan în perioada respectivă. Se adaugă acesteia și Sala Stendl – un spațiu de expunere dedicat artiștilor plastici Ioan și Teodora Stendl, rezultat în urma donației în

anul 2007 a 20 de lucrări plastice și de tapiserie. Pe de altă parte, muzeul a găzduit, în spațiile destinate expunerilor temporare, numeroase expoziții din țară și străinătate (Germania, Franța, Austria, Ungaria, Cehia, Serbia, Croația, Ucraina sau Mexic). La fel de importantă a fost organizarea de către muzeu a unor expoziții în Germania, la Düsseldorf și Sindelfingen (în colaborare cu Asociația șvabilor bănățeni din München), precum și participarea unor piese din colecțiile de arheologie sau istoria mineritului la expoziții internaționale de mare amploare din Elveția, SUA, China sau Belgia în anii 2008, 2009, 2014 și 2019.

Activitatea editorială a muzeului a fost o altă modalitate de valorificare a cercetărilor arheologice, istorice, sociologice sau etnografice desfășurate în muzeu și nu numai, ce au vizat spațiul istorico-geografic și cultural al Banatului Montan. Sub egida muzeului reșițean au văzut lumina tiparului peste 100 de volume reprezentând cercetări de autor, teze de doctorat, restituiri istoriografice, surse documentare, precum și o serie de cataloage de colecții. În paralel, revista muzeului – *Banatica* și-a lărgit, după anul 1990, spectrul tematicii și al colaborărilor interne și externe, publicând materiale atât în limba română, cât și în limbi de circulație internațională. Astfel, în decursul anilor, au publicat în paginile sale cercetători și istorici din Germania, Austria, Franța, Marea Britanie, SUA, Polonia, Republica Moldova, Ungaria, Serbia, Bulgaria, Croația, Rusia sau Kazahstan. Din anul 2008 *Banatica* apare anual, ajungând astăzi la cel de-al 29-lea număr. De asemenea, revista este cuprinsă în BDI ErihPlus (din 2007) și EBSCO (din 2012).

Colegiul de redacție

**UN INSTRUMENT MUZICAL REALIZAT DINTR-O
VALVĂ FOSILĂ APARTINÂND FAMILIEI OSTREIDAE
(RAFINESQUE, 1815) TĂRTĂRIA-GURA LUNCII
CAMPANIA 2018, TRANSILVANIA, ROMÂNIA***

*Ana-Maria Păpureanu,
Sabin Adrian Luca^{**},
Cristian Titus Florescu^{***}*

*Articol dedicat celui care a fost
Prof. univ. dr. Dumitru Țeicu*

Cuvinte cheie: Tărtăria-Gura Luncii. Cultura Petrești, Transilvania, România

Keywords: Tărtăria-Gura Luncii, Petrești culture, Transylvania, Romania

Tărtăria-Gura Luncii, campania sistematică 2018. Cu această ocazie s-a descoperit – într-o poziție arheologică secundară, un obiect rar ca formă și utilitate. Acesta pare a fi un instrument muzical din preistorie.

Contextul de descoperire al Instrumentului

În ziua de 11 iulie 2018 au fost săpate în SII carourile 33, 41, 49, 57 pe adâncimea -0,20-0,40m (nivelul II de săpare). În caroul 49, la adâncimea de -0,30 m, a apărut un obiect perforat (perforații longitudinale și verticale) dintr-o rocă albicioasă, din straturi subțiri suprapuse (geologic), probabil o rocă sedimentară.

La limita dintre carourile 41 și 49 a fost delimitată o zonă de aglomerare cu pietre de râu, ceramică, majoritar grosieră, și bucăți de chirpici extrem de

* Varianta în limba engleză a articolului. S.A. Luca, A.-M. Păpureanu, C.T. Florescu, *Possible musical instrument made from Fossil Valve belonging to the Family Ostreidae (Rafinesque, 1815) from Tărtăria-Gura Luncii (systematic research campaign 2018)*, Transylvania, Romania, a fost publicată în *Brukenenthal. Acta Musei*, 14, 2019, nr.1, 35-62.

** Muzeul Național Brukenenthal din Sibiu, Piața Mare, nr. 4-5, e-mail: ana.papureanu@brukenthalmuseum.ro, sabin.luca@brukenthalmuseum.ro

*** Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, str. Mihai Viteazul, nr. 12-14, e-mail: tituscristi52@gmail.com

friabil. *Instrumentul* a apărut la Est de aglomerarea amintită anterior, pe același nivel cu partea superioară a aglomerării identificate, la -0,30m.

Din demontarea aglomerării dintre carourile 41–49 a rezultat, pe lângă ceramică, și o figurină zoomorfa fragmentară. Apartenența culturală a materialelor rezultate în urma demontării aglomerării este petreșteană.

1A	2A	3A	4A	5A	6A	7A	8A	S1A
1	2	3	4	5	6	7	8	
9	10	11	12	13	14	15	16	SI
17	18	19	20	21	22	23	24	
25	26	27	28	29	30	31	32	
33	34	35	36	37	38	39	40	SII
41	42	43	44	45	46	47	48	
49	50	51	52	53	54	55	56	
57	58	59	60	61	62	63	64	SIII
65	66	67	68	69	70	71	72	
73	74	75	76	77	78	79	80	
81	82	83	84	85	86	87	88	
89	90	91	92	93	94	95	96	SIV
97	98	99	100	101	102	103	104	
105	106	107	108	109	110	111	112	
113	114	115	116	117	118	119	120	
121	122	123	124	125	126	127	128	SV
129	130	131	132	133	134	135	136	
137	138	139	140	141	142	143	144	
145	146	147	148	149	150	151	152	
153	154	155	156	157	158	159	160	

Plan I. Tărtăria-Gura Luncii. Planul general al suprafețelor SIA, SI-V. / Tărtăria-Gura Luncii. General surfaces plan SIA, SI-V.

Descrierea Instrumentului

Moluștele marine sau terestre, actuale și fosile, sunt subiectul studiilor de antropologie și arheologie din întreaga lume¹. Materialele conchologice, brute sau prelucrate, identificate în cadrul siturilor arheologice au contribuit la înțelegerea interacțiunii popoarele antice cu mediul înconjurător².

În 1890, paleontologul olandez M.E.F.Thomas Dubois (1858–1940) a descoperit prima fosilă de *Homo erectus* în Trinil, Java (Indonezia). Alături de fosila umană acesta a descoperit și o duzină de bivalve. Valvele au fost examinate, inițial, în 1930. Mai apoi, în 2014, biologul J. Joordens le-a studiat alături de o echipă specializată, descoperind că acestea aparțin unor specii de bivalve dulcicole. Punctul culminant al studiului îl reprezintă striatiile de origine antropică de pe o valvă. Repetitivitatea striatiilor, aspectul uniform și

¹ Stoner, Ray 1996, 101.

² Demarchi *et alii* 2014, 1.

îngrijit sugerează buna cunoaștere a procedurii de realizare a obiectului. Datate la aproximativ 500.000 de ani (prin analiza grăuncioarelor de nisip din interiorul striatiilor), acestea reprezintă primele forme de gândire abstractă a strămoșului omului modern³.

În Peștera Marsoulas din sud-vestul Franței, datată în Paleoliticul Superior (Magdalenian) s-au descoperit scoici provenind din specia ce este identificată ca fiind *Charonia lampas* (Linnaeus, 1758), specie nativă Mării Mediterane⁴ – la 170 km de cel mai apropiat punct actual al mării. J. Montagu⁵ subliniază importanța obiectului pentru comunitatea respectivă, dacă l-au transportat o distanță atât de mare.

Următoarea descoperire europeană de acest gen, în ordine cronologică, a fost cea de pe dealul Ösel, în apropierea Wolfenbüttel, oraș din landul Saxonia Inferioară, Germania, respectiv o trompetă denumită *Triton*. Obiectul a fost găsit înconjurat de 19 bucăți de silex prelucrat datate 5.500–4.500 BC, autorii descoperirii considerând că obiectele au fost folosite în cadrul unui ritual preistoric.

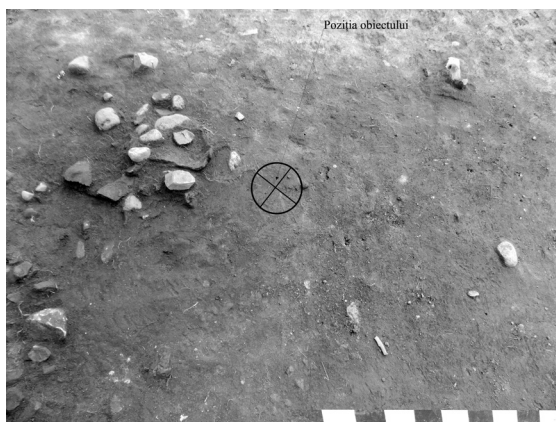
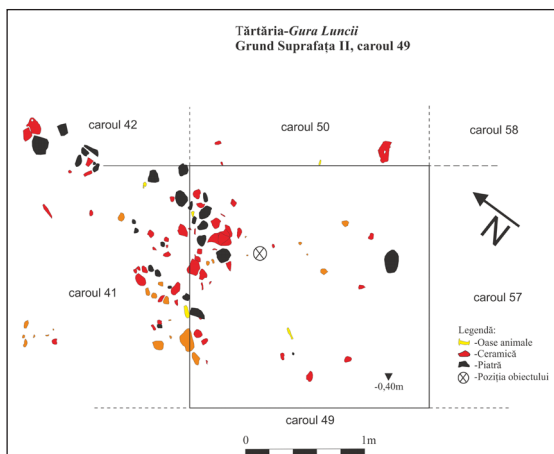

Foto 1. Tărtăria-Gura Luncii. Suprafața II, caroul 49. Cu X este însemnat locul piesei în contextul unui strat petreștean răscolit. / Tărtăria-Gura Luncii. 2018. Surface II, square 49. With X is the place of the piece, in the context of a rattled Petrești layer

Plan II. Tărtăria-Gura Luncii. 2018. Suprafața II, caroul 49. Cu X este însemnat locul piesei în contextul unui strat petreștean răscolit. / Tărtăria-Gura Luncii. 2018. Surface II, square 49. With X is the place of the piece, in the context of a rattled Petrești layer.

³ Callaway 2014.

⁴ Herbert, Wallace 1997, 3–11.

⁵ Montagu 2018, 10–13.

În numeroase situri arheologice neolitice din Italia (Liguria), în peșteri (Caverna della Pollera, Caverna della Arene Candide, Grotto dei Piccione) și morminte au fost găsite trompete din cochilii dateate 5.316–5.005 BC. N. K. Apostolika⁶ numește artefactele neolitice de acest tip simboluri ale vieții și morții omului.

Și în zilele noastre materialele conchologice sunt folosite ca instrumente. R. Wickworth⁷ a descris folosirea actuală a cochiliilor ca tuburi sonore sau trompete în Insulele Seychelles.

În religia Hindusă, *vedele* sunt recitate în cadrul ceremoniilor însoțite de sunetul instrumentului sacru, „shanka”, confecționat din *Turbinella pyrum* (Linnaeus, 1758) numit popular „cochilia divină”, pentru a anunța inițierea ritualului, pentru a identifica punctele esențiale ale ritului și, mai ales, pentru a accentua experiența spirituală⁸.

În Africa, zona/statul Ghana, copiii folosesc și astăzi trompete obținute prin găurirea cochiliei melcului terestru *Achatina achatina* (Linnaeus, 1758), melcul uriaș african⁹.

Lucrarea monumentală a lui J. Montagu¹⁰, apărută în 2018, tratează în detaliu utilizarea trompetelor confecționate din cochilii, încă din preistorie și până astăzi, în întreaga lume.

Analiza artefactului

Morfologia piesei

Descrierea din punct de vedere arheomalacologic al piesei (fig. 1a-b) presupune stabilirea cadrului convențional morfologic, respectiv orientarea corectă generală a artefactului (fig. 2a-d). Conform aspectului și presupusei utilizări a acestuia, orientarea este vertical internă, fiind vorba de un obiect cu secțiune longitudinal romboidală.

Artefactul este, probabil, un instrument muzical aerofon, respectiv fluier vertical rudimentar, fără dop, ceea ce presupune menținerea poziției verticale a acestuia în momentul utilizării. Fiind confecționat dintr-o valvă de scoică fosilă, terminologia folosită trebuie să corespundă cu cea specifică domeniului malacologic, paleontologic și arheomalacologic. Astfel, capătul mai lat și rotunjit al cochiliei reprezintă partea anterioară (A), iar cel opus cea posterioară (P). Regiunea țâțânii (zona de pe valvă în dreptul căreia se articulează ligamentul extern, în cazul de față ligament intern, deoarece vorbim de un artefact

⁶ Apostolika 2005, 133.

⁷ Wickworth 1949, 37–39.

⁸ Prasad, Rajavel 2013, 137.

⁹ Ampomah 2014, 24–31.

¹⁰ Montagu 2018, 1–189.

obținut dintr-o valvă fosilă aparținând familiei *Ostreidae* – Rafinesque, 1815), reprezintă partea ventrală internă iar partea opusă, cea dorsal externă. Pe fața internă a valvei obiectului se observă impresia mare, semicirculară, incompletă a mușchiului aductor posterior. Obiectul prezintă două extremități perforate: anterioară (EPA) și posterioară (EPP). Central, pe partea ventral internă, se află perforația centrală internă (PCI). Liniile de creștere sunt evidente și pronunțate ventral intern, ele prelungindu-se dorso-lateral. Obiectul este perforat lateral în regiunea dorsal externă (PLD). Dorsal extern se observă acțiunea agenților edafici și fizico-chimici asupra valvei.

Parametrii morfometrici dimensionali

Artefactul cântărește 173,67 grame. Cântărirea artefactului finit ne oferă o estimare a dimensiunilor inițiale a fosilei, materia primă.

Culoarea artefactului nu este edificatoare. Conform descrierilor lui D. Bar-Yosef Mayer¹¹, culoarea artefactelor, indiferent de materie, este subiectivă în ceea ce privește încadrarea artefactelor la o anumită categorie (ornamentală, religioasă), iar percepția culorii la majoritatea populațiilor neolitice se rezuma la alb, negru, roșu, verde, galben și albastru.

Lungimea totală a obiectului este de 105 mm, lățimea maximă 45 mm.

Orificiul anterior al acestuia prezintă o lungime de 14 mm, lățime maximă 9 mm (Fig. 3). Orificiul posterior are o lungime de 10 mm și o lățime de 6 mm. Acesta se continuă pe partea ventral internă pe o suprafață de 6 mm (Fig. 4). Lungimea orificiului central este de 6 mm și lățimea de 5 mm (Fig. 5). Perforația dorsal externă are o lungime de 9 mm și lățime de 8 mm (Fig. 6).

Analiza arheomalacologică

Factorii taphonomici (fizici, geo-chimici, factori animalii, factori umani) au afectat suprafața, textura cât și structura internă a fosilei.

Radiografiile piesei (fig. 7a-b) au evidențiat faptul că există un canal direct artificial de comunicare între EPA și EPP, canalul fiind ulterior perforat ventral rezultând PCI.

Orificiul lateral PLD este cauzat de factori naturali datorită formei conice ușor curbate spre capătul distal al canalului (Fig. 7a), ce nu putea fi realizată prin intermediul sfredelului litic. De asemenea, analiza microscopică a orificiului comparativ cu cele trei perforații de origine antropică denotă diferențe clare, în special în ceea ce privește aspectul punctului de acces și faptul că PLD se îngustează spre sfârșit. Comparativ cu literatura de specialitate în domeniul malacologiei, canalul PLD este similar cu cele realizate de bivalve aparținând genurilor *Leiosolenus* Carpenter, 1857 și *Gastrochaenolites* (Leynerie, 1842) care pradă valvele ostreidelor¹² (Fig. 12a-b),

¹¹ Bar-Yosef Mayer 2013, 132.

¹² Diez et alii 2014, 430–434.

alte fosile sau substratul calcaros. În aceste galerii trăiesc aceste bivalve perforatoare. În paleontologie aceste specii se numesc ichnospecii/ ichnofosile¹³.

Regiunea dorsală a artefactului prezintă orificii circulare (Fig. 2b; Fig. 8d) rezultate în urma acțiunii factorilor taphonomici animali (bioeroziune) precum ichospeciile: alge de mare, cianobacterii, fungi, bureți de mare din genul *Entobia* (Bromley, 1970) sau *Helicotaphrichnus* Kern, Grimmer&Lister, 1974 (cea de a doua specie este indicată de către R. Bromley¹⁴ ca fiind caracteristică Miocenului în Europa), alte bivalve, gasteropode parazite, chitoni, polichete aparținând genului *Caulostrepsis* Clarke, 1908, melcii din genul *Spirolites n. igen*¹⁵.

Literatura de specialitate în domeniul ichnologiei prezintă numeroase exemple atât din Europa, cât și din alte regiuni (Fig. 13a-c). R. Pickerill și S. Donovan¹⁶ au analizat depozitul de moluște fosile din Bowden, Jamaica, regiunea de S-E, identificând 45 de specii de fosile cu bioeroziune în urma acțiunii ichnogenului *Oichus* Bromley, 1981, gasteropode prădătoare parazite. Orificiile sunt mici, circulare, complete sau incomplete.

În India, valvele speciilor fosile, aparținând Miocenului, prezintă în proporție de 45% orificii cauzate de ichnospecii. Printre acestea se numără și fosile aparținând ostreidelor¹⁷.

Echipa lui A. M. Kubicka¹⁸ a analizat orificiile produse de prădători naturali asupra cochiliilor și valvelor moluștelor, comparativ cu orificiile de origine antropică, venind astfel în sprijinul studiilor de arheomalacologie. Rezultatele studiului au demonstrat că orificiile de origine naturală pot fi des descrise greșit ca fiind realizate de om. O analiză detaliată microscopică prin intermediul radiografiilor poate evidenția natura reală a acestor orificii. În cazul de față EPA, EPP și PCI sunt de origine antropică, iar PLD este rezultatul activității ichnospeciilor.

Categoria de materie primă

În cazul artefactului analizat, determinarea materiei prime a necesitat analiza microscopică optică a suprafeței (Fig. 3–6; 8d; 9a-b; 10a-c) și studiul radiografic (Fig. 7a-b). Identificarea speciei fosile de lamelibranhiat din care a fost confecționată piesa este problematică deoarece nu mai păstrează caracteristicile anatomo-morfologice specifice datorită fasonării integrale. Acest tip de problemă este frecvent în cazul artefactelor confecționate din moluște¹⁹.

¹³ Ichnologia este știința care se ocupă cu studiul urmelor lăsate de organisme, în interiorul sedimentelor/ fosilelor sau la suprafața acestora, în timpul vieții lor. Anastasiu *et alii* 2007, 144.

¹⁴ Bromley 2004, 455–479.

¹⁵ Uchman *et alii* 2018, 883–895.

¹⁶ Pickerill, Donovan 1998, 161–175.

¹⁷ Chattopadhyay, Dutta 2013, 187–196.

¹⁸ Kubicka *et alii* 2017, 1–38.

¹⁹ Beldiman 2012, 65.

Posibilul instrument a fost confecționat din valva stângă a unei specii de scoici fosile aparținând familiei *Ostreidae* Rafinesque, 1815, popular numite stridii. În stabilirea apartenenței la această familie a fost analizat, comparativ, materialul aflat în colecția Paleontologică a Muzeului de Istorie Naturală din Sibiu (din cadrul Muzeului Național Brukenthal) (Fig. 8a-d).

Valva stângă la *Ostrea sp.* este mai mare ca greutate, groasă, cu contur neregulat comparativ cu cea dreaptă. Stridia se fixează cu valva stângă de substratul pietros astfel că partea dorsală poate lua forma acestuia. Valva dreaptă este parțial plană. Artefactul analizat a fost realizat dintr-o valvă stângă de stridie fosilă.

Metoda de studiu paleomalacologică este cea descrisă de C. Chira²⁰. Gradul accentuat de prelucrare a șters elementele de identificare taxonomică prin intermediul dentiției și stabilirea vârstei paleontologice.

Analiza striurilor de creștere și aspectul microscopic al acestora au permis o posibilă încadrare taxonomică la nivel de familie (Fig. 10a-c), comparativ cu exemplarele deținute de colecția Paleontologică a muzeului. Fiind vorba de un singur exemplar, analizele statistice utilizate în cadrul metodelor de identificare nu pot fi aplicate. Se recomandă în viitor realizarea secțiunilor subțiri tridimensionale ale artefactului, care contribuie nu numai la analiza arheologică a obiectului, dar și la cea paleontologică a materiei prime.

Structura valvelor ostreidelor este unică, fiind compuse din carbonat de calciu și o minoră cantitate de conchiolină. Calcitul este în cantitate mai mare decât aragonitul, oferindu-i un aspect poros (Fig. 2b), aspecte confirmate și în cazul de față.

Originea bivalvei marine fosile întrebuințată în manufacturarea artefactului poate fi considerată regiunea Transilvaniei. Sursa geologică a fosilei utilizate este importantă pentru a stabili dacă a fost colectată local sau adusă din altă regiune²¹.

Încă de la începutul Paleogenului, regiunea actuală a Transilvaniei, respectiv părțile nordice și vestice, au fost scufundate sub nivelul apelor marine. Sub acțiunea apei au apărut fenomene progresive de sedimentare și adâncire. Teritoriul Transilvaniei în Neogen era complet acoperit de Marea Paratethysului Central (Marea Sarmatică). În Badenianul inferior are loc o puternică transgresiune a apei. Bazinul Transilvaniei este bogat în moluște fosile Eocene, fapt recunoscut internațional de către specialiștii în domeniul paleontologic și nu numai.

Părintele paleontologiei și geologiei în Transilvania este considerat de către unii cercetători Johann Ehrenreich Fichtel (1732–1795) care în 1780 a studiat

²⁰ Chira 2000, 89–91.

²¹ Allen 2017, 293.

fosilele Eocene din regiune. Acesta a numit fosilele de bivalve din Transilvania „copite de mână” pentru a descrie grosimea lor²².

Din punct de vedere geologic, în regiunea Tărtăria (județul Alba) se întâlnește Pleistocenul Superior și Miocen reprezentat prin depozitele Badeniene (Fig. 11). Regiunea Sebeș (județul Alba) prezintă o faună marină fosilă atribuită Burdigalianului (Miocen) alcătuită în special din *Ostrea sp.* Linnaeus, 1758²³.

Biostratigrafia nordului județului Alba a fost cercetată de către C. Băluță²⁴ care menționează din cadrul familiei *Ostreidae* specia *Gigantostrea gigantica* (Solander in Brander, 1766) care, așa cum îi spune și denumirea în limba latină, poate avea dimensiuni considerabile.

Formațiunile Miocene (Badeniene), prezente și în zona Tărtăria-Gura Luncii, sunt reprezentate conform lui N. Vlaicu-Tătărim²⁵ de cinci specii aparținând familiei *Ostreidae*:

1. *Crassostrea cyathula* (Lamarck, 1806), prezentă în Bazinul Transilvaniei, satul Ampoia, comuna Meteș, județul Alba;
2. *Gryphaea brongniarti* Bronn, 1831, întâlnită în Depresiunea Getică, nord-vestul Bazinului Transilvaniei, Carpații Orientali;
3. *Gryphaea archiaci* (Bellardi) specie rară în Transilvania;
4. *Sokolowia buchsi* (Grewingk, 1853), în nord-vestul Bazinului Transilvaniei, cu mențiunea autorului²⁶ că speciile colectate au fost de talie mare, nu precizează exact dimensiunea;
5. *Pycnodonte rarilamella* Melleville, 1843, colectată de la Turnu-Roșu (județul Sibiu), nord-vestul Bazinului Transilvaniei și culoarul Șard-Bărabanț (comuna Ighiu, județul Alba).

Au fost consultate de noi și surse bibliografice suplimentare cu privire la specii fosile aparținând familiei *Ostreidae* întâlnite în Transilvania.

C. Chira²⁷ a studiat structura taxonomică a Badenianului Inferior, respectiv a bivalvelor din regiunea Văii Râului Mureș (Lăpugiu de Sus) și Bazinul Făget (Coștei-Nemeșești), pentru Bazinul Hațeg-Strei (Buituri) identificând bivalve aparținând Badenianului Superior. Fauna bivalvelor Badeniene este comună bazinului intracarpatic. Încă din 1900 în regiune au fost semnalate: *Neopycnodonte cochlear* (Poli, 1795) (Ordinul *Ostreida*, Familia *Gryphaeidae*) și *Cubitostrea digitalina* Eichwald, 1830 (Ordinul *Ostreida*, Familia *Ostreidae*),

²² Fzy, Szenté 2013, 248.

²³ Lupu et alii 1967, 31.

²⁴ Băluță 1987, 185.

²⁵ Vlaicu-Tătărim 1963, 154–157.

²⁶ Vlaicu-Tătărim 1963, 40.

²⁷ Chira 1998, 13, 23.

ca printre cele mai frecvente specii de bivalve fosile. Autoarea a identificat 235 specii de bivalve fosile în regiunile analizate, printre care următoarele specii aparținând familiei *Ostreidae*: *Magallana gryphoides* (Schlotheim, 1820), *Ostrea fimbriata* Grateloup, 1855 (încadrată în 2013, de către Pekar²⁸ ca *Ostrea digitalina* Dubois de Montperreux, 1831).

Lista bivalvelor fosile Miocene din Transilvania aparținând familiei *Ostreidae* este completată de către C. Chira în anul 2000 cu următoarele specii²⁹: *Crassostrea gryphoides buczaczensis* Schlotheim, 1813 și *Crassostraea gryphoides sarmatica* (Fuchs, 1873) (cunoscute actualmente și ca *Magallana gryphoides* – Schlotheim, 1820); *Crassostrea miocucullata* (Schaffer), actual *Saccostrea cucullata* (Born, 1778); *Crassostrea crassicostata* (Sowerby) (descrisă de către Antunes³⁰ ca *var. gigantea*); *Crassostrea frondosa* Fuchs; *Crassostrea cf. crassissima* Lamarck; *Ostrea (Ostrea) edulis boblayei* Deshayes, 1835; *Ostrea (Ostrea) granensis* (Fontannes); *Ostrea (Gigantostrea) sacyi* Cossmann&Peyrot, 1914; *Ostrea plicatula* Gmelin 1791, actual *Alectryonella plicatula* (Gmelin, 1791), *Cubitostrea digitalina* Eichwald 1830. Datele biometrice ale exemplarelor analizate de către C. Chira³¹ au contribuit la studiul morfometric al speciilor aparținând familiei *Ostreidae* prezente în colecție comparativ cu dimensiunile artefactului.

Edificatoare este lucrarea lui N. Mészáros³² care enumeră macro-fauna Eocenă de lamelibranhiate fosile de la Turnu-Roșu-Porcești. Printre acestea există specimene aparținând speciei *Ostrea rarilamella* Deshayes, 1864, cunoscută în sinonimie și ca *Ostrea (Gigantostrea) rarilamella* (Deshayes) sau *Gryphaea rarilamella*, actualmente *Pycnodonte rarilamella* Melleville, 1843, având o înălțime a valvei de 135 mm și o lățime de 120 mm. Autorul menționează că exemplare asemănătoare ca dimensiune pot fi întâlnite frecvent în Eocenul din NV-ul Transilvaniei. Astfel de macro-fosile, aparținând acestei specii, ar putea fi la originea posibilului instrument muzical analizat în această lucrare.

A. Rusu³³ și T. McCann³⁴ considerau că există în nord-vestul Transilvaniei cinci orizonturi biologice cu midii în cadrul formațiunilor Eocene, respectiv:

- orizontul *Sokolowia buchsii* (Grewingk, 1853);
- orizontul *Crassostrea bersonensis* (Matheron, 1879);

²⁸ De Bortoli, Hladilová 2015, 96.

²⁹ Chira 2000, 94.

³⁰ Antunes *et alii* 1999, 3–16.

³¹ Chira 2000, 105–108.

³² Mészáros 1973, 18–19.

³³ Rusu 1987, 175, 180.

³⁴ McCann 2008, 1076.

- orizontul *Crassostrea orientalis*;
- orizontul *Crassostrea transilvanica*;
- orizontul *Pycnodonte gigantica* sau actual *Gigantostrea gigantica* (Solander, 1766).

A. Rusu și colegii săi³⁵ au descris biostratigrafia depozitelor Bartoniene (Eocenul Mijlociu) din Transilvania întâlnind macro-fosile lamelibranhiate *Ostreidae* aparținând speciilor *Sokolowia esterhazyi* (Pávay, 1871), cunoscută actual ca *Sokolowia buhsii* (Grewingk, 1853), și *Ostrea bersonensis* (Matheron, 1879).

În urma studiului comparativ și al surselor bibliografice, considerând dimensiunile și analiza detaliată a artefactului la nivel microscopic, următoarele fosile aparținând familiei *Ostreidae* ar putea constitui materie primă în realizarea obiectului:

1. *Sokolowia buhsii* (Grewingk, 1853);

N. Vlaicu-Tătărim³⁶ menționează că în Transilvania există specimene de dimensiuni mari, actualmente fiind colectate exemplare măsurând 140 mm lungime și 180 mm lățime³⁷.

2. *Pycnodonte rarilamella* Melleville, 1843;

În colecția Paleontologică a Muzeului de Istorie Naturală din Sibiu există exemplare ce depășesc 280 mm lungime și grosime 70 mm (Fig. 8a-d).

3. *Pycnodonte* (s. s.) *gigantica* (Solander, 1766) sau *Gigantostrea gigantica* (Solander, 1766).

Genul *Pycnodonte* Fischer von Waldheim, 1835, caracteristic Miocenului, prezintă numeroase variații morfologice iar fosilele aparținând acestui gen au fost lung analizate datorită acestor convergențe³⁸.

Studiul tehnic

Artefactul a parcurs următorul lanț de etape³⁹:

1. *Etapa colectării fosilei din teren*

Fosila din care a fost confecționat instrumentul a fost adusă intenționat din depozitele Eocene din zonă. Având în vedere dimensiunea materiei prime, aceasta nu putea fi adusă accidental. În cadrul siturilor arheologice europene, alături de artefactele confecționate din moluște contemporane comunităților respective, prezența moluștelor fosile și a obiectelor manufacturate din acestea este comună. Actualmente, studiile arheologice se confruntă și cu identificarea originii geologice a acestora tipuri de artefacte fosile.

³⁵ Rusu et alii 2004, 443.

³⁶ Vlaicu-Tătărim 1963, 40.

³⁷ Fzy, Szenté 2013, 249.

³⁸ Hayami, Kase 1992, 1070–1074.

³⁹ Luca et alii 2005, 160–183.

M. Mărgărit⁴⁰ consideră că materiile prime exploatate de către comunitățile preistorice erau selectate de către acestea în funcție de: tradiție, disponibilitatea în ceea ce privește posibila realizare a unor obiecte și proprietățile fizice ale materialului respectiv.

În România, tradiția utilizării și colectării materialelor conchologice⁴¹ (cochiliile melcilor și valvele scoicilor), vii sau fosile, este exemplificată în cadrul a numeroase situri arheologice. Acestea se folosesc – ca și materie primă – pentru realizarea unor artefacte și sunt studiate ca bază pentru industria materiilor dure animale (IMDA). Ele sunt grupate în: categoria podoabelor (III B, respectiv III B5 – pandantive pe fragment de cochilie sau valvă), categoria cochiliilor sau valvelor perforate (III C), categoria mărgel (III D, respectiv III D4 – mărgel pe fragment de cochilie sau valvă) și cea a brățărilor (III G, respectiv tipul brățărilor pe fragment de valvă de lamelibranhiat)⁴².

La aceste categorii putem adăuga descoperirile de la Tărtăria-Gura Luncii, și anume catarama de curea⁴³ confecționată din valva superioară sau stângă a scoicii din specia *Spondylus gaederopus* Linnaeus, 1758 și cei doi nasturi confecționați din valva dreaptă a aceleiași specii, descoperiri unice pentru țara noastră⁴⁴. Artefactul analizat în cadrul acestei lucrări reprezintă o posibilă nouă categorie IMDA și anume a instrumentelor muzicale confecționate din moluște fosile.

Prezența moluștelor fosile în cadrul siturilor arheologice din România și Europa este comună. Inventarul materiilor dure animale descoperite în peștera Cauce⁴⁵ (satul Cerișor, comuna Lelese, județul Hunedoara) în cadrul campaniilor 1997, 1998 și 1999, prezintă podoabe realizate din moluște fosile:

- cochilie fosilă întreagă perforată aparținând speciei *Conus fuscocingulatus* Bronn&Hoernes, 1856 încadrată la categoria III Podoabe, grupa tipologică IIIC1 Cochilii întregi perforate, datată în cultura Coțofeni;

- două mărgel confecționate din valvele fosile aparținând genului *Dentalium* Linnaeus, 1758 datate în cultura Wietenberg, aparținând categoriei III, podoabe, grupa tipologică IIIG3 Brățări pe fragment de cochilie de lamelibranhiat cu secțiuni triunghiulare.

M. Cărciumaru⁴⁶ a studiat semnificația simbolică a fosilelor găsite în cadrul sitului arheologic datat Paleoliticul Superior, stratul Epigravetian, din Poiana Cireșului (Piatra Neamț, România), o așezare sezonieră, de vânătoare a renului.

⁴⁰ Mărgărit et alii 2017, 51.

⁴¹ Voultsiadou et alii 2010, 37; Vinarski 2014, 1–5.

⁴² Beldiman 2012, 72–76.

⁴³ Luca et alii 2017, 109–135.

⁴⁴ Luca et alii 2017, 75–98.

⁴⁵ Luca et alii 2005, 160–183.

⁴⁶ Cărciumaru et alii 2010, 109–119; Cărciumaru et alii 2011, 9–15.

În urma studiului paleontologic au fost recuperate 4 fosile aparținând speciei *Congeria sp. aff. Congeria (Mytilopsis) subcarinata subcarinata* (Deshayes, 1838), având originea, conform autorilor, la distanțe de minimum 100 km de așezarea paleolitică. Exemplarele nu au fost supuse prelucrării, autorii considerând că au fost aduse în cadrul comunității datorită valorii simbolice feminine. Fosilele au fost găsite alături de alte obiecte manufacturate din materiale litice sau materii dure animale.

Situl arheologic neolitic de la Belo Brdo (Vinča, Serbia) prezintă exemple privind utilizarea fosilelor în realizarea podoabelor, respectiv două fragmente de scoica fosilă *Pannonicardium dumicici* Gorjanovic-Kramberger (Miocenul Superior). Unul dintre fragmente a fost perforat pentru a fi folosit ca pandantiv⁴⁷. V. Dimitrijević⁴⁸ a semnalat prezența a 362 de mărgel tubulare obținute din cochilii de scafopode fosile în cadrul sitului.

Specii fosile Miocene de scafopode *Dentalium sexangulum* Gmelin, 1790 și *Dentalium inaequale* Bronn, 1831 au fost identificate în cadrul siturilor arheologice ale paleoliticului superior, cât și în unele neolitice din provincia Malaga, Spania⁴⁹.

Situl arheologic Gravetian (27.000–25.000 BP) din cadrul peșterii Gargas (Aventignan, Haute-Pyrénées, Franța) a adus la iveală 17 ornamente de origine conchologică, printre care și din surse fosile⁵⁰.

D. Bar-Yosef Mayer⁵¹ a publicat în 2017 lista generală a 200 de moluște fosile găsite în cadrul sitului arheologic de la Çatal Höyük, Turcia. Printre acestea, 25 sunt fosile Miocene. Moluștele fosile au fost încadrate la 9 specii de gasteropode, 2 specii de bivalve și 2 specii de scafopode. Din fosilele de scafopode au fost confecționate mărgel cilindrice tubulare.

K. Boyadziev⁵² a studiat fosilele de belemnite (cefalopode marine dispărute, aparținând încrengăturii Mollusca) respectiv rostrurile/ defensele fosilizate ale acestora, găsite în cadrul complexului cultural Kodzadermen Gumelnița-Karanovo VI (KGK VI), Bulgaria, Calcolitic târziu (Ghassulian) 4.000 BC–3.300 BC. Datorită formei alungite, ascuțite, fosilele au fost folosite, după manufacturare, ca vârfuri de săgeți, ornamente, talismane în cadrul riturilor de alungare a furtunilor și chiar ingerate sub formă de pudră ca remediu.

2. Etapa transportului fosilei în cadrul așezării

Materialul conchologic, contemporan omului preistoric sau fosil, necesar

⁴⁷ Dimitrijević, Tripković 2006, 237–240.

⁴⁸ Dimitrijević 2014, 33–41.

⁴⁹ Vera *et alii* 2008, 30.

⁵⁰ San Juan, Foucher 2008, 28.

⁵¹ Bar-Yosef Mayer *et alii* 2017, 375–392.

⁵² Boyadziev 2008, 288–290.

obținerii obiectelor de podoabă, era transportate la distanțe lungi, existând încă de atunci rețele de schimb și negoț cu astfel de materiale⁵³.

Conform teoriei autorilor V. Dimitrijević și B. Tripković⁵⁴, locuitorii sitului arheologic Belo-Brdo (Serbia) colectau fosile din împrejurimile acestuia, urmând ca mai apoi să le depoziteze pentru a fi procesate – ulterior – sub formă de podoabe, în special.

D. Bar-Yosef Mayer⁵⁵ consideră că locuitorii sudului Turciei din perioada neoliticului căutau intenționat moluște fosile cu scop economic și social. Procesul de colectare poate fi și un rezultat al activității de transhumanță.

În cazul de față, materia primă necesară a putut fi transportată din regiune/local.

3. Etapa tehnologică

Obiectul romboidal, cu perforații în „T”, puternic șlefuit, se încadrează în categoria obiectelor finite.

În ceea ce privește artefactele comune din cadrul siturilor arheologice, precum măgelele (realizate din material biologic sau mineral), există numeroase tipologii și descrieri ale tehnologiilor utilizate în obținerea acestora⁵⁶. În cazul de față, tehnologia utilizată pentru obținerea artefactului a fost stabilită (de noi) prin analiza amănunțită microscopică a orificiilor, neexistând material comparativ.

Valva fosilă a suferit modificări semnificative ale volumului inițial, ceea ce presupune o combinație de percuție și șlefuire:

a. Reducția sau debitajul, prin percuție cu ustensile din piatră și tăierea cu lame litice. Fosila a fost cioplită, rezultând nucleul artefactului și alte resturi.

b. Modelarea inițială a fost realizată prin fasonare integrală, proces ce a lăsat urme clare asupra artefactului, evidențiind liniile de creștere (fig. 1a). Conform lui C. Beldiman⁵⁷ fasonarea integrală a fragmentelor de valvă, în special în cazul artefactelor specializate (precum măgelele), este un proces îngrijit, realizat prin abraziune multidirecțională pe substrat dur precum gresia. Fiind vorba de un instrument, obiect specializat, fasonarea a fost îngrijită, după cum se observă din forma romboidală a acestuia, artizanul cunoscând deja aspectul final dorit.

c. Perforarea, în cazul orificiilor antropice, a fost realizată uniform, ceea ce demonstrează că artizanul cunoștea proprietățile materialului și presiunea exercitată a fost controlată.

⁵³ Demarchi *et alii* 2014, 1.

⁵⁴ Dimitrijević, Tripković 2006, 238.

⁵⁵ Bar-Yosef Mayer *et alii* 2017, 375–392.

⁵⁶ Bar-Yosef Mayer 2013, 140.

⁵⁷ Beldiman 2012, 137.

Perforațiile extremităților s-au realizat axial, de la ambele capete, având în vedere forma inițială a materialului brut.

Ambele extremități perforate pot fi considerate aparate bucale ale unui posibil instrument aerofon, prezentând canelură realizată fie intenționat, după procesul de perforare axială, cu ajutorul unui fir/sfoară, orificiile fiind ambele alungite în aceeași direcție (fig. 15), fie sunt rezultatul procesului de suspensie, instrumentele mai mici din ceramică erau purtate uneori atârinate de gât⁵⁸. În cazul în care canelurile au fost realizate intenționat, acest aspect denotă o specializare a artizanului în realizarea unor astfel de obiecte. În general, fluierile din os neolitice prezentau canelură. B-M. Pomberger⁵⁹ au reprodus un fluiet din os neolitic menționând că prin inserția unei corzii subțire prin perforațiile externe și mișcarea instrumentului în aer au reușit să scoată sunete clare. Autorii experimentului consideră că fluierile din os de dimensiuni mici erau purtate atârinate la gât.

Aspectul concav, rotunjit, al marginii interioare a perforațiilor de origine antropică (EPA, EPP și PCI) permite emiterea ipotezei că au fost realizate cu un vârf/sfredel litic. În urma curățării artefactului și prin intermediul analizei radiografice s-a observat că nu există un decalaj intern, perforarea axială s-a realizat uniform, direct (Fig. 7a).

Artefactul prezintă ventral o porțiune din impresia mușchiului aductor al scoicii (IMA). Depresiunea din vecinătatea IMA se numește în limba engleză *promyal chamber* și este o adaptare a organismului filtrator la fluxul adițional care curăță pseudo-fecalele din interiorul valvelor⁶⁰. Această depresiune a servit realizării perforației centrale (Fig. 5), perforare realizată unilateral, probabil prin rotație alternativă. De asemenea, această zonă permite o mai bună prindere a obiectului și delimitează orificiul posterior ca fiind principalul aparat bucal al instrumentului.

d. Modelarea finală, prin șlefuire, prin care sunt înlăturate striuri de abraziune rămase, sunt estompate efectele procesului de perforație. Partea dorsală a artefactului este aplatizată central (Fig. 2b, 2d) datorită procesului de modelare. Presupunem că s-a realizat prin frecare pe o suprafață dură.

e. Netezirea sau finisarea instrumentului s-a făcut prin frecarea pe un substrat fin, cu o bucată de piele, de exemplu, înlăturându-se ultimele imperfecțiuni.

T. Cledoré-Tissot⁶¹ a reconstituit instrumentele muzicale preistorice precum fluier din falange de mamifer, flaut din oase lungi de păsări sau mami-

⁵⁸ Pomberger *et alii* 2018, 460, Fig. 6A.

⁵⁹ Pomberger *et alii* 2018, 463–464.

⁶⁰ Pugaczewska 1971, 204.

⁶¹ Cledoré-Tissot 2010, 31–45.

fer, trompetă din cochilie de moluște marine contemporane omului preistoric, goarnă din corn de mamifer, fluier din ceramică de diferite tipuri (globulare sau cu cameră de rezonanță alungite), tobă ceramică, goarnă ceramică. Ceea ce atrage atenția este aspectul final al fluierului din lut cu cameră de rezonanță inspirat din artefactul descoperit în România, în situl de la Hârșova, datat 4.500–4.000 BC. Comparativ cu posibilul instrument analizat în această lucrare, din punct de vedere al aspectului și modului de utilizare, putem spune că este vorba de un fluier cu cameră de rezonanță confecționat din valva unei stridii fosile. Ambele obiecte prezintă două extremități perforate, cea anterioară mai mare comparativ cu cea posterioară, regiunea posterioară este îngustată și ambele prezintă un orificiu ventral de rezonanță. Diferența vizibilă este în ceea ce privește poziționarea orificiului ventral, în cazul artefactului din material organic fiind central, iar la fluierul din lut în imediata apropiere a perforației înguste posterioare (Fig. 16). Putem considera fluierul din valva de fosilă un precursor al fluierului din lut cu cameră de rezonanță.

4. Etapa utilizării instrumentului

Detalii legate de modul de evoluție a uzurii artefactului nu pot fi stabilite clar datorită gradului mare de prelucrare a obiectului, putând fi vorba de rezultatele procesului de manufacturare, nu de utilizarea în sine a instrumentului. De asemenea, fiind vorba de un posibil instrument, gradul de uzură nu poate fi semnificativ vizibil, așa cum este cazul obiectelor utilizate în gospodărie, ca podoabă sau vânătoare.

B-M. Pomberger⁶² au studiat instrumentele aerofone Neolitice la nivel european, respectiv flaute din lut (5.750–5.250 BC) și fluier/flaute din os (6.000–5.800 BC). Conform autorilor, primele flaute și fluier Neolitice la nivel european au fost confecționate de către fermierii din regiunea carpato-balcanică. Flautele de ceramică au fost găsite în așezările, locuințele de fermieri asociate idolilor, ceea ce a dus la concluzia că erau folosite în ritualuri. Datorită rarității lor, flautele din porțelan fie erau utilizate doar de o clasă privilegiată, fie erau sparte după terminarea ritualului. B-M. Pomberger⁶³ consideră că la nivelul Europei existau centre/așezări de cult Neolitice precum situl arheologic din nordul Bulgariei, de la peștera Ovcharova, sau cel din vestul Ungariei, situl Gellénháza, cu posibile interconectări, unde au fost găsite flaute din lut asociate idolilor. Instrumente din os Neolitice au fost găsite în morminte ale claselor privilegiate fiind folosite, la fel ca și cele din lut, numai în cadrul ritualurilor, nu în viața de zi cu zi. Având în vedere aceste aspecte putem concluziona că și posibilul instrument confecționat din valva fosilă de *Ostrea sp.* a aparținut

⁶² Pomberger *et alii* 2018, 453–470.

⁶³ Pomberger *et alii* 2018, 468.

unui membru privilegiat al comunității și, datorită rarității sale, a fost un obiect folosit doar în cadrul ritualurilor.

Obiectul este similar ca aspect cu cele 4 artefacte litice descoperite în cadrul mormântului megalitic de la Aizibita (Navarra, Spania) datate 4.200–3.500 BC (fig. 14 a-b). Artefactele de la Aizibita au fost confecționate din rocă metamorfică și prezintă urme de expunere la temperaturi ridicate. Dimensiunea acestora este redusă comparativ cu obiectul analizat în această lucrare. Perforațiile și forma au fost catalogate ca simbolice, M.A. Beguiristáin și D. Vélaz⁶⁴ considerând că este vorba de un posibil „Venus”. Utilizarea obiectelor a fost încadrată la trei posibile categorii: 1. obiect de podoabă (prin orificiile terminale se introduce o sfoară/bucată de piele și apoi capetele se scot prin orificiul central, pentru a conferi podoabei o stabilitate mai mare; 2. „separatoare” de rând; 3. Instrumente muzicale, respectiv fluier. Autorii consideră că cel mai probabil obiectele au fost folosite ca fluier ritualice.

S. Vitezović⁶⁵ a grupat instrumentele muzicale Neolitice din Serbia aparținând culturilor Starčevo-Ceș și Vinča în următoarele categorii: flaute și fluieri, instrumente idiofone (zornăitoare). Autoarea consideră că aceste obiecte au capacități acustice, dar interpretarea utilizării lor rămâne deschisă. Cele mai multe dovezi cu privire la utilizarea instrumentelor provin din siturile arheologice din Serbia datate neoliticul târziu, cultura Vinča. De asemenea, trebuie luat în considerare că instrumentele din lut puteau fi în număr mai mare decât cele din material organic dar datorită fragilității lor nu au rezistat timpului. În cazul artefactului analizat în această lucrare, tocmai materia primă, respectiv valva unei scoici fosile, a permis o conservare integrală *in situ* a artefactului. La categoriile propuse mai sus putem adăuga instrumentele de percuție neolitice din Europa prezentate in extenso de către L. Aiano⁶⁶.

Mulțumiri

Mulțumim – în primul rând – studenților, masteranzilor și doctoranzilor care și-au desfășurat, în ultimii ani, practica de specialitate pe șantierul arheologic-școlă de la Tărtăria-Gura Luncii.

Mulțumim echipei de arheologi – destul de numeroasă – care ne ajută în ducerea la îndeplinire a acestui proiect. Rezultatele colaborării au început să fie tipărite cu rezultate favorabile din partea cititorilor.

Consiliul Județean Alba, Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu și Institutul de Cercetare-Dezvoltare

⁶⁴ Beguiristáin, Vélaz 1998, 11–12.

⁶⁵ Vitezović 2017, 7–15.

⁶⁶ Aiano 2006, 31–42.

pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Ioan Hulubei”, Departamentul de Acceleratoare Tandem – Laborator RoAMS sunt câteva dintre instituțiile majore ale României care sprijină proiectul nostru.

Stimă tuturor!

BIBLIOGRAFIE

- Aiano 2006,
L. Aiano, *Pots and drums: an accoustic study of Neolithic pottery drums*, în *euroREA, EXARC Journal*, 2, 2006, 31–42.
- Allen 2017,
M. J. Allen, *Molluscs in Archaeology: Methods, Approaches and Applications*, Oxbow Books, 2017, 293.
- Ampomah 2014,
K. Ampomah, *Snail shell instrumental music in Ghana: a dying musical heritage*, în *European Journal of Logistics Purchasing and Supply Chain Management* (www.eajournals.org), 2, 2, 2014, 24–31.
- Anastasiu et alii 2007,
N. Anastasiu, D. Grigorescu, V. Mutihac, G. C. Popescu, *Dicționar de Geologie*, ed. 2-a, București, 2007, 144.
- Antunes et alii 1999,
M. T. Antunes, H. Elderfield, P. Legoinha, A. Nascimento, J. Pais, *A stratigraphic framework for the Miocene from the lower Tagus Basin (Lisbon, Setúbal Peninsula, Portugal). Depositional sequences, biostratigraphy and isotopic ages*, în *RevSocGeolEsp*, 2/1, 1999, 3–16.
- Apostolika 2005,
N. K. Apostolika, *Tracing symbols of life and symbols of death in Neolithic archaeological contexts*, în *DP*, 32, 2005, 133–144.
- Bar-Yosef Mayer 2013,
D. E. Bar-Yosef Mayer, *Towards a typology of stone beads in the Neolithic Levant*, în *JFA*, 38/2, 2013, 132, 140.
- Bar-Yosef Mayer et alii 2017,
D. E. Bar-Yosef Mayer, B. A. Gümüş, Y. Islamoğlu, *Fossil Hunting in the Neolithic: Shells from the Taurus Mountains at Çatalhöyük, Turkey*, în *Geoarchaeology*, 25/3 (2010), 375–392.
- Băluță 1987,
C. Băluță, *Contributions biostratigraphiques concernant le Priabonien et le Rupélien*

basal situés au nord d'Alba Iulia, în *The Eocene from Transylvanian Basin*, Cluj-Napoca, 1987, 185.

Beguiristáin, Vélaz 1998,

M. A Beguiristáin, D. Vélaz, *Objetos de adorno personal en El Dolmen de Aizibita (Cirauqui, Navarra)*, în *Cuadernos de Arqueología Universidad de Navarra*, 1998, 11–12, 24–25.

Beldiman 2012,

C. Beldiman, *Industria materiilor animale din preistoria României*, ed. 2-a, București, 2012, 65, 72–76.

Boyadziev 2008,

K. Boyadziev, *Real arrows or „darts from heaven”? Some ideas on the interpretation of belemnites from Neolithic and Chalcolithic sites in Bulgaria*, în R. I. Koston, B. Gaydarska, M. Gurova, eds., *Geoarchaeology and archaeomineralogy: Proceedings of the international conference, Sofia: St. Ivan Rilski*, 29–30 October 2008, 288–290.

Bromley 2004,

R. G. Bromley, *A stratigraphy of marine bioerosion*, în D. McIlroy, ed., *The Application of Ichnology to Palaeoenvironmental and Stratigraphic Analysis. Geology Society Special Publications*, London, 2004, 455–479.

Cârciumaru et alii 2010,

M. Cârciumaru, I. Lazăr, E.-C. Nițu, M. Țuțuianu-Cârciumaru, *Bivalve fosile din specia Congeria (mytilopsis) subcarinata subcarinata din stratul Epigravetian de la Poiana Cireșului (Piatra Neamț) și semnificația lor simbolică*, în V. Chirica, G. Bodi, eds., *Arta antropomorfă feminină în preistoria spațiului Carpato-Nistrean, Volum dedicat memoriei Prof. dr. doc. Ilie Borziciu*, Iași, 2010, 109–119.

Cârciumaru et alii 2011,

M. Cârciumaru, I. Lazăr, E.-C. Nițu, M. Țuțuianu-Cârciumaru, *The Symbolical Significance of Several Fossils discovered in the Epigravettian from Poiana Cireșului-Piatra Neamț, Romania*, în *PA*, 45, 2011, 9–15.

Chattopadhyay, Dutta 2013,

D. Chattopadhyay, S. Dutta, *Prey selection by drilling predators: A case study from Miocene of Kutch, India*, în *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 374, 2013, 187–196.

Chira 1998,

C. Chira, *Badenian (Middle Miocene) bivalve faunas from the Mureș Passageway, Făget Basin and Hațeg-Strei Basin (Romania): comparative taxonomic structure and palaeoecology*, în *StudUBB. Geologia*, XLIII, 2, 1998, 13, 23.

Chira 2000,

C. Chira, *Nannoplancton calcaros și moluște Miocene din Transilvania, România*, Cluj-Napoca, 2000, 89–91.

Clodoré-Tissot 2010,

T. Clodore-Tissot, *Archeo-Music. The reconstruction of Prehistoric musical instruments: hypothesis and conclusions in experimental music-archaeology*, în *Experimentelle Archäologie in Europa Bilanz 2010*, Herausgegeben von der Europäischen Vereinigung zur Förderung der Experimentellen Archäologie/ European Association for the advancement of archaeology by experiment e. V., Isensee Verlag Oldenburg, 2010, 31–45.

De Bortoli, Hladilová 2015,

L. De Bortoli, Š. Hladilová, *Taxonomical analysis of the Badenian oysters from the Moravian part of the Carpathian Foredeep (Czech Republic): a new revision*, în *RevBGS*, 76, part 2–3, 2015, 96.

Demarchi et alii 2014,

B. Demarchi, S. O'Connor, P. A. De Lima, P. R. De Almeida Rocha, A. Sheridan, K. Penkman, Y. Hancock, J. Wilson, *An Integrated Approach to the Taxonomic Identification of Prehistoric Shell Ornaments*, în *PLoS ONE*, 9, 6, e99839, 2014, 1.

Diez et alii 2014,

M. E. Diez, N. Vázquez, D. Urteaga, F. Cremonte, *Species associations and environmental factors influence activity of borers on Ostrea puelchana in northern Patagonia*, în *JMS*, 80, 2014, 430–434.

Dimitrijević 2014,

V. Dimitrijević, *The Provenience and use of fossil Scaphopod shells at the late Neolithic/ Eneolithic Site Vinča-Belo Brdo, Serbia*, în Szabó Katherine et alii, eds., *Archeomalacology: Shells in the Archeological Record*, BAR International Series 2666, 2014, 33–41.

Dimitrijević, Tripković 2006,

V. Dimitrijević, B. Tripković, *Spondylus and Glycymeris bracelets trade reflections at Neolithic Vinča-Belo Brdo*, în *DP*, XXXIII, 2006, 237–240.

Fzy, Szenté 2013,

I. Fzy, I. Szenté, *Fossils of the Carpathian Region*, Indiana University Press, 2013, 248–249.

Hayami, Kase 1992,

I. Hayami, T. Kase, *A new cryptic species of Pycnodonte from Ryukyu Islands: A living fossil oyster*, în *Transactions and Proceedings of the Palaeontological Society of Japan*, 165, 1992, 1070–1074.

Herbert, Wallace, 1997,

T. Herbert, J. Wallace, *The Cambridge Companion to Brass Instruments*, Cambridge University, 1997, 3–11.

Kubicka *et alii* 2017,

A. M. Kubicka, Z. M. Rosin, P. Tryjanowski, E. Nelson, *A systematic review of animal predation creating pierced shells: implications for the archaeological record of the Old World*, în *PeerJ* 5:e2903; DOI 10.7717/peerj.2903, 1–38.

Lopes 2012,

P. R. Lopes, *Bioerosion and bioincrustation in body fossils from the Coastal Plain of Rio Grande Do Sul State, Southern Brazil*, în R. Guimarães Netto *et alii*, eds., *Ichnology of Latin America*, Publisher: Sociedade Brasileira de Paleontologia, 2012, 179–194.

Luca 2016,

S. A. Luca, *Tărtăria REDIVIVA*, BB, LXXI, Alba Iulia, 2016.

Luca *et alii* 2005,

S. A. Luca, C. Roman, D. Diaconescu, H. Ciugudean, G. El Susi, C. Beldiman, D. Stancz, *Cercetări arheologice în Peștera Cauce (sat Cerișor, comuna Lelese, jud. Hunedoara)*, volumul II, BiblSeptem, V, 2005, 160–183.

Luca *et alii* 2017a,

S. A. Luca, A.-M. Păpureanu, G. Natea, *Date despre o cataramă de curea realizată din Spondylus gaederopus linnaeus, 1758 descoperită la Tărtăria-Gura Luncii – campania 2010*, în *Apulum*, LIV, 2017, 109–135.

Luca *et alii* 2017b,

S. A. Luca, A.-M. Păpureanu, Fl. Mărcuți, A. Tudorie, *Date despre doi nasturi și o mărgea, piese realizate din Spondylus gaederopus Linnaeus, 1758. Descoperiri de la Tărtăria-Gura Luncii (campania 2014)*, în *Archeovest*, V/1, 2017, 75–98.

Lupu *et alii* 1967,

M. Lupu, M. Borcoș, R. Dimitrescu, *Harta geologică. Scara 1:200.000, L-34-XVIII, 18. Turda*, București, 1967, 31.

Mărgărit *et alii* 2017,

M. Mărgărit, A. Boroneanț, C. Bonsall, *Analiza morfologică și funcțională a pieselor din materii dure animale din situl Mezolitic de la Ostrovul Banului (jud. Mehedinți)*, în *Banatica*, 27, 2017, 51.

McCann 2008,

T. McCann, *The Geology of Central Europe: Mesozoic and Cenozoic*, Geological Society of London, 2008, 1076.

Mészáros 1973,

N. Mészáros, *Macrofauna Eocenă de la Turnu – Roșu – Porcești (II)*, în *Muzeul Brukenthal. Studii și Comunicări – Științe Naturale*, 18, 1973, 18–19.

Montagu 2018,

J. Montagu, *The Conch Horn. Shell Trumpets of the World from Prehistory to Today*, Hataf Segol Publications, 2018, 1–189.

Pickerill, Donovan 1998,

Ron K. Pickerill, St. K. Donovan, *Ichnology of the Pliocene Bowden Shell Bed, Southeast Jamaica*, în *Contr.Tert.Quatern.Geol*, 35, 1–4, 1998, 161–175.

Pomberger et alii 2018,

B.-M. Pomberger, N. Kotova, P. Stadler, *Flutes of the first European farmers*, în *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, Serie A, 120, 2018, 453–470.

Prasad, Rajavel 2013,

M. G. Prasad, B. Rajavel, *Acoustics of chants, conch-shells, bells and gongs in hindu worship spaces*, în *Acoustics*, november 10–15, 2013, 137–152.

Pugaczewska 1971,

H. Pugaczewska, *Jurassic Ostreidae of Poland*, în *ActaPP*, XVI/3, 1971, 204.

Rusu 1987,

A. Rusu, *Ostreina biohorizons in the Eocene of the North-West Transylvania (Romania)*, în *The Eocene from the Transylvania Basin*, Cluj-Napoca, 1987, 175, 180.

Rusu et alii 2004,

A. Rusu, D. Brotea, M. C. Melinte, *Biostratigraphy of the Bartonian Deposits from Gilău area (NW Transylvania, Romania)*, în *ActaPR*, V, 4, 2004, 443.

San Juan, Foucher 2008,

C. San Juan, P. Foucher, *Marine shell beads from the Gravettian at Gargas (Central Pyrenees, France): cultural and territorial markers*, în *2nd Archaeomalacology Working Group Meeting (Santander, 19–22 February 2008)*, Abstracts, 2008, 28.

Savu et alii 1968,

H. Savu, M. Pavelescu, J. Stancu, D. Lupu, *Harta geologică. Scara 1:200.000, L-34-XXIV, 26. Orăștie, București*, 1968.

Stoner, Ray 1996,

A. W. Stoner, M. Ray, *Shell remains provide clues to historical distribution and abundance patterns in a large seagrass-associated gastropod (Strombus gigas)*, în *Marine Ecology Progress Series*, 135, 1996, 101.

Uchmann *et alii* 2018,

A. Uchman, M. Stachacz, K. Salamon, *Spirolites radwanskii* n. igen. n. isp.: vermetid gastropod attachment etching trace from the middle Miocene rocky coast of the Paratethys, Poland, în *JPA*, 92, 5, 2018, 883–895.

Vera *et alii* 2008,

J. L. Vera, M. C. Lozano, M. D. Simón, M. Cortés, J. Ramos, *The tusk-shells (Scaphopoda, Mollusca) in the archaeozoological record of Málaga Province (Spain): synthesis and prehistoric outcrops*, în *2nd Archaeomalacology Working Group Meeting (Santander, 19–22 February 2008)*, Abstracts, 2008, 30.

Vinarski 2014,

M. Vinarski, *The birth of malacology. When and how?*, în *Zoosyst.Evol.*, 90/1, 2014, 1–5.

Vitezović 2017,

S. Vitezović, *Musical Instruments in the Central Balkan Neolithic*, în O. Tutilă, N. C. Rîșcuța, I. V. Ferencz, eds., *Proceedings of the Symposium on Games and Toys: Archaeological Small Finds and Their Significance*, Cluj-Napoca, 2017, 7–15.

Vlaicu-Tătărim 1963,

N. Vlaicu-Tătărim, *Stratigrafia Eocenului din Regiunea de la sud-vest de Cluj*, București, 1963, 40, 154–157.

Voultsiadou *et alii* 2010,

E. Voultsiadou, D. Koutsoubas, M. Achparaki, *Bivalve mollusc exploitation in Mediterranean coastal communities: an historical approach*, în *JBR-Thessaloniki*, 13, 2010, 37.

Wickworth 1949,

R. Wickworth, *Shells used as Horns*, în *JMS*, 28, 1, 1949, 37–38.

A MUSICAL INSTRUMENT MADE FROM A FOSSIL VALVE BELONGING TO THE FAMILY OSTREIDAE (RAFINESQUE, 1815) TĂRTĂRIA-GURA LUNCII 2018 CAMPAIGN, TRANSYLVANIA, ROMANIA

Abstract

One of the most interesting objects of the 2018 systematic research campaign is a musical instrument (?) made from a fossil valve belonging to the Ostreidae family (Rafinesque, 1815). This seems to belong to the Petrești culture.

(a).

(b).

Fig. 1 (a-b). Aspectul inițial al obiectului. / The initial appearance of the object.

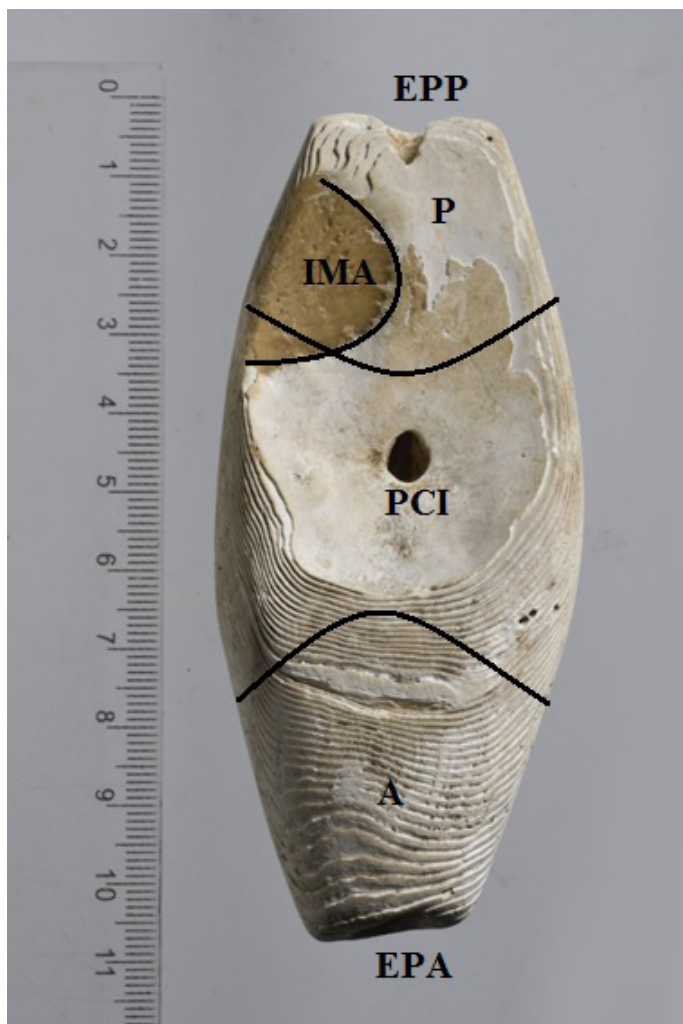

Fig. 2 (a). Fața ventral internă: A – partea anterioară; P – partea posterioară; EPA – extremitatea perforată anterioară; EPP – extremitatea perforată posterioară; IMA – impresia mușchiului aductor al scoicii; PCI – perforația centrală internă. / Inner ventral face: A – fore part; P – hinder part; EPA – fore perforated extremity; EPP – hinder perforated extremity; IMA – imprint of the adductor muscle of the oyster; PCI – inner central perforation.

Fig. 2 (b). Fața dorsal externă. / Exterior dorsal face.

Fig. 2 (c). Fața laterală perforată: PLD – perforația lateral dorsală. / Lateral dorsal perforation.

Fig. 2 (d). Fața laterală neperforată. / Lateral imperforated face.

Fig. 2 (a,b,c,d). Orientarea și morfologia generală a artefactului.

/ General orientation and morphology of the artifact.

Fig. 3. Orificiul anterior (20 x). / The previous hole (20 x).

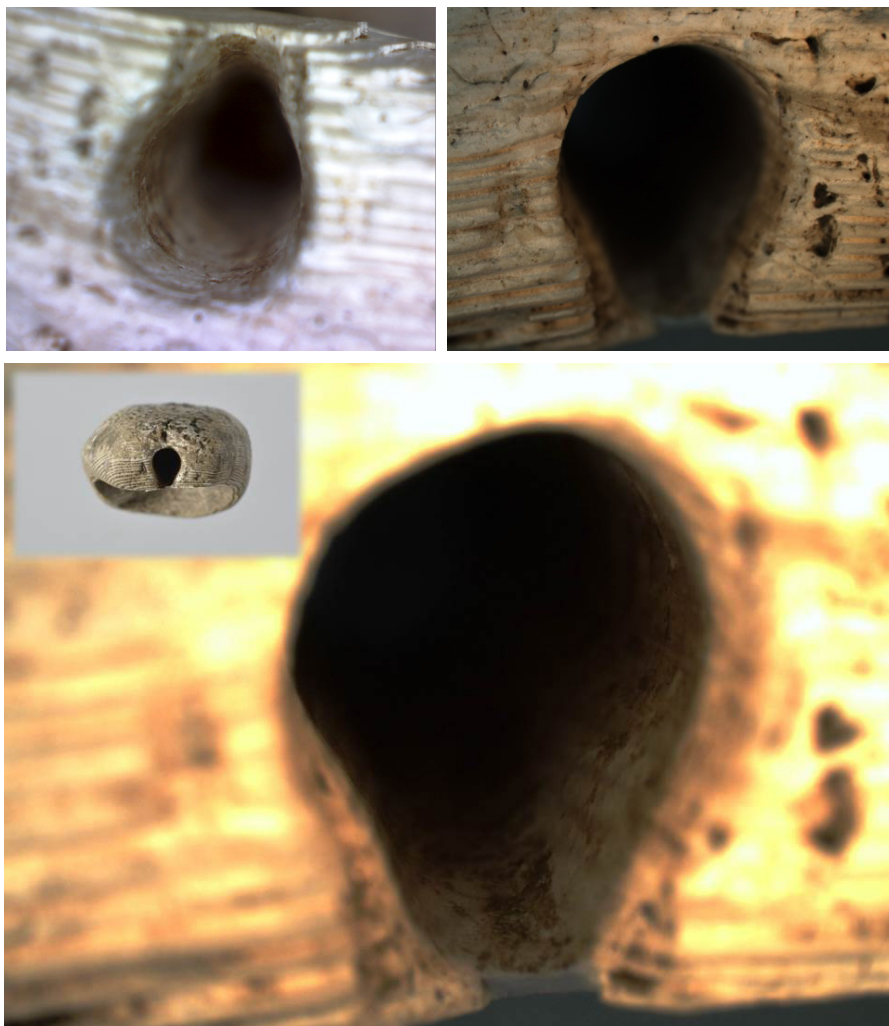

Fig. 4. Orificiul posterior (20 X). / The rear hole (20 x).

Fig. 5. Orificiul central (40 x). / The central hole (20 x).

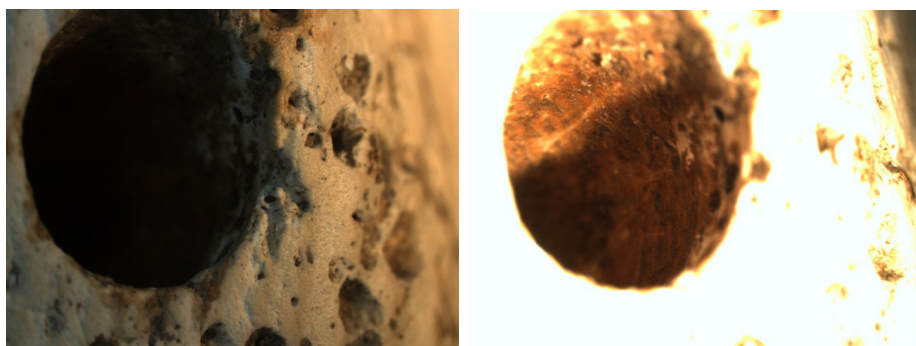
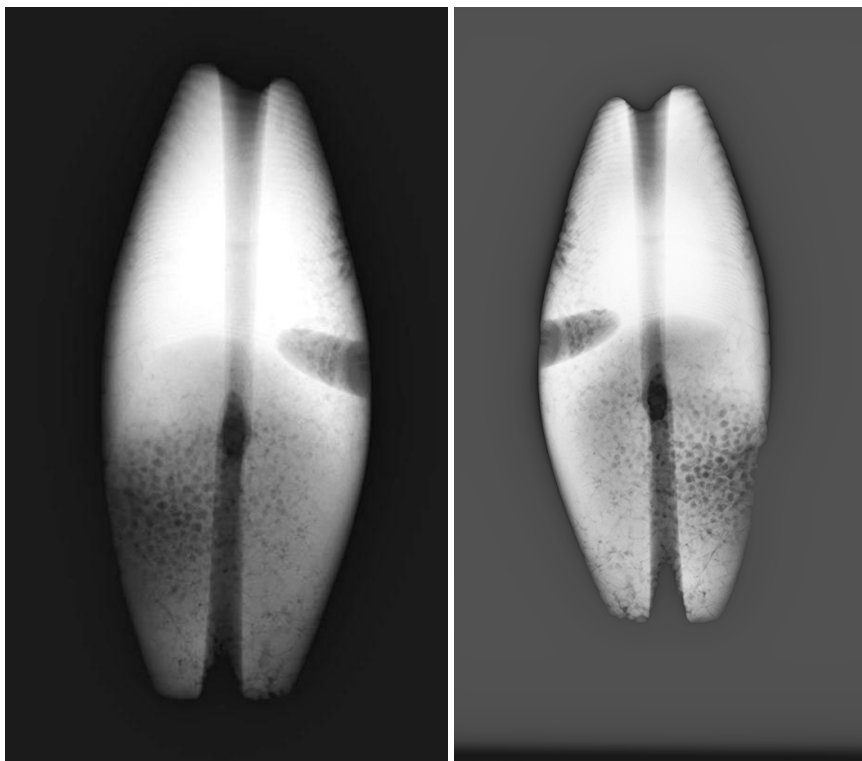
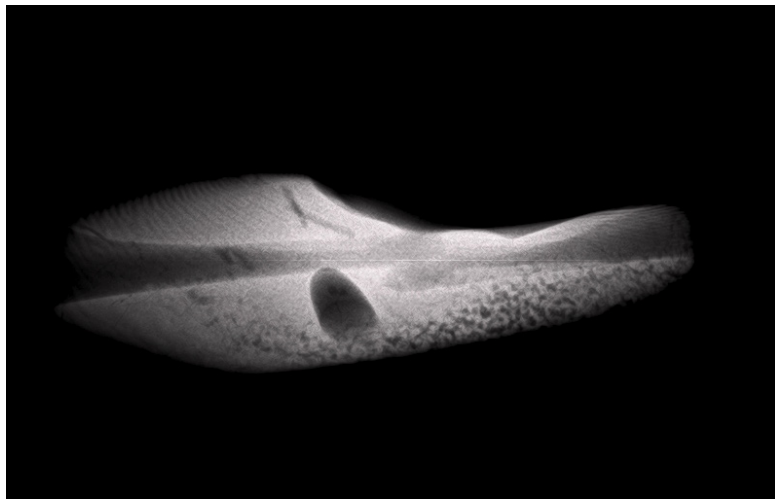

Fig. 6. Orificiul lateral (20 x). / The lateral hole (20 x).

(a).

(b).

Fig. 7 (a-b). Radiografia piesei. / Radiograph of the piece.

Fig. 8 (a). Fața ventral internă a fosilei *Pycnodonte rarilamella* Melleville, 1843 comparativ cu artefactul. / The internal ventral face of *Pycnodonte rarilamella* Melleville, 1843 compared to the artifact.

Fig. 8 (b). Fața dorsal externă a fosilei comparativ cu artefactul (detaliu artefact 20x). / External dorsal face of the fossil compared to the artifact (detail 20 x).

Fig. 8 (c) Liniile de creștere fosila *Ostrea sp.* comparativ cu liniile de creștere vizibile în urma prelucrării artefactului. / Fossil growth lines *Ostrea sp.* compared to the visible growth lines following the processing of the artifact.

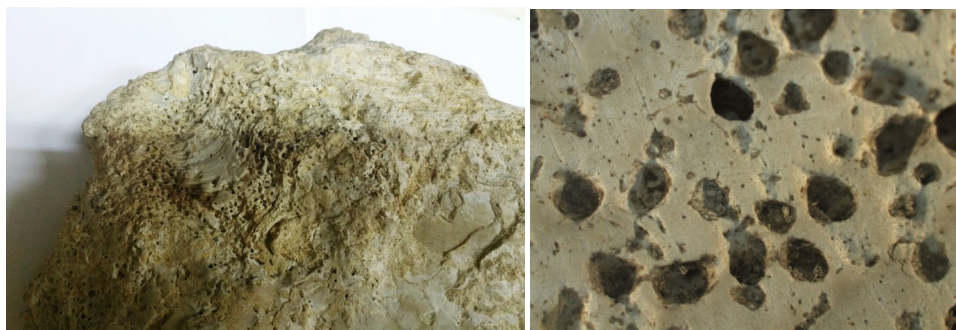
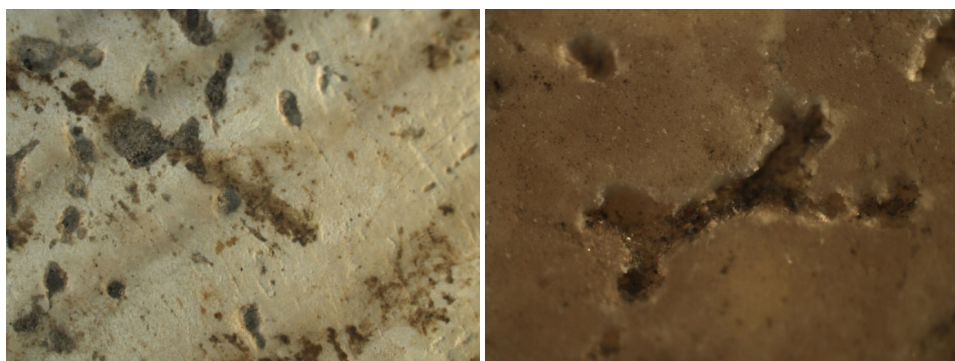

Fig. 8 (d). Detaliu orificii naturale fosilă *Ostrea sp.* comparativ cu orificiile artefactului (20 x). / Detailed natural fossil orifices *Ostrea sp.* Compared to the artifact holes (20 x).

Fig. 8 (a-d). Studiul comparativ în Colecția Paleontologică a Muzeului de Istorie Naturală din Sibiu. Numărul de inventar 56.217. / Comparative study in the Paleontological Collection of the Museum of Natural History of Sibiu. Inventory number: 56.217

(a) (20x).

(b) (100x).

Fig. 9 (a-b). Striații de origine naturală. / Straits of natural origin.

(a) (20x)

(b) (160x).

Fig. 10 (a-b). Analiza microscopică a liniilor de creștere.
/ Microscopic analysis of growth lines/straits.

(c). Structura sidefată (100 x). / The nacreous structure.

Fig. 10 (a-c). Analiza microscopică a liniilor/striurilor de creștere. / Microscopic analysis of growth lines/straits.

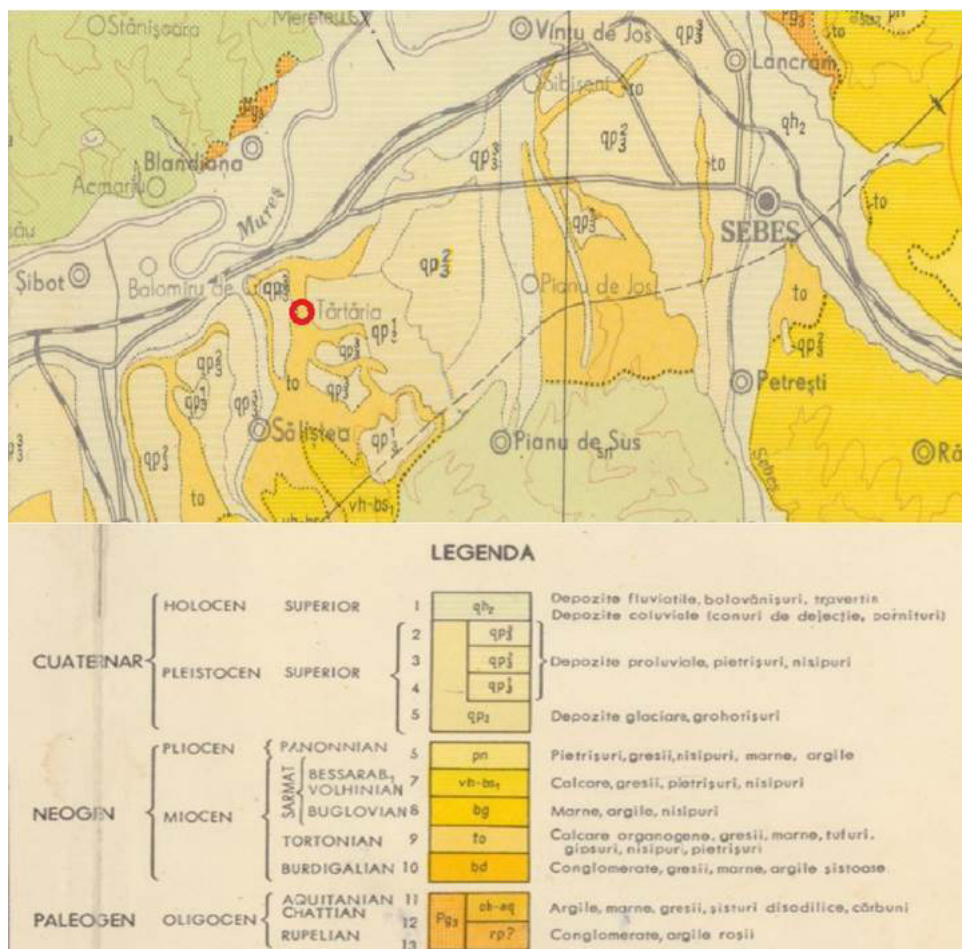

Fig. 11. Harta geologică a regiunii cuprinzând satul Tărtăria (județul Alba) (după Savu 1968)⁶⁷. / Geological map of the region comprising the Tărtăria village (Alba County).

⁶⁷ Savu et alii 1968.

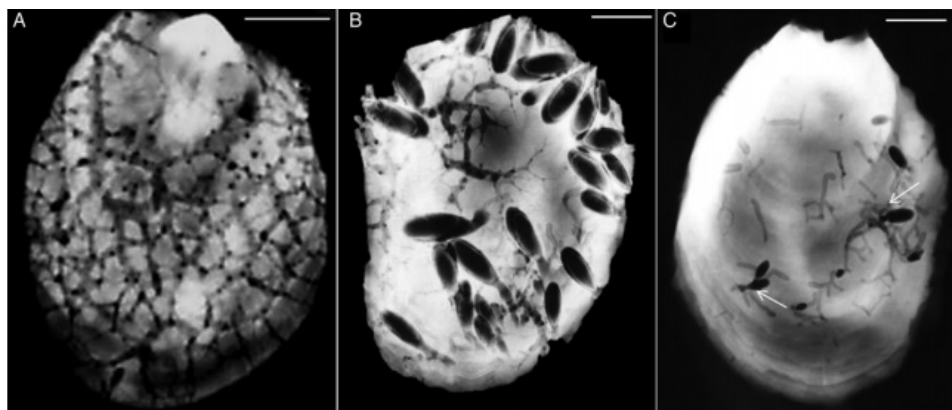
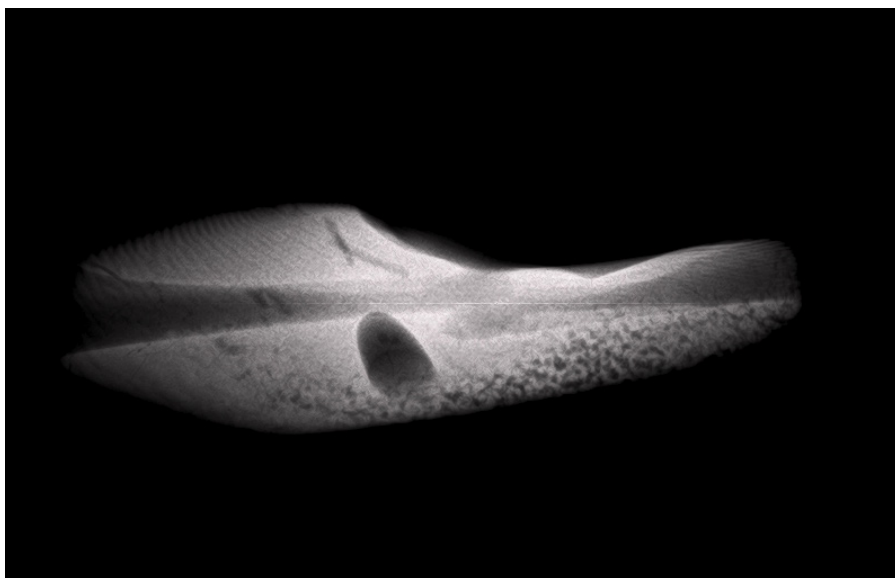

Fig. 12 (a). A. urme lăstate de activitatea bureților de mare; B. galerii săpate de alte bivalve; C. „săgeți” săpate de polichete (după Diez *et alii* 2014)⁶⁸. / A. Imprints caused by the glass sponges' activity; B. galleries dug by other bivalves; C. „shafts” dug by polychaetes (according to Diez *et alii* 2014)

(b). Radiografia artefactului. / Radiographs of the artifact.

Fig. 12 (a, b). Radiografii care arată activitatea organismelor care sapă galerii în valvele de *Ostrea* comparativ cu radiografia artefactului. / Radiographs showing the activity of organisms digging galleries in the *Ostrea* valves as compared to radiographs of the artifact.

⁶⁸ Diez *et al* 2014, 432, Fig. 1.

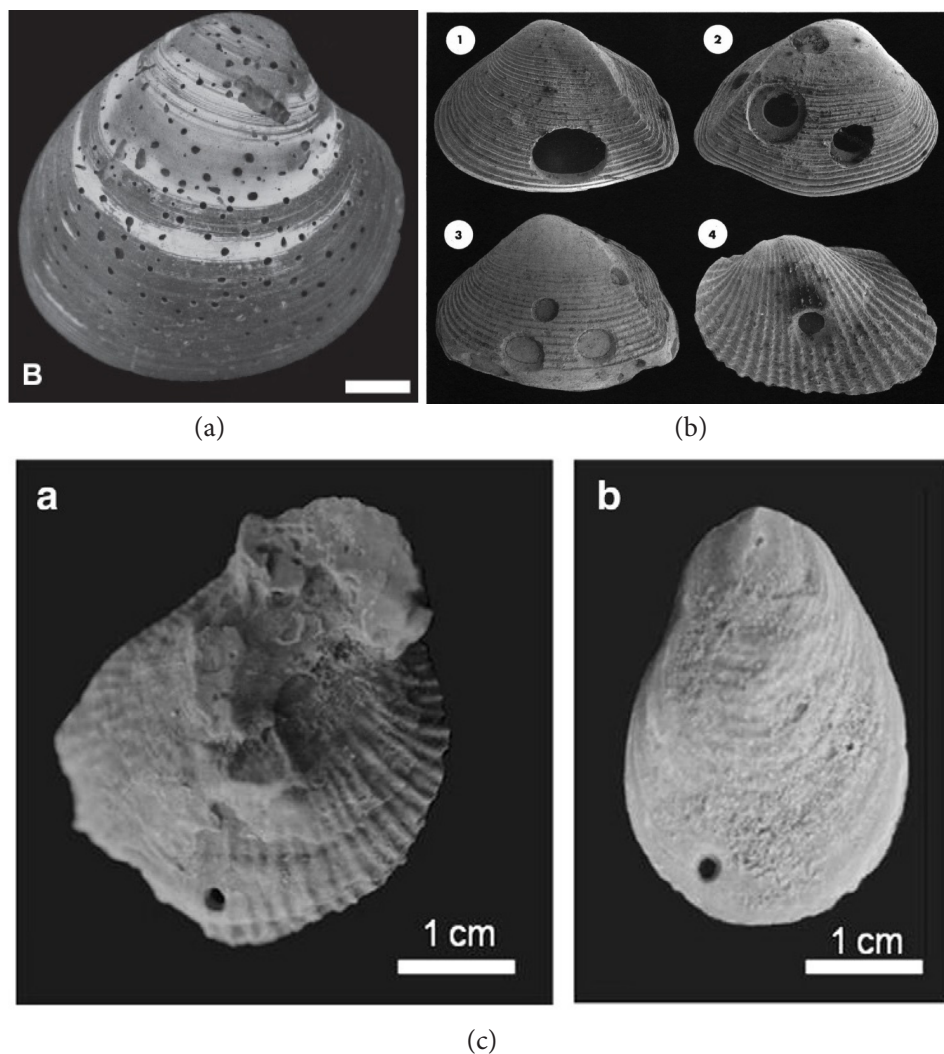

Fig. 13 (a-c). Acțiunea ichospeciilor asupra bivalvelor: (a). Bioeroziune produsă de buretele de mare *Entobia* asupra speciei *Amiantis purpuratus* (Lamarck, 1818)⁶⁹; (b). Fosile bivalve găurite parțial sau total de *Oichus* sp.⁷⁰; (c). Fosile *Magallana angulata* (Lamarck, 1819) și *Ostrea latimarginata* Vredenburg, 1908 găurite de prădători⁷¹. / The action of ichnospecies on bivalves: (a). Bioerosion produced by the large *Entopia* sponge on *Amiantis purpuratus* (Lamarck, 1818); (b). Bivalve fossils partially drilled or totally by *Oichus* sp.; (c). *Magallana angulata* fossils (Lamarck, 1819) and *Ostrea latimarginata* Vredenburg, 1908, holes of predators.

⁶⁹ Lopes 2012, 183.

⁷⁰ Pickerill, Donovan 1998, 171, Plate 1, Fig. 1–4.

⁷¹ Chattopadhyai, Dutta 2013, 190, Fig. 13.

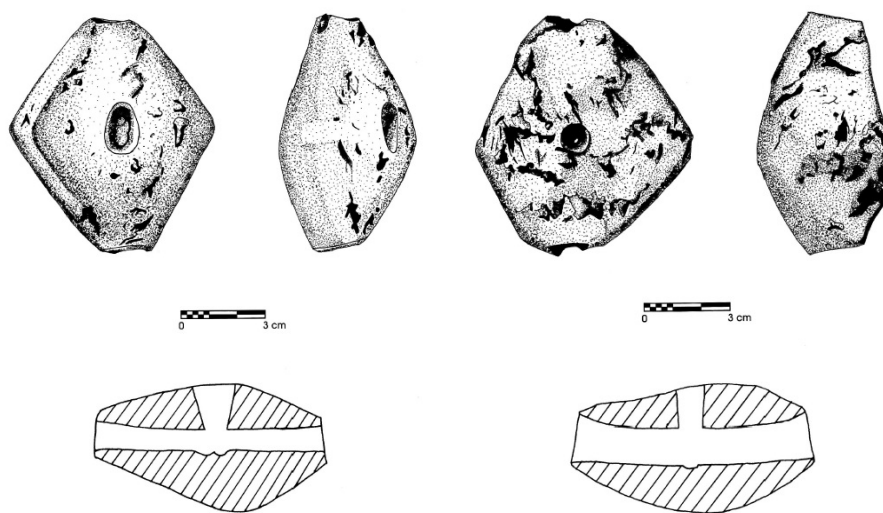

Fig. 14. Artefacte litice similare descoperite în cadrul mormântului megalitic de la Aizibita (Navarra, Spania)⁷². / Similar lithic artifacts discovered in the megalithic grave at Aizibita (Navarra, Spain).

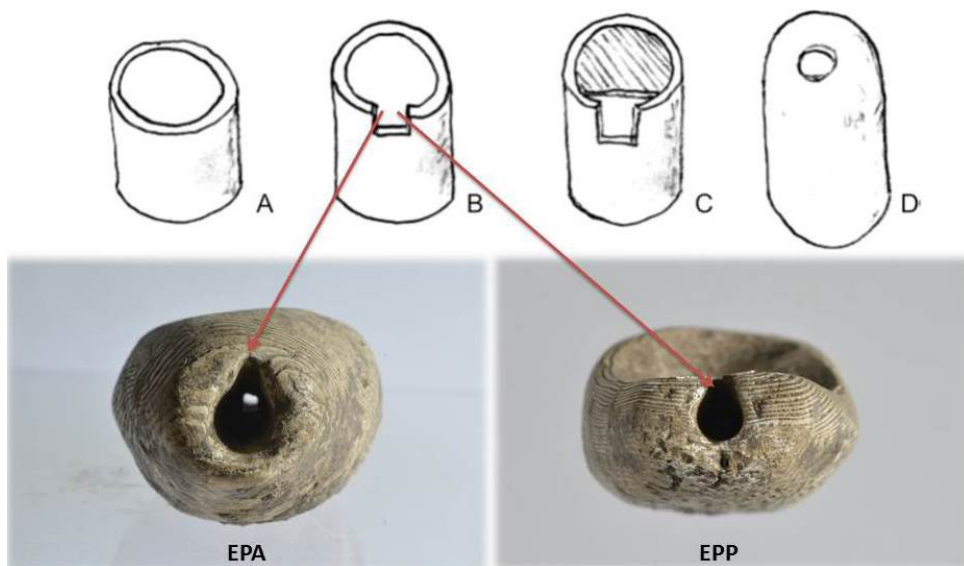

Fig. 15. Aparate bucale ale instrumentelor aerofone ceramice neolitice conform Pomberger *et alii*⁷³ comparativ cu extremitățile perforate ale artefactului. / Oral devices of Neolithic ceramic aeronautical instruments according B-M. Pomberger *et alii* compared to the perforated extremities of the artifact.

⁷² Beguiristáin, Vélaz 1998, 24–25.

⁷³ Pomberger *et alii* 2018, 463, Fig. 7.

Fig. 16. Fluiere cu cameră de rezonanță: (a). Din lut⁷⁴; (b). Din valva fosilă.
/ Resonance camera whistles: (a), of clay; (b). From the fossil valve.

⁷⁴ Cledoré-Tissot 2010, 39, Fig. 15.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE REFERITOARE LA NEOLITICUL TIMPURIU (STARČEVO- CRIȘ) REALIZATE CU OCAZIA CONSTRUIRII HIDROCENTRALEI DE LA PORȚILE DE FIER. ISTORICUL CERCETĂRILOR DIN JUDEȚUL CARAȘ-SEVERIN

*Constantin Adrian Boia**

Cuvinte cheie: Caraș-Severin, neolitic, Starčevo-Criș, Porțile de Fier, Dunăre

Keywords: Caraș-Severin, neolithic, Starčevo-Criș, Iron Gates, The Danube

Descoperirile arheologice, cele mai multe întâmplătoare, asupra cărora avem mărturii scrise datează încă din secolele XVIII-XIX, când interesul pentru istorie și arheologie începe să se manifeste și să crească ca intensitate datorită alipirii acestei regiuni la Imperiul Habsburgic.

Primele informații care se referă la arheologia Banatului sunt cele care se păstrează de la călătorul turc Evlia Celebi, care descrie valurile de pământ din Banat. De asemenea, informații importante referitoare la dezvelirile de monumente sau primele săpături din secolul al XVIII-lea sunt amintite de Luigi Ferdinando Marsigli, Pascalus Caryophilus, Fr. Grisellini, generalul Hamilton, episcopul Spiridon Stibița din Vrsac, Tivadar Ortvyay și alții¹.

Referindu-ne strict la județul Caraș-Severin, activitatea lui Felix Milleker se remarcă în mod deosebit, acesta strângând informații și deplasându-se în localitățile din zonă spre a observa, înregistra și descrie diverse descoperiri arheologice întâmplătoare din diferite epoci, din preistorie și până în Evul Mediu².

De menționat este faptul că aceste informații au intrat în circuitul științific, drept dovadă stând cele 82 de studii de arheologie publicate în revista Societății din Timișoara dar și în publicații arheologice din Budapesta³.

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: constantin.boia@yahoo.com

¹ Lazarovici 1979, 9.

² Milleker 2013.

³ Milleker 2013.

Primele cercetări arheologice de mare amploare din cadrul județului Caraș-Severin debutează cu ocazia lucrărilor realizate în cadrul proiectului de construire al lacului de acumulare a Hidrocentralei de la Porțile de Fier. Săpăturile arheologice preventive au avut rolul de a salva informațiile care urmau să se piardă cu ocazia scufundării acestor situri arheologice sub apele Dunării. De asemenea periegezele realizate pe malul românesc al Dunării au avut rolul de a îmbogăți repertoriul arheologic național cu noi situri arheologice⁴.

În cadrul cercetărilor de teren realizate de către arheologii din *Grupul de Cercetări Complexe Porțile de Fier* au fost realizate săpături arheologice de salvare în situri arheologice ale neoliticului timpuriu din următoarele localități ale județului Caraș-Severin: Pescari – *Alibeg*⁵, Gornea-*Căunița de Sus*⁶, *Locurile Lungi*⁷, *Vodneac*⁸, *Țărmuri*⁹, *Cărămidărie*¹⁰, *Liubcova-Ornița*¹¹, *Moldova Veche-La Rât*¹², *Pojejena – Nucet*¹³.

Situl arheologic de la Pescari (*Alibeg*) se află la baza dealului *Redut*, în amonte de vărsarea în Dunăre a pârâului *Alibeg*. Acesta a fost identificat în anul 1968 și cercetat în anul 1971, în intervalul 4–14 octombrie și 24–28 octombrie. Aici au fost trasate 8 secțiuni (de la SI la SVIII), 6 dintre acestea fiind executate perpendicular pe Dunăre, iar 2 paralel cu Dunărea, suprafața totală ce a fost dezvelită fiind de 95,5 m² (Fig. 1, 2). Materialele recoltate au fost încadrate în perioada mezolitică și neolitică timpurie (*Starčevo-Criș*)¹⁴, cele două nivele suprapunându-se direct¹⁵ (Fig. 3).

În cadrul campaniei din 1968 s-au efectuat săpături arheologice în localitatea Gornea în punctele *Căunița de Sus*, *Căunița de Jos-Cetate* și *Ogașul lui Udrescu*¹⁶.

Căunița de Sus este numele unei terase, cu o lungime E-V de 1,5–2 km și o lățime ce variază de la 200 la 800 de metri, limita sudică a acesteia fiind

⁴ Lazarovici 1979, 11–12.

⁵ Petrovsky 1977, 448.

⁶ Lazarovici 1977, 43–44.

⁷ Lazarovici 1977, 44–45.

⁸ Lazarovici 1977, 26.

⁹ Lazarovici 1977, 45.

¹⁰ Petrovsky 1975, 377.

¹¹ Luca 1998.

¹² Lazarovici 1979, 202.

¹³ Luca 1995.

¹⁴ Boroneanț 2012, 53–62.

¹⁵ Boroneanț 2011, 11.

¹⁶ Lazarovici 1977, 19.

constituită de DN 57 Moravița – Orșova¹⁷. Terasa este amplasată între ogașul Căuniței și Valea Cameniței¹⁸ (Fig. 4).

Cercetările arheologice au fost efectuate la vest de construcția romană, pe o lungime de circa 80–100 de metri, acest perimetru fiind ales deoarece la suprafață au fost descoperite fragmente ceramice neolitice. Această suprafață a fost împărțită în 3 zone, și anume: A (S1 și S2), B (unde au fost trasate S3, S'3 și S''3), C (S4 și S5). De menționat este faptul că în zona A și B au fost descoperite materiale neolitice (Starčevo–Criș) iar în zona C materiale vinciene¹⁹.

În toamna anului 1969 se continuă săpăturile de salvare în punctul *Căunița de Sus*. Sunt deschise secțiunile S8-S12, iar în jurul secțiunilor unde au fost conturate bordeie au fost executate casete numerotate cu litere de la a la j²⁰.

În anul 1970 în punctul *Căunița de Sus* cercetarea arheologică continuă prin deschiderea unor noi secțiuni, numerotate de la S13 la S17. Materialele arheologice descoperite predominant sunt cele vinciene, sporadic fiind observate și materiale de tip Starčevo Criș²¹ (Fig. 5).

Ceramica Starčevo-Criș a apărut în majoritatea secțiunilor deschise în acest punct, dar de menționat este faptul că ceramica de acest tip apare împreună cu cea vinciiană (Vinča A1, Vinča A2 și Vinča A3). În urma analizei materialului starcevian, acesta a fost încadrat în diverse faze: Starčevo-Criș IIB, Starčevo-Criș IIIA, Starčevo Criș IIIB²² (Fig. 6).

În anul 1989 cercetările arheologice continuă în punctul *Căunița de Sus*, unul dintre scopuri fiind acela de a lămurii situația șanțului neolitic descoperit în campaniile anterioare. Astfel, sunt deschise 2 secțiuni, și anume: S52 (30mX2m) și S53 (20mX2m). Materialele arheologice descoperite în șanț aparțin perioadei Vinča A1-A3 și perioadei Starčevo-Criș IIIB și Starčevo-Criș IV iar ca funcționalitate se propun variantele ca acesta să fi fost un șanț de apărare sau de extragere al lutului iar mai apoi utilizat pentru aruncarea resturilor menajere²³.

Locurile Lungi este terasa inundabilă a Dunării, situată între gura râului Camenița și hotarul cu localitatea Liubcova, în prezent această zonă aflându-se sub apele Dunării. În urma recoltării unor materiale arheologice neolitice aici au fost trasate mai multe secțiuni și casete, care au oferit spre cercetare complexe arheologice aparținătoare culturii Starčevo-Criș²⁴.

¹⁷ Lazarovici 1977, 19.

¹⁸ Uzum, Lazarovici, Dragomir 1973, 405.

¹⁹ Lazarovici 1977, 19–20.

²⁰ Lazarovici, 1977, 23.

²¹ Lazarovici, 1977, 25.

²² Lazarovici, 1977, 43.

²³ Lazarovici, Maxim, Țeicu, Oprinescu 1989, 295–296.

²⁴ Lazarovici 1977, 21.

Materialul arheologic descoperit într-un bordei din acest punct se încadrează etapei Starčevo-Criș IIB, iar ceramica din cele 3 locuințe de suprafață este încadrată etapei Starčevo-Criș IIIA-IIIB²⁵.

În anul 1970, au fost trasate 3 secțiuni în punctul toponimic *Vodniac* (terasă amplasată în zona cea mai lată dintre dealuri și Dunăre, în imediata vecinătate cu hotarul comunei Liubcova). Urmele neolitice au fost descoperite sub un bordei de epoca bronzului, ceramica fiind încadrată orizontului Starčevo-Criș IIA sau IIB²⁶.

Puținele fragmente ceramice neolitice descoperite la Țărmuri nu aduc suficiente lămuriri pentru ca acestea să fie încadrate într-o anumită fază²⁷.

În punctul *Cărămidărie*, ce este integrat în punctul toponimic *Locurile lungi* au fost descoperite materiale arheologice încadrate în cultura Starčevo-Criș²⁸. La fața locului au fost observate două complexe arheologice (un mormânt și un bordei), iar datorită lucrărilor realizate în acest punct, relația stratigrafică dintre cele două complexe arheologice nu a putut fi stabilită²⁹.

În localitatea Liubcova, situată la est de Gornea, în punctul *Ornița*, (Fig. 7) amplasat pe a doua terasă a Dunării s-au desfășurat ample cercetări arheologice datorate unor lucrări de anvergură din zonă ce au diverse scopuri (creșterea cotelor apelor Dunării, consolidarea malului împotriva erodării sale și a construirii unei șosele la nord de stațiunea neolitică)³⁰.

În acest punct au fost trasate 3 secțiuni, numerotate SI/1985, SIb/1987, SIc/1990, una în continuarea celeilalte, pe direcția N-S, însumând în total o lungime de 85 de metri/2 lățime (Fig. 8). Nivelul cel mai vechi, numerotat cu V, face parte din orizontul Starčevo-Criș, fiind deranjat pe alocuri însă de complexe arheologice realizate în orizont Vinča, numerotate ca nivele cu IV, III, II și I. Nivelul V, a fost încadrat în faza IIIB, incipientă³¹.

Înainte a acestor cercetări conduse de Sabin Adrian Luca, în anii 1961, 1965 și 1967³² au fost realizate săpături arheologice de către un colectiv de arheologi, printre care s-a numărat și Eugen Comșa. În cadrul suprafeței I din totalul de complexe arheologice conturate și excavate, a fost descoperit doar unul care conținea materiale Starčevo-Criș (groapa 4 care a fost tăiată de groapa 5, realizată de către purtătorii culturii Vinča). Materialul din groapa 4 este înca-

²⁵ Lazarovici 1979, 198.

²⁶ Lazarovici 1977, 26.

²⁷ Lazarovici 1977, 27.

²⁸ Boroneanț 2012, 203.

²⁹ Luca, Dragomir 1985, 73.

³⁰ Luca 1987, 465–467.

³¹ Luca 1998.

³² Lazarovici 1979, 200.

drat de către Eugen Comșa în Starčevo IIB (după periodizarea lui Garasanin). Săpăturile arheologice mai vechi (din același punct toponimic) întreprinse de Eugen Comșa, au dus la încadrarea sitului în Starčevo IIB, iar Gheorghe Lazarovici încadrează stațiunea în Starčevo Criș IIIA sau Starčevo-Criș IIIB³³.

Săpături arheologice într-un sit neolitic s-au efectuat și în localitatea Moldova Nouă, în punctul *Rît*, (1970, 1975–1976, 1978) aflat pe terasa inferioară a Dunării, în cele 4 campanii de cercetare au fost descoperite 4 complexe arheologice încadrabile în cultura Starčevo-Criș faza IVA³⁴. La baza acestor cercetări au stat materialele arheologice descoperite de către Ilie Uzum și Gheorghe Lazarovici într-o perieghză din primăvara anului 1969 dar și materialele descoperite în anul 1970 în urma unor lucrări agricole (silexuri și ceramică)³⁵.

În localitatea Pojejena, o așezare din neoliticul timpuriu a fost identificată în anul 1970, în același an în urma unui sondaj s-a determinat pe baza fragmentelor ceramice descoperite că aceasta datează din etapa III a culturii Starčevo-Criș³⁶.

În anul 1986, în cadrul unor cercetări de salvare conduse de Sabin Adrian Luca, au fost executate două secțiuni cu dimensiunile de 8 × 2 m, orientare E-V, la circa 40 de metri de malul Dunării și la o distanță de 50 de m una față de cealaltă. Materialele arheologice descoperite sunt încadrate în cultura Starčevo-Criș faza IIB, IIIA-IVA³⁷.

Aceste situri arheologice, încadrate în neoliticul timpuriu, reprezintă doar așezările cercetate din punct de vedere arheologic, de pe malul stâng al Dunării al județului Caraș-Severin. Din prezentarea pe larg a acestor cercetări, se observă prezența comunităților Starčevo-Criș în acest areal, care se pare că a reprezentat un habitat potrivit ce a oferit toate condițiile necesare pentru formarea acestor așezări.

BIBLIOGRAFIE

Boroneanț 2011,

A. Boroneanț, *Restitutio – situl arheologic de la Pescari-Alibeg, jud. Caraș Severin*, în *MCA*, 7, 2011, 5–24.

Boroneanț 2012,

A. Boroneanț, *Aspecte ale tranziției de la mezolitic la neoliticul timpuriu în zona Porțile de Fier*, Cluj-Napoca, 2012.

³³ Luca 1987, 22.

³⁴ Lazarovici 1979, 202.

³⁵ Uzum 1979, 225–226.

³⁶ Lazarovici 1979, 205.

³⁷ Luca 1995, 5–9.

Lazarovici 1977,

G. Lazarovici, *Gornea Preistorie*, Reșița 1977.

Lazarovici 1979,

G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici, Maxim, Țicu, Oprinescu 1993,

Gh. Lazarovici, Z. Maxim, Dumitru Țicu, A. Oprinescu, *Șantierul arheologic Gornea*, 1989, în *Banatica*, 12/I, 1993, 295–301.

Luca 1985,

S. A. Luca, *Despre o nouă descoperire de la Gornea – Locurile Lungi*, în *Banatica*, 8, 1985, 73–78.

Luca 1985,

S. A. Luca, *Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova – Ornița. (Raport preliminar pe anul 1985)*, în *Banatica*, 8, 1985, 465–468.

Luca 1998,

S. A. Luca, *Liubcova – Ornița, Târgoviște*, 1998.

Luca 1995,

S. A. Luca, *Așezarea aparținând culturii Starcevo-Criș de la Pojejena-Nucet (jud. Caraș-Severin), campania anului 1986*, în *Banatica*, 13, 1995, 5–22.

Milleker 2013,

F. Milleker, *Descoperiri arheologice din Banat*, I, volum îngrijit de Dumitru Țicu, Maria Gyömbér, Cluj-Napoca, 2013.

Petrovsky 1975,

R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n.*, în *Banatica*, 3, 1975, 365–378.

Petrovsky 1977,

R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (Partea III)*, în *Banatica*, 4, 1977, 437–462.

Uzum, Lazarovici, Dragomir 1973,

I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevita*, în *Banatica*, 2, 1973, 403–416.

Uzum 1979,

I. Uzum, *Așezarea feudală timpurie de la Moldova Veche Rîț (județul Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 5, 225–253.

Țicu, Lazarovici 1996

D. Țicu, Gh. Lazarovici, *Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării, Reșița*, 1996.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH RELATING TO EARLY NEOLITHIC
(STARČEVO–CRIȘ) MADE DURING THE CONSTRUCTION
OF THE HYDROPOWER STATION FROM PORȚILE DE FIER.
RESEARCH HISTORY IN CARAȘ-SEVERIN COUNTY

Abstract

Archaeological research relating to Early Neolithic (Starčevo–Criș culture) in Romania started in the second half of the 19th century (in Banat) through systematic research of Kisleggy Nagy Gyula and Felix Milleker. The period of maximum interest (for Early Neolithic but not only) was represented by the research made with the occasion of the construction of hydropower station from Porțile de Fier I (1965–1971) and II (1977–1984). The results of these excavations and field surveys, as well as the latest ones, from 1980 to 1990, were materialized by the publication of volumes and studies relating to Banat Neolithic by Gheorghe Lazarovici, Sabin Adrian Luca, Florin Drașovean etc.

However, the Early Neolithic in the southwest and south of the country must be researched and analyzed in comparison with the end period of the Mesolithic, which was well documented in the Porțile de Fier area, both on the Romanian shore, but especially on the Serbian shore of the Danube, through systematic and salvage archaeological research, using both classical research methods and modern interdisciplinary methods, which help us to understand the Neolithic communities in this area to a greater extent.

Failure to carry out a field survey on a larger width, about 1–2 kilometers, along the Danube, alters the current level of knowledge regarding the Early Neolithic in Romania, a field research in this area being necessary, in my opinion, just to fill in the gaps already existing.

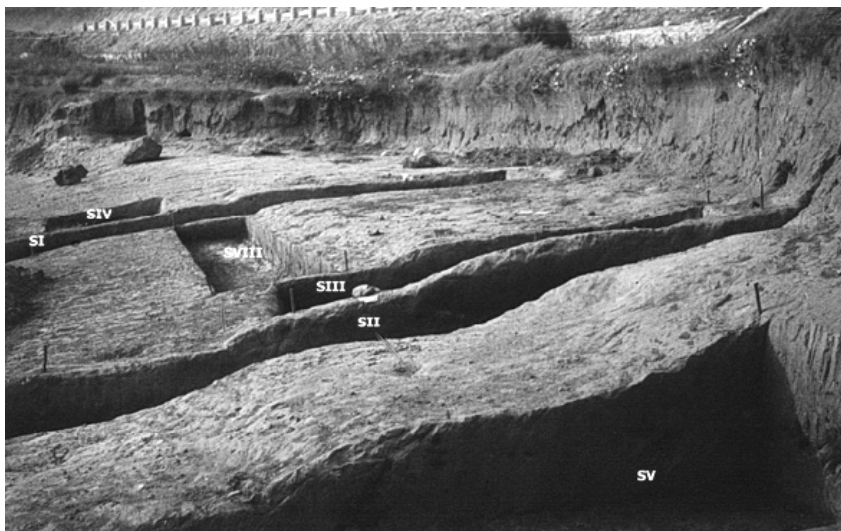

Fig. 1. Amplasarea secțiunilor arheologice (după Boroneanț, 2011). / Archeological sections location (according to Boroneanț, 2011).

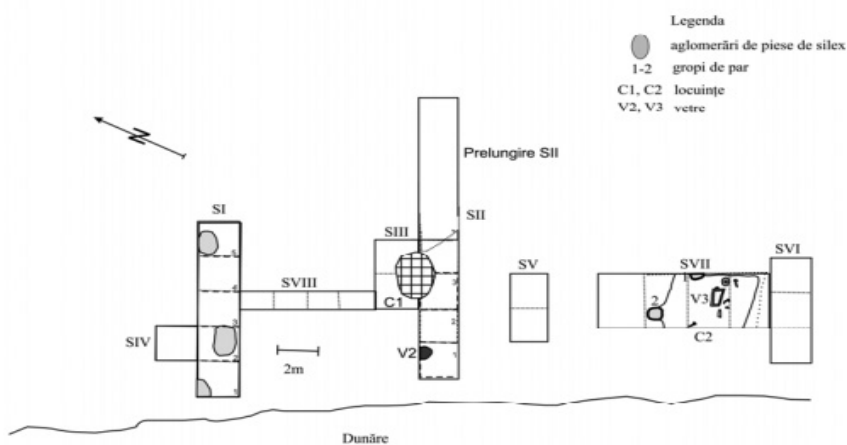

Fig. 2. Amplasarea secțiunilor arheologice (după Boroneanț, 2011). / Archeological sections location (according to Boroneanț, 2011).

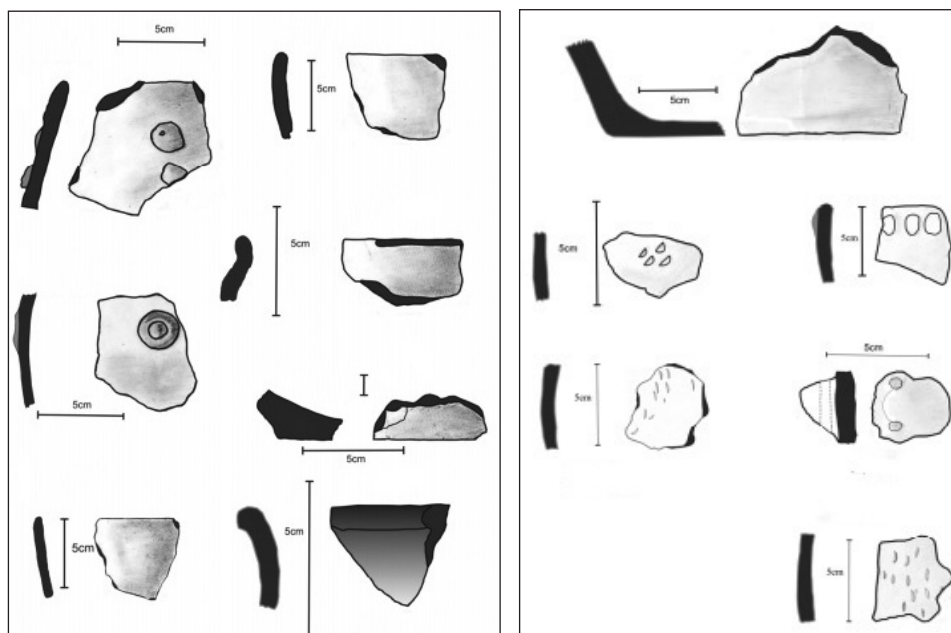

Fig. 3. Ceramică Starčevo–Criș (după Boroneanț, 2011). / Starčevo pottery (according to Boroneanț, 2011).

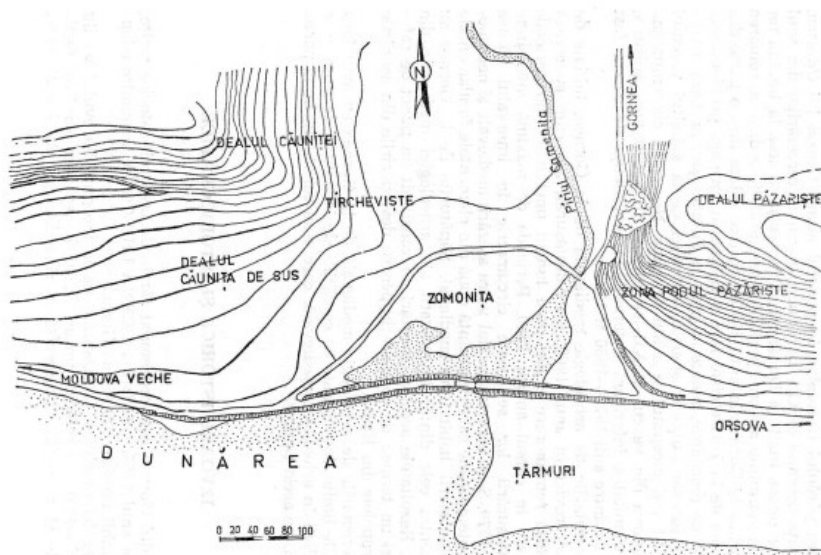

Fig. 4. Toponimia locală a zonei (după Țicu, Lazarovici, 1996). / Local toponymy of the area (according to Țicu, Lazarovici, 1996).

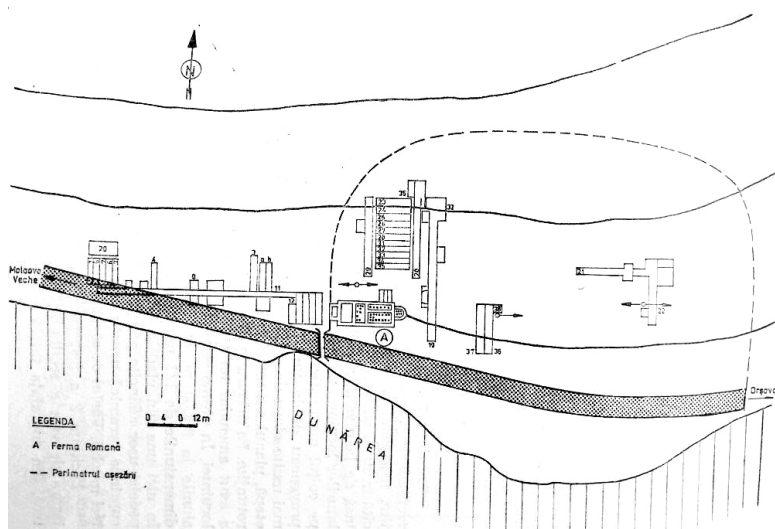

Fig. 5. Amplasarea secțiunilor arheologice (după Țeicu, Lazarovici, 1996). / Archeological sections location (according to Țeicu, Lazarovici, 1996).

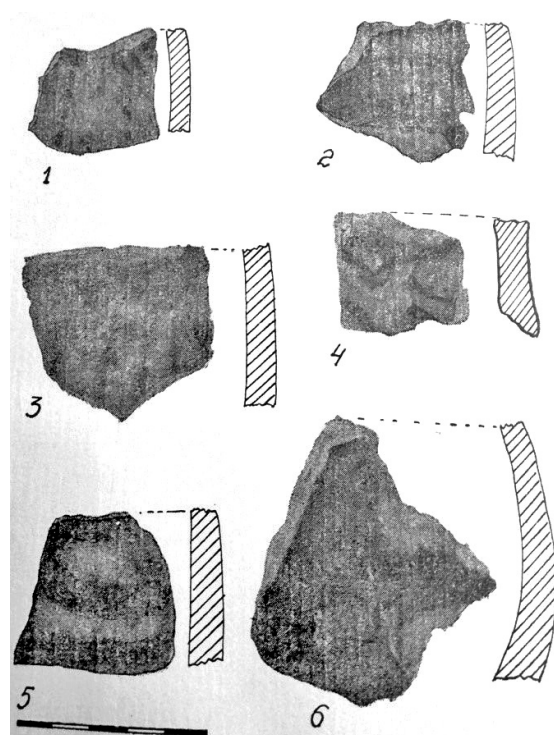

Fig. 6. Ceramică Starčevo–Criș (după Lazarovici, 1977). / Starčevo-Criș pottery (according to Lazarovici, 1977).

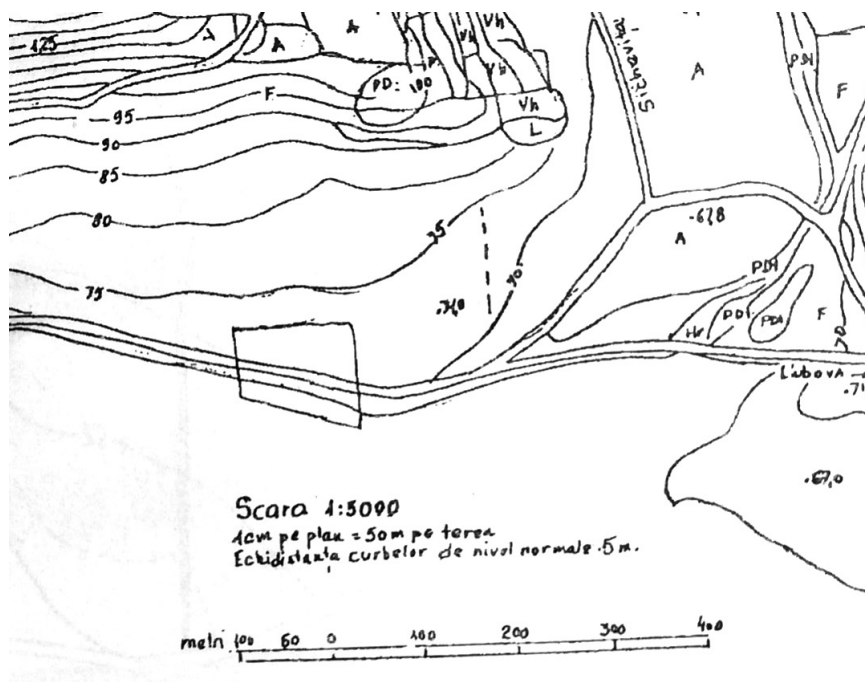

Fig. 7. Încadrarea în zonă a sitului arheologic (după Luca, 1998). / Archaeological site placing within the area (according to Luca, 1998).

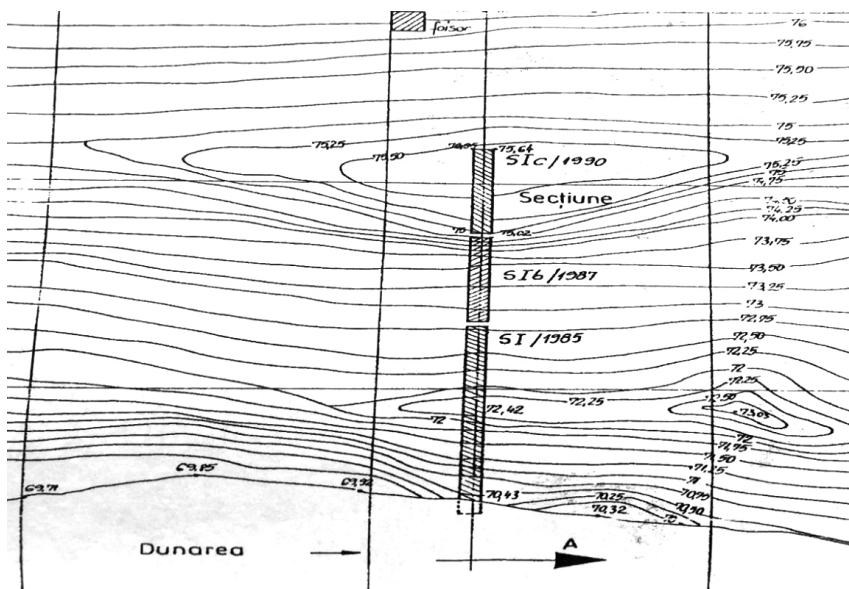

Fig. 8. Amplasarea secțiunilor arheologice (după Luca, 1998). / Archaeological sections location (according to Luca, 1998).

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA RAPOLTU MARE-LA VIE, CAMPANIA 2017

*Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat,
Gică Băeștean, Ioana Lucia Barbu, Mihalea-Maria Barbu,
Costin-Daniel Țuțuianu, Antoniu Tudor Marc*,
Angelica Bălos**, Andrei Gonciar***, Alexander Brown*****

Cuvinte cheie: județul Hunedoara, cercetare arheologică, preistorie, epocă romană, clădire de tip *villa*, tencuială pictată

Keywords: Hunedoara County, archaeological research, prehistory, Roman period, *villa* building, painted wall plaster

Introducere

Articolul își propune continuarea prezentării rezultatelor săpăturilor arheologice sistematice din situl multistratificat de la Rapoltu Mare-*La Vie*¹ (cod RAN: 90672.02), desfășurate în vara și toamna anului 2017, mai precis în perioada 22 mai–12 august și 20 octombrie–10 noiembrie². Obiectivele principale

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, b-dul 1 Decembrie, nr. 39, e-mail: barbumarius0216@yahoo.com; ioan_alexandru_barbat@yahoo.com; gica2bae@yahoo.com; b_iona@yahoo.com; mishu_maria@yahoo.com; krieg71@yahoo.com; seiciperis_74@yahoo.com

** Direcția Județeană pentru Cultură Hunedoara, Deva, str. Octavian Goga, nr. 1, e-mail: angelica080509@yahoo.fr

*** Archaeological Techniques and Research Center (ArchaeoTek–Canada), Ottawa, e-mail: gonciar@archaeotek.org

**** University at Buffalo (The State University of New York), Buffalo, New York 14260–1660, e-mail: aebrown4@buffalo.edu

¹ Materialul de față constituie o continuare a studiului publicat cu trei ani în urmă în periodicele *Banatica* 26/I (vezi: Barbu *et alii* 2016, 273–321), iar în același timp își propune să reprezinte o variantă extinsă a raportului de cercetare trimis spre publicare în volumul *Cronica Cercetărilor Arheologice*/2018, unde, din nefericire, nu a mai apărut, editorii volumului amintit neoferind nicio explicație autorilor privind „motivele” nepublicării.

² Cercetarea arheologică sistematică s-a realizat în urma autorizației cu nr. 70/25.04.2017, emisă de Ministerul Culturii și Identității Naționale. Colectivul de cercetare al șantierului a fost alcătuit din: Gică Băeștean (responsabil științific), Marius Gheorghe Barbu – responsabil sector, Ioan Alexandru Bărbat – responsabil sector, Angelica Bălos, Ioana Lucia Barbu, Costin-Daniel

ale campaniei anului 2017 au fost reluarea săpăturilor în unitățile de cercetare arheologică deschise în anii anteriori, respectiv în suprafețele SpI și SpII (Pl. II/1–2), precum și sondarea limitelor estice și nordice ale sitului în vederea determinării potențialului arheologic al acestor zone.

Ca urmare a publicării anterioare a informațiilor referitoare la reperele geografice ale sitului și ale celor privitoare la istoricul cercetărilor, amintim pe scurt că punctul arheologic *La Vie* se află în vecinătatea satului Rapoltu Mare (comuna Rapoltu Mare, județul Hunedoara), la nord-vestul acestei localități, pe o terasă naturală alcătuită din travertine, a doua față de lunca Mureșului³ (Pl. I/1–2). Cu toate că descoperirile întâmplătoare au oferit încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea materiale arheologice, o confirmare pe cale stratigrafică a venit prin intermediul unui sondaj practicat în 1999⁴. Ulterior acestei date, odată cu anul 2013, s-au realizat patru casete (C1, C2, C3 și C4) în cadrul unui diagnostic intruziv, continuate cu cercetarea arheologică sistematică începând din vara lui 2014 și până în prezent⁵.

Suprafețele cercetate arheologic

Suprafața SpI. Cercetarea din SpI s-a concentrat asupra dezvelirii clădirii porții de faza a doua, de pe latura sudică a incintei, situate pe platoul de la Rapoltu Mare-*La Vie*. Astfel, campania anului 2017 a demarat prin extinderea cu câte 2 m a secțiunilor S5 (spre nord) și S6 (spre sud), ambele deschise în 2015.

Secțiunea S5/2015 (6 × 4 m). S-a constatat că intrarea în incintă se făcea printr-un turn cu plan patruleter, având dimensiunile interioare de 7,40 m (nord-sud) și 4,80 m (est-vest) (Pl. III/1). Datorită pragului de piatră descoperit *in situ* în campaniile anterioare, putem afirma că dinspre exterior (sud) intrarea se făcea atât pe o poartă pietonală, cât și pe una de atelaje, deschiderea ambelor însumând întreaga lățime a clădirii (4,80 m). Trecerea spre interiorul curții se făcea printr-un spațiu mai redus, extremitatea estică fiind barată de un zid (Z8) lung de 0,65 m care se țese cu zidul de pe latura de est (Z9). Dărâmătura bogată în materiale de construcție, care aparțin camerei de la etaj (*opus signinum*, elemente ceramice de paviment, tencuială pictată, lemn carbonizat, cuie), se delimitează în perimetrul clădirii, fapt care indică o prăbușire bruscă, în interior

Țuțuianu, Antoniu Tudor Marc, Mihaela-Maria Barbu, Oana Cornelia Tutilă, Ionuț-Cosmin Codrea, Andrei Gonciar (colaborator extern) și Alexander Brown (colaborator extern).

³ Bărbat 2013, 9–10; Barbu et alii 2016, 274.

⁴ Bălos, Țuțuianu 2000, 80, nr. 114; Bălos 2001, 17; Barbu et alii 2016, 274–275.

⁵ Barbu 2014, 80–84; Băeștean et alii 2015, 120–122; Băeștean et alii 2016, 67–68; Barbu et alii 2016, 275–295; Băeștean et alii 2017, 109–111.

a turnului incendiat. Acoperișul, purtând de asemenea urme de ardere secundară, a căzut înspre nord, fiind identificat *in situ* pe această latură.

Cercetarea secțiunii S5/2015 s-a oprit la nivelul podelei de faza a doua, urmând ca în campaniile următoare să continue investigațiile.

Secțiunea S6/2015 (6 × 4 m). La est de clădirea porții, zidul de incintă din cea de a doua fază (Z1') a fost refăcut odată cu această clădire, fiind țesut cu Z9 (Pl. III/2). Dacă la vest de poartă, Z1' a fost amplasat cu 0,50 m spre sud (exterior) față de zidul de incintă din prima fază (Z1) (Pl. III/3), în partea de est acesta suprapune fundația celui vechi (Pl. III/2), studiile non-invazive indicând faptul că, după câțiva metri, cele două trasee se despart datorită planimetriei ușor diferite a celor două faze de construcție.

La sud de intersecția dintre zidurile Z1' și Z9 a fost identificată o structură de locuire medievală (Cx 10) sprijinită pe cele două ziduri romane (Pl. IV/1–2). Cx 10 conținea două vetre de foc (Pl. IV/3–4) și material ceramic specific secolilor XIV–XV și se adâncea cu 0,95 m sub nivelul de călcare roman. Limitele nord și vest ale complexului menționat sunt constituite din zidurile romane Z1' și Z9, în timp ce pe latura sudică și în zona centrală a fost identificată câte o groapă de par. Cx 10 a fost umplut cu piatră de dimensiuni mici și medii, precum și cu mortar, în momentul în care a fost dezafectată elevația zidurilor romane din apropiere, printre materialele descoperite fiind și o monedă de cupru austro-ungară, datată la finalul secolului al XIX-lea. Cu această ocazie a fost scos până la nivelul tăpii fundației și zidul roman Z9, pe o porțiune de 1,60 m (Cx 13).

Sub aspect stratigrafic, complexul medieval a spart nivelul roman și preistoric, pe fundul acestuia mai putând fi cercetate parțial două complexe (Cx 12 și Cx 14) aparținând neoliticului timpuriu (Pl. V/1–2).

Prin Cx 12 (Pl. V/2) definim o groapă care a fost conturată la 1,20 m față de nivelul actual de călcare, la intersecția zidului de incintă (Z1), aflat în partea de nord a complexului 12, cu profilul de est al lui S6 din SpI. Groapa a fost cercetată parțial, ea continuând sub Z1 și în profilul de est al lui S6, astfel că diametrul maxim al complexului 12 este probabil cu puțin mai mare de 0,89 m, cât s-a surprins în S6. În privința formei complexului în plan, putem doar bănuși că este una aproximativ circulară. De la nivelul de conturare, adică 1,20 m, groapa a atins adâncimea maximă de 1,52 m în S6, străpungând sterilul arheologic al terasei, reprezentat de roca nativă – travertin. În momentul cercetării gropii s-a observat că nivelul superior al acesteia (aproximativ 0,20–0,30 m) este de culoare brună, compact la săpare, cu pigment de chirpici de nuanță cărămizie și gălbuie, alături de fragmente ceramice și piese litice. Cercetarea părții inferioare a complexului (aproximativ 0,16–0,20 m) a relevat o umplutură de culoare brună închisă, densă la săpare, cu fragmente de travertin și cu foarte puține materiale arheologice.

Materialul arheologic descoperit în Cx 12 este foarte slab reprezentat și constă în fragmente ceramice ce prezentau o culoare cărămizie, brună sau neagră, cu pleavă și nisip în pasta ceramicii, extrem de friabile. De asemenea, inventarul complexului mai este completat printr-o așchie de cuarțit, una de jasp, dar și prin fragmente de lipitură de vatră, bucăți de mici dimensiuni de gresie și micașist. Având în vedere caracteristicile materialului arheologic prezent în groapă, nu putem decât să presupunem că destinația finală a complexului a fost una menajeră, rolul inițial al lui Cx 12 fiind mai greu de precizat, mai ales că partea inferioară a gropii a fost foarte atent săpată în stânca naturală.

Prin caracteristicile tehnologice, dar și prin formele identificate, materialul ceramic din Cx 12 poate fi atribuit, cel mai probabil, unui moment contemporan cu faza Starčevo-Criș IIA⁶.

În același sector de sud al secțiunii S6 din SpI, la 1,38 m față de nivelul de călcare actual, a fost identificat un complex adâncit – Cx 14, cu o formă neregulată, la rândul lui cercetat parțial, marginile acestuia continuând sub Z1 și Z9. Suprafața ocupată de complexul 14 în S6 este de $1,74 \times 1,07$ m (Pl. V/1). Cercetarea arheologică a făcut posibilă determinarea caracteristicilor lui Cx 14, respectiv o groapă sau o alveolare în roca naturală. Foarte probabil a doua variantă este mai apropiată de adevăr, mai ales că adâncimea de doar 0,15 m a complexului și forma neuniformă ar putea fi puse și pe seama unei alveolări naturale în roca nativă. În Cx 14 au fost descoperite două fragmente ceramice Starčevo-Criș, aflate cronologic pe același palier cu cele din Cx 12 și un fragment de rocă vulcanică locală, mai exact andezitul (cuarț trahiandezitul) de *Măgura Uroiului*.

La nord de Z1' nu au fost identificate complexe preistorice ci doar un nivel arheologic de culoare brună care conținea materiale ceramice aparținând perioadei timpurii a neoliticului.

Secțiunea S7/2015 (4 × 4 m). În secțiunea S7 cercetarea s-a concentrat în colțul de nord-est, vizând interiorul clădirii porții din faza a doua. S-a putut observa structura podelei acestei clădiri, identică cu cea surprinsă în campania anterioară, în secțiunea S6. După scoaterea acestei structuri au putut fi observate mai multe intervenții anterioare. A fost identificat pavajul curții de primă fază romană. Acesta (Cx 8) avea aceleași caracteristici ca în secțiunile S1 și S2 cercetate în cadrul campaniilor anterioare, fiind compus din bucăți tasate de travertin local. În apropierea porții pavimentul din travertin era înlocuit de un pat de mortar alb, gros de 2–3 cm, numit Cx 16.

În această secțiune a fost identificată o groapă (Cx 15) ce spărgea podeaua

⁶ Lazarovici 1979, 43–44; Lazarovici 1984, 60–62; Maxim 1999, 40–43; Tudorie 2013, 27, 59–60.

primei faze a vilei romane și care a fost umplută cu fragmente de țigle și pietre în vederea amenajării structurilor din faza a doua. Cx 15 avea formă ovală, dimensiunile de $0,90 \times 0,60$ m, și tăia pavajul curții de primă fază, respectiv pe Cx 8 și Cx 16 (Pl. VI/1).

De-a lungul pragului de calcar a intrării de fază a doua, în vecinătatea sa nordică (spre interior), a fost identificat un șanț longitudinal ce s-a dovedit a fi groapa de implantare a fundației pragului. Șanțul denumit Cx 17 are o lățime de 0,50 m și o adâncime de 0,45 m, în el fiind construită fundația pragului de calcar, denumită Z11 și constituită din andezit și mortar alb. Cercetarea din anul 2017 s-a oprit la acest nivel, situația de la sud de prag urmând să fie abordată în campaniile viitoare.

Secțiunea S8/2015 (4×4 m). Având în vedere faptul că, în campania 2016 elevația zidului de incintă de ultimă fază, de la vest de poartă, a fost descoperită căzută *in situ*, secțiunea S8 a fost extinsă 5 m spre sud, în vederea degajării în întregime a acesteia și cu scopul recuperării tencuielii pictate de pe fațada exterioră a zidului.

Zidul de incintă Z1', construit în cea de a doua fază romană, are o lățime de 0,75 m, fundația sa adâncindu-se la 0,60 m sub nivelul de călcare roman. Înălțimea sa inițială a fost de 3 m (10 picioare), însă odată cu adosarea clădirii de la vest de poartă, acesta a fost supraînălțat cu încă 2,10 m (7 picioare), înălțimea sa ajungând la 5,10 m. Adosarea a fost extrem de vizibilă datorită faptului că în ea s-a utilizat și calcar local, alături de andezit (Pl. VI/2). În partea superioară a zidului a fost identificată o fereastră patrulateră cu o înălțime de 0,40 m (Pl. VII/1) (lățimea nu este cunoscută, fiind distrusă de intervențiile moderne).

Dacă în cadrul campaniei din 2016 a fost prelevată tencuiala pictată de la baza zidului, în acest an s-a ridicat tencuiala de pe partea superioară a acestuia. Aceasta nu s-a păstrat la fel de bine ca în zona bazei, însă sunt vizibile modelele geometrice roșii pe un fond alb. În cadrul campaniilor următoare se intenționează recuperarea întregului front al zidului și reconstituirea frescei.

Pe nivelul de călcare roman, imediat sub zidul căzut, a fost descoperită o fibulă din bronz cu genunchi, prevăzută cu balama și două ace, care datează momentul prăbușirii zidului undeva, la mijlocul secolului al III-lea p.Chr. (Pl. VII/2).

Tot în cadrul lucrărilor întreprinse în această secțiune au fost demontați martorii dinspre S3 (nord) și S7 (est). În martorul dintre S7 și S8, în fața porții (înspre exterior) au fost descoperite mai multe fragmente de calcar aparținând unor capiteli corintice sau corintizante (Pl. VII/3), precum și fragmente de tencuială pictată (Pl. VII/4).

Suprafața SpII. Începând cu anul 2016, în zona centrală a terasei de la Rapoltu Mare-La Vie, a fost deschis un nou sector care avea ca principal obiectiv

cercetarea unor structuri din piatră identificate în urma investigațiilor noninvasive întreprinse aici. Campania din anul 2017 s-a concentrat asupra continuării cercetării celor patru secțiuni deschise în anul precedent (S2, S5, S8 și S11). Pentru o mai bună vizualizare a clădirii de tip vagon, surprinsă în 2016, au fost scoși martorii dintre secțiunile S2, S5, precum și dintre S5 și S8 (Pl. VIII/1).

Secțiunile S2/2016 (4 × 4 m), S5/2016 (4 × 4 m) și S8/2016 (4 × 4 m)

În cadrul acestei suprafețe s-a hotărât extinderea spre sud, cu o casetă de 2 × 4 m, pentru a evidenția colțul sud-vestic al clădirii de tip vagon, de secol III p.Chr. A fost observat faptul că zidul perimetral vestic Z20 (cercetat în 2016) se țese și face colț spre est cu un zid construit la fel și denumit Z31. Talpa de perete (Z25) identificată anul trecut la 2,40 m est față de Z20 și cu o direcție paralelă cu a acestuia, continuă până la intersecția cu Z31 la care se adosează. Perpendicular pe zidurile Z20 și Z25 au mai fost identificate două tălpi de piatră, identice cu Z25 și țesute cu acesta, care au fost numite Z30 și Z34. Cele două fundații de perete compartimentează spațiul dintre Z20 și Z25 în trei camere, cea sudică și cea centrală cu dimensiuni interioare de 2,10 × 2,10 m, în timp ce cea nordică are lățimea tot de 2,10 m, lungimea (nord-sud) fiind încă necercetată (Pl. VIII/2).

La sud de zidul Z31, ce delimitează clădirea romană, a fost descoperit un nivel de călcare care conținea ceramică romană târzie, dar și câteva fragmente ceramice lucrate cu mâna și multe resturi de prelucrare a osului și cornului, ceea ce ar putea presupune existența unei zone de ateliere, având în vedere faptul că la vest de aceeași clădire romană au fost descoperite anterior urme ale prelucrării metalelor. În partea estică a camerei, cuprinse între Z25 și Z22, s-a ajuns pe nivelul primei faze romane. Aici au fost descoperite două monede de bronz și una de argint, reprezentându-i pe Faustina Maior, Hadrianus și un împărat din dinastia Flaviană.

La vest de zidul Z20 au fost continuate săpăturile arheologice, iar după documentarea unui nivel arheologic aparținând primei faze romane a vilei, cu puține materiale, a fost surprins un strat de cultură bogat în fragmente ceramice din a doua epocă a fierului și din bronzul timpuriu (BT III). În partea superioară a ultimului nivel arheologic amintit, în colțul de nord-est al lui S2 din SPII, lângă marginea de vest a zidului Z20, la răzuire a fost observată o zonă bogată în chirpici care a primit numărul de complex 37 (Pl. IX/3). Cercetarea lui Cx 37 a indicat faptul că avem de-a face cu o groapă care intra în profilul de nord al secțiunii S2, cu jumătatea superioară umplută cu lipitură de perete ars, zona inferioară a complexului conținând un nivel bogat în cenușă și puține fragmente de chirpici. În inventarul complexului, atât cât s-a cercetat din Cx 37 în S2, a fost surprins un singur fragment ceramic de perioadă La Tène, grosier, cu micașist în pastă. Cercetarea complexului din a doua epocă a fierului a oferit și prilejul

unor observații pe marginea gropii, și anume faptul că Cx 37 a străpuns un alt complex mai vechi, de această dată aparținând neoliticului timpuriu.

Începutul unui nou nivel de săpare, la vest de zidul Z20, a relevat prezența la circa 1,00 m adâncime a unor aglomerări de materiale litice, ceramice, mai puțin osteologice, care au fost documentate pe aproape jumătate din suprafața lui S2, întregul context primind denumirea de Cx 42, mai apoi L2⁷. Ca urmare a configurației terenului, din acest sector al complexului de tip *villa rustica*, adâncimea de conturare a complexului Cx 42 în S2 (SPII) a variat între 1,02 m în zona de nord-est, 1,15 m în colțul de nord-vest și 1,05 m în partea de sud-vest. Totodată, precizăm că și acest complex nu a fost cercetat integral, deoarece laturile de nord, vest, poate chiar și de sud ale lui Cx 42 (L2), depășeau limitele secțiunii S2 (Pl. IX/3). În aceste condiții datele pe care le deținem, privitor la lungimea și lățimea laturilor lui Cx 42 (L2), au un caracter cu totul provizoriu: 4,70 m – lungime (pe axul nord-est – sud-vest) și 3,20 m – lățime (pe axul est-vest)

Noul complex arheologic, cercetat în toamna anului 2017, prezenta toate caracteristicile unei posibile locuințe de suprafață neolitice timpurii, apropiată de aspectul lui L1 din C5, documentată cu câteva luni mai devreme. În privința elementelor de „arhitectură” ale lui Cx 42 (L2), s-a observat că orientarea acestuia este cu axa lungă pe direcția nord-est – sud-vest, delimitarea complexului în plan fiind posibilă pe baza aglomerărilor de materiale litice (fragmente de rocă), ceramice și mai puțin a celor osteologice (mai rar întâlnite). În general, fragmentele de rocă aflate în jumătatea superioară a lui Cx 42 aveau un diametru cuprins între 10–15 cm, dar au fost și situații când rocile aveau dimensiuni cu mult mai semnificative. De asemenea, s-a observat că unele piese litice prezintă posibile urme de prelucrare, prin practicarea unor adâncituri/scobituri în rocă, predominante fiind cele de natură vulcanică (Pl. IX/4), cum sunt andezitele (cuarț trahandezitele) aduse din *Măgura Uroiului*⁸. Mai puțin prezente sunt micașisturile și travertinele, cu toate că acestea din urmă erau cel mai ușor de procurat de la marginile terasei pe care se afla așezarea neolitică timpurie.

De asemenea, după săparea și documentarea primilor 5–10 cm din Cx 42 (L2), implicit a „nivelului cu fragmente de rocă”, aflat în jumătatea superioară a complexului, au apărut în special materiale osteologice, ceramice, piesele litice din categoria andezitelor, micașisturilor și travertinelor fiind mai puțin întâlnite, și acelea cu dimensiuni reduse, până în 4–5 cm diametru.

Finalizarea cercetării arheologice a complexului L2 s-a produs între 1,15 și 1,25 m, fără a fi identificate urmele unor gropi de pari, urmând ca în cadrul

⁷ Barbu, Bărbat 2017a, 77, 103, pl. V/2.

⁸ Barbu, Bărbat 2017a, 76–77; Barbu, Bărbat 2017b, 192–193.

campaniei de cercetare arheologică sistematică de anul viitor să fie abordate și nivelurile arheologice de sub locuință, în vederea determinării realităților cronologice și culturale anterioare neoliticului timpuriu, documentate în campaniile trecute la Rapoltu Mare-*La Vie*, mai cu seamă în SpI⁹.

Referitor la inventarul complexului Cx 42, precizăm că în partea de nord a locuinței au fost înregistrate mai multe fragmente ceramice de la un vas de mari dimensiuni (Pl. IX/2), posibil o oală de tip globular. În același timp, o altă formă ceramică de nuanță roșie-cărmizie, monocromă, posibil întregibilă, a fost documentată în partea de nord-est a locuinței, câteva fragmente, aflate în poziție secundară, fiind descoperite și în Cx 37. O altă descoperire este reprezentată de prezența a trei lame din silex (Pl. IX/3), o a patra fiind descoperită ulterior, puternic patinate (de culoare alb-lăptoasă), posibil specifice platformei de nord a Balcanilor („silex balcanic”). Dimensiunile nu tocmai mici ale pieselor (lame-cuțit, fără retușe, cu secțiunea triunghiulară și trapezoidală), lungimea lor fiind cuprinsă între 4 și 10 cm, dar mai ales „abandonarea” (?) lamelor din silex în același sector al locuinței (colțul de nord-vest al lui S2), la distanțe aproximativ egale între piese, ne indică o „practică” mai puțin întâlnită la primele comunități Starčevo-Criș din sud-vestul Transilvaniei, care cu greu poate fi explicată, asta dacă nu cumva suntem în fața unui mic „depozit” de unelte¹⁰. În cazul unui posibil depozit de unelte, precizăm că prezența unor asemenea descoperiri la nivelul neoliticului timpuriu este foarte rară la nordul Dunării, un astfel de caz fiind întâlnit la *Deagurile-Piscul Mămăligii*. În așezarea preistorică amintită, în a doua jumătate a secolului trecut, a fost descoperit, întâmplător, un depozit compus din 22 de piese laminare, un nucleu și două „toporașe-dălțițe”, atribuite complexului cultural Starčevo-Criș pe baza fragmentelor ceramice neolitice timpurii adunate de pe suprafața sitului¹¹.

În privința reperelor de cronologie relativă, aspectul și formele ceramicii ne încredințează că putem încadra locuința L2, respectiv complexul Cx 42, în faza Starčevo-Criș IIA¹².

Secțiunea 11/2016 (4 × 4 m). Pentru a lămuri situația complexă din partea de nord a secțiunii S11, aceasta a fost extinsă cu doi metri. După excavarea

⁹ Băeștean *et alii* 2017, 110.

¹⁰ Probabil că numărul pieselor este unul mai mare, dat fiind faptul că toate lamele au fost descoperite în colțul de nord-vest al secțiunii S2, zonă în care complexul „intră” sub profilurile de nord și vest.

¹¹ Nania 1965, 317–319, fig. 4; Mirea 2005, 38, 43, 49; Frânculeasa 2006, 43; Torcică 2011, 133, 136. Un alt posibil depozit de unelte, cum ar fi cel de la Băbăița, atribuit inițial neoliticului timpuriu (Mirea 2005, 38, 43, 49; Frânculeasa 2006, 43), a fost rediscutat mai recent, fiind cel mai probabil pus pe seama purtătorilor culturii Gumelnița (Torcică 2011, 133–142).

¹² Lazarovici 1979, 43–44; Lazarovici 1984, 60–62; Maxim 1999, 40–43; Tudorie 2013, 27, 59–60.

nivelului de dărâmtură de ultimă fază romană s-a putut observa zidul perimetral de nord al clădirii de tip vagon. Acesta, denumit Z32, este construit la fel ca zidul Z23 cercetat anterior, cu al cărui capăt se și țese. În apropierea acestei intersecții de ziduri, sub dărâmtura acoperișului din ultima fază romană, a fost descoperită o teslă din fier de mari dimensiuni (Pl. X/1).

Extremitatea nordică a clădirii de secol III p.Chr. suprapune colțul unei clădiri anterioare, de primă fază, ce se întinde spre nord și vest. Zidurile Z24 și Z33 ale acestei clădiri se țin și au lățimea de 0,60 m, fiind construite din travertin local, fără liant, ele constituind talpa unor pereți de chirpici (Pl. X/2). Această clădire, la fel ca toate clădirile primei faze, cercetate până în acest moment, a fost distrusă din temelii de o incendiere de mari proporții survenită după jumătatea secolului al II-lea p.Chr.

Astfel, putem concluziona că în suprafața SpII avem de-a face cu o serie de construcții care aparțin de etapa post marcomanică a vilei romane, din punct de vedere constructiv putând vorbi despre o a treia fază de construcție a cărei datare se înscrie în secolul al III-lea p.Chr. De asemenea, a mai fost identificat și colțul unei clădiri de primă fază (prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr.) cu talpa de piatră și elevația din chirpici. Până în acest moment, în acest sector lipsesc elementele care să aparțină celei de-a doua faze de construcție, de la finalul secolului al II-lea p.Chr., contemporană cu edificiile din zona porții de sud¹³. În partea sud-vestică a zonei cercetate au fost identificate și urme ale activității postromane.

Caseta C5/2017 (3 × 2 m). Caseta C5/2017, inițial cu aspectul unui sondaj cu laturile de 1 × 1 m, a fost practică în partea de est a sitului cu scopul de-a verifica rezultatele GPR-ului în legătură cu planimetria vilei antice¹⁴ (Pl. XI/1). Extinderea sondajului, de la 1 × 1 m la 3 × 2 m, deși nu a clarificat problemele de planimetrie ale vilei romane în relație cu datele obținute de GPR, a oferit câteva rezultate interesante privind stratigrafia din această parte a sitului, cu totul diferită față de ceea ce cunoaștem deja din suprafețele SpI și SpII. De asemenea, în acest context al cercetării casetei C5, s-a observat că nivelul roman s-a dovedit a fi foarte sărăcăcios la est de zidul de incintă apărut în cercetările noninvazive, însă nivelul preistoric a scos la iveală câteva rezultate notabile.

Astfel, informațiile obținute în timpul cercetărilor arheologice au arătat următoarea succesiune stratigrafică, pornind de sus în jos: I. 0-0,08 m – nivel vegetal, dens la săpare, de culoare cenușie, cu foarte puține materiale arheologice; II. 0,08-0,50 m – nivel arheologic, compact la săpare, de nuanță cenușie,

¹³ Barbu *et alii* 2016, 289–293.

¹⁴ Cercetarea arheologică a fost restrânsă în acest sector al punctului *La Vie*, motivul principal fiind acordul proprietarului pentru o suprafață de doar 3 × 2 m, dimensiunile ulterioare ale casetei C5.

bogat în materiale ceramice de perioadă romană și postromană, dar și în fragmente de rocă locală cum sunt travertinul și andezitul; III. 0,50-0,76 m – nivel arheologic corespunzător perioadei preistorice, compact la săpare, negru-brun din punct de vedere cromatic, în cadrul căruia a fost delimitat un complex neolitic timpuriu (L1); IV. 0,76-0,92 m – nivel arheologic corespunzător perioadei preistorice, compact la săpare, de nuanță brun închisă spre cenușiu, cu foarte puține materiale arheologice specifice neoliticului timpuriu. La 0,92 m adâncime (Pl. XI/4), caseta C5 a fost astupată pentru conservare în vederea abordării pe viitor a nivelului paleolitic, dacă se va dovedi prezența acestui orizont cu materiale litice așa cum a fost confirmat în săpătura din vara anului 2016 în SpI¹⁵.

Așa cum aminteam anterior, la adâncimea de 0,50-0,76 m, pe cei 3 × 2 m ai casetei C5, a fost surprins un complex arheologic preistoric, mai exact aparținând neoliticului timpuriu, notat de noi L1 (Pl. XI/1). Cercetarea arheologică a arătat că acest complex se prezenta asemenea unei aglomerări de materiale litice, ceramice și osteologice, neprezentând urmele vreunei adânciri în sol, lucru care ne-a determinat să-l considerăm drept unul de suprafață, posibil de tip locuință, de unde și denumirea de mai târziu – L1¹⁶. Cu toate că inventarul complexului se prezenta la prima vedere asemenea unei aglomerări „haotice” de materiale arheologice (Pl. XI/1, 3), s-a observat că partea superioară a lui L1 este reprezentată aproape în exclusivitate de obiecte litice, mai exact de fragmente de rocă, cum sunt andezitul (majoritar), travertinul și micașitul. Imediat sub „acest pat de fragmente de rocă”, uneori chiar și pe același nivel (în mai puține cazuri), au fost identificate materiale ceramice, dar și piese faunistice, unelte din piatră și os, obiecte de plastică preistorică, toate aflate în stare fragmentară. De fapt, la o primă analiză a materialelor, se putea observa, cel puțin în cazul ceramicii, că niciunul dintre fragmente nu se poate asambla cu celălalt, lăsând impresia unei „selecții” de materiale (Pl. XI/2). Același lucru l-am constatat și în cazul plasticii preistorice, la rândul ei puternic fragmentată, existând mai multe categorii de piese. În acest context amintim prezența a trei fragmente de altărașe care sunt tipologic diferite, existența unei redări antropomorfe pe un perete de vas, dar și apariția unui artefact ceramic cu alveole pe cel puțin două fețe, asemănător unei pintadere, probabil de formă paralelipipedică, care își găsește corespondențe în situl Starčevo-Criș de la Gura Baciului, unde autorii cercetărilor au catalogat descoperirile de acest gen în categoria „fagurilor” sau a „suporturilor pentru faguri”¹⁷.

¹⁵ Băeștean *et alii* 2017, 110.

¹⁶ Barbu, Bărbat 2017a, 77, 103, pl. V/1; Barbu, Bărbat 2017b, 193, 223, pl. V/1-2.

¹⁷ Vlassa 1972a, 17, fig. 12/12; Vlassa 1972b, 187, 179, Abb. 2/12; Vlassa 1976, 208, 230, fig. 12/12; Lazarovici, Maxim 1995, 151-152, fig. 30/7-9; Ciută 2005, 112, pl. LXXXVII/2-4.

Revenind la problemele de arhitectură ale lui L1, precizăm că structura de suprafață conținea în proporție de aproximativ 70% obiecte litice reprezentate prin fragmente de rocă locală, restul celor 30 de procente fiind alcătuite din piese ceramice, materiale osteologice, plastică, iar mai apoi unelte. În privința rocilor utilizate, andezitul (cuarț trahandezitul) este majoritar, reprezentând un procent de circa 90%, comparativ cu micașitul și travertinul. Cu toate că travertinul reprezintă roca locală aflată în structura și la marginile terasei punctului *La Vie*, se pare că orientarea comunităților neolitice aproape în exclusivitate pentru andezit a fost mai mult decât evidentă, chiar dacă erau nevoiți să „procure” galeții de rocă de la 1 km depărtare, din dealul vulcanic cunoscut astăzi prin toponimul *Măgura Uroiului*¹⁸. În acest caz ne referim la bucăți de rocă, unele cu posibile urme de prelucrare, aflate peste materialul ceramic și osteologic din L1 sau pe același nivel, cu diametrul în general cuprins între 5 și 10 cm, alte piese litice prezentând diametre chiar mai mari – 10-20 cm. Unii autori au considerat astfel de piese litice ca făcând parte din podina locuințelor¹⁹, lucru care, în contextul datelor oferite de L1 (situație similară și în Cx 42/L2), este aproape imposibil, inventarul mobil al complexului aflându-se sub „platforma de piatră”. Mai recent s-a acreditat ideea că astfel de piese litice puteau juca rolul unor „greutăți pentru plasa” acoperișului locuințelor²⁰, ceea ce nu putem exclude în totalitate, mai ales că unele piese de andezit și chiar de micașist din L1 și L2 prezintă diferite alveolări în rocă, semn al unei posibile întrebuințări în arhitectura complexelor menționate (?)²¹.

Aspectul complexului L1 din C5/2017 (asemenea lui Cx 42/L2 din S2, SpII), chiar dacă a fost investigat arheologic pe o suprafață de doar 3 × 2 m, limitele fiind aproape sigur mult mai extinse, este foarte apropiat de structurile arheologice de suprafață neolitice timpurii, nu de puține ori asemuite locuințelor în literatura de specialitate, a căror descriere este aceea de „aglomerări de fragmente ceramice, oase de animale, pietre ascuțite și chirpici”²², unele primind și denumirea de „platforme”²³. Pe de altă parte, nu excludem și o cu totul altă funcționalitate a complexelor neolitice identificate la Rapoltu Mare-*La Vie*,

¹⁸ Barbu, Bărbat 2017a, 76–77; Barbu, Bărbat 2017b, 192–193.

¹⁹ Ciută 1998, 4–5, 10–12; Ciută 2005, 71–73; Lazarovici, Lazarovici 2006, 104–106.

²⁰ Luca *et alii* 2014, 7–10, fig. 1–6, reconstituire 1–3; Luca 2015, 91–92, 127–132, 135, fig. 70–77, 90–95, 98–103, 105, reconstituire 1–4, foto 83–88; Lazarovici 2016, 16–17, 19–23, fig. 8/1–4, 10–15.

²¹ În viitor ne propunem un studiu complex al utilajului litic, descoperit în partea superioară a complexelor neolitice timpurii din situl Rapoltu Mare-*La Vie*, în vederea stabilirii rolului deținut de fragmentele de rocă în arhitectura structurilor de tip locuință.

²² Lazarovici, Maxim 1995, 63–64; Ciută 1998, 3; Lazarovici, Lazarovici 2006, 99.

²³ Lazarovici 1984, 73; Lazarovici, Maxim 1995, 66; Ciută 1998, p. 4–5, 10–12; Ciută 2005, 71–73; Lazarovici, Lazarovici 2006, p. 101–106.

L1 și L2, poate în legătură și cu alt gen de activități/preocupări ale comunităților Starčevo-Criș timpurii, situație în care se găsește o parte din arhitectura neoliticului timpuriu din spațiul Transilvaniei și până în partea de nord a Balcanilor²⁴.

Nu în ultimul rând, în privința cronologiei relative a complexului L1/2017, pe baza trăsăturilor tipologico-stilistice ale materialului ceramic, nu puține fragmente având slipul de culoare roșie-cărămizie, mai rar vișinie, exfoliat și prezentând mult nisip în pastă, noi încadrăm structura de suprafață din C5 în faza Starčevo-Criș IIB, formele vaselor având corespondențe în tipurile arhaice ale ceramicii neoliticului vechi²⁵.

Caseta C6/2017 (4 × 4 m). C6 a reprezentat inițial un sondaj de 2 × 2 m, extins mai apoi la 4 × 4 m, situat în extremitatea nordică a sitului, pe piemontul cu toponimul *Jipiș* (Pl. XII/1). În punctul amintit, în campaniile anterioare a fost identificat un complex specific culturii Tiszapolgár²⁶, săpat în roca naturală, dar și prezența unei cariere romane de exploatare a travertinului, materie primă folosită cu predilecție în prima fază de construcție a structurilor romane de la Rapoltu Mare-*La Vie*²⁷. Cercetarea casetei C6 a confirmat o parte din rezultatele cercetărilor anterioare de teren sau pe cele ale descoperirilor întâmplătoare, oferind toate argumentele pentru existența unei așezări aparținând perioadei de final a eneoliticului timpuriu. În timpul cercetărilor arheologice sistematice au fost identificate un număr de 7 complexe, constând în șanțuri și gropi cu materiale caracteristice culturii Tiszapolgár (Pl. XII/2). Zona se dorește a fi cercetată sistematic și în campaniile ce vor urma.

În loc de concluzii

Și în acest an (2017) cercetările clasice au fost completate cu investigații noninvasive, cum ar fi cele cu ajutorul georadarului (Ground Penetrating Radar – GPR), a căror rezultate, după toate probabilitățile, ne indică prezența unei necropole de perioadă romană la est de poarta aflată în partea de răsărit a incintei de la Rapoltu Mare-*La Vie*.

Campaniile următoare au ca obiective principale finalizarea cercetării întreprinse în suprafața SpI și dezvoltarea săpăturii din suprafața SpII, precum și începerea unui nou sector în extremitatea nordică a sitului.

²⁴ Mirea 2005, 41.

²⁵ Lazarovici 1979, 44–46; Lazarovici 1984, 62–64; Maxim 1999, 43–45; Tudorie 2013, 27–28, 60.

²⁶ Barbu *et alii* 2018, 169–186.

²⁷ Barbu 2014, 77–85; Barbu *et alii* 2016, 290.

BIBLIOGRAFIE

Barbu 2014,

M. G. Barbu, *Cariera romană de exploatare a calcarului de la Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, în Sargetia* (S.N.), V, 2014, 77–85.

Barbu, Bărbat 2017a,

M. G. Barbu, I. A. Bărbat, *New Archaeological Information Regarding the Exploitation of Andesite in Măgura Uroiului (Hunedoara County), în Sargetia* (S.N.), VIII, 2017, 71–121.

Barbu, Bărbat 2017b,

M. G. Barbu, I. A. Bărbat, *Noi informații arheologice privind exploatarea andezitului la Măgura Uroiului (jud. Hunedoara), în Banatica*, 27, 2017, 187–231.

Barbu et alii 2016,

M. G. Barbu, I. A. Bărbat, G. Băeștean, A. Bălos, A. Gonciar, A. Brown, *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Rapoltu Mare-La Vie, campaniile 2013–2015, în Banatica*, 26/1, 2016, 273–321.

Barbu et alii 2018

M.-M. Barbu, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, *Un complex eneolitic descoperit în localitatea Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Studiu preliminar, în Arhevest*, VI, 1, 2018, 169–189.

Băeștean et alii 2015,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: La Vie, în CCA, Campania 2014, Pitești*, 2015, 120–122.

Băeștean et alii 2016,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: La Vie, în CCA, Campania 2015, Târgu-Jiu*, 2016, 67–68.

Băeștean et alii 2017,

G. Băeștean, A. Bălos, M. G. Barbu, I. A. Bărbat, A. Gonciar, A. Brown, I. L. Barbu, D. C. Țuțuianu, O. C. Tutilă, M. M. Barbu, I. C. Codrea, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara. Punct: La Vie, în CCA, Campania 2016, București*, 2017, 109–111.

Bălos 2001,

A. Bălos, *Descoperiri arheologice pe raza comunei Rapoltu Mare, Epoca romană, în D. Ursuț, A. Bălos, eds., Comuna Rapoltu Mare, schiță monografică, Deva*, 2001, 16–20.

Bălos, Țuțuianu 2000,

A. Bălos, C. D. Țuțuianu, *Rapoltu Mare, com. Rapoltu Mare, jud. Hunedoara, Punct: La Vie, în CCA, Campania 1999, Deva*, 2000, 80.

Bărbat 2013,

I. A. Bărbat, *Două reprezentări de tip bucranium descoperite la Rapoltu Mare (județul Hunedoara)*, în *Caietele CIVA*, 2, 2013, 9–36.

Ciută 1998,

M.-M. Ciută, *O locuință de suprafață aparținând neoliticului timpuriu, descoperită la Șeșuș „La Cărarea Morii” (com. Ciugud, jud. Alba)*, în *Apulum*, XXXV, 1998, 1–15.

Ciută 2005,

M.-M. Ciută, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, BUA, XII, Alba Iulia, 2005.

Frânculeasa 2006,

A. Frânculeasa, *Cultura Starčevo-Criș în Muntenia (cu privire specială asupra centrului și nordului Munteniei)*, în *Valachica*, 19, 2006, 35–56.

Lazarovici 1979,

G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului*, BMN, IV, Cluj-Napoca, 1979.

Lazarovici 1984,

G. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în *ActaMP*, VIII, 1984, 49–104.

Lazarovici 2016,

G. Lazarovici, *Despre „pebble idol” = greutate de plasă de pescuit. Tip și funcționalitate, în Tibiscum (S.N.)*, 6, 2016, 13–26.

Lazarovici, Lazarovici 2006,

C.-M. Lazarovici, G. Lazarovici, *Arhitectura neoliticului și eneoliticului din România, I, Neoliticul*, BibLAM, IV, Iași, 2006.

Lazarovici, Maxim 1995,

G. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului, monografie arheologică*, BMN, XI, Cluj-Napoca, 1995.

Luca 2015,

S. A. Luca, *Viața trăită sub zei. Situl Starčevo-Criș I de la Cristian I, județul Sibiu, România*, SSEEP, II, Suceava, 2015.

Luca et alii 2014,

S. A. Luca, F. Marțis, A. Tudorie, A. Luca, *„Consacrarea ritualică” a primei colonizări neolitice din România. Sanctuarul de gropi de la Cristian I, județul Sibiu. Partea II. Locuirea*, în *Apulum*, LI, 2014, 1–24.

- Maxim 1999,
Z. Maxim, *Neo-eneoliticul Transilvaniei. Date arheologice și matematico-statistice*, BMN, XIX, Cluj-Napoca, 1999.
- Mirea 2005,
P. Mirea, *Considerații asupra locuirii Starčevo-Criș din sud-vestul Munteniei*, în CCDJ, XXII, 2005, 37–52.
- Nania 1965,
I. Nania, *Două depozite de unelte neolitice descoperite în raionul Costești (regiunea Argeș)*, în SCIV, 16, 2, 1965, 311–321.
- Torcică 2011,
I. Torcică, *Depozitul de lame din silex descoperit în localitatea Băbăița (jud. Teleorman)*, în BMJTSA, 3, 2011, 133–142.
- Tudorie 2013,
A. Tudorie, *Aspecte tehnologice ale ceramicii Starčevo-Criș din Transilvania*, BB, LXVI, Sibiu, 2013.
- Vlassa 1972a,
N. Vlassa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, în ActaMN, IX, 1972, 7–28.
- Vlassa 1972b,
N. Vlassa, *Eine Frühneolithische Kultur mit bemalter Keramik der Vor-Starčevo-Körös-Zeit in Cluj-Gura Baciului, Siebenbürgen*, în PZ, 47, 2, 1972, 174–197.
- Vlassa 1976,
N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, BMN, III, Cluj-Napoca, 1976.

PRELIMINARY REPORT REGARDING THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES FROM RAPOLTU MARE-LA VIE, 2017 CAMPAIGN

Abstract

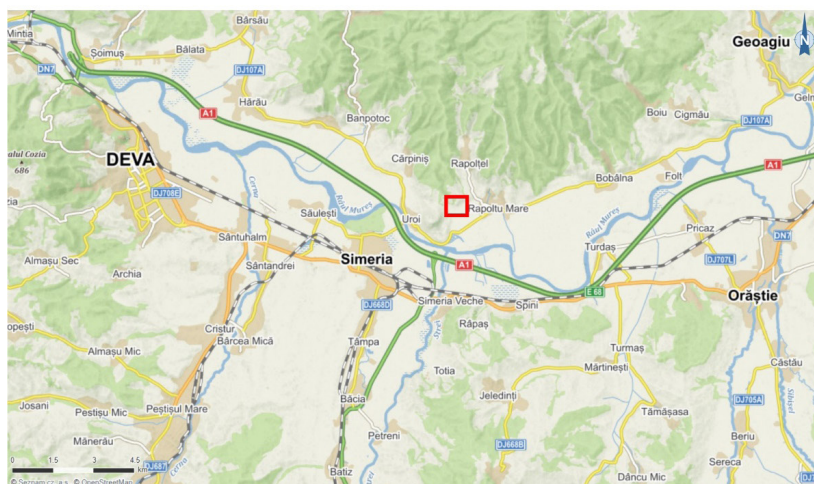
The archaeological campaign from 2017 was held from May 22 to August 12, and between October 20 to November 10, with the main purpose of continuing the research of the previous years in the area SpI and opening a new research unit toward the center of the terrace from Rapoltu Mare-La Vie, where the noninvasive investigations indicated the presence of important buildings.

They were identified parts of buildings belonging to the second and third centuries AD, and also prehistoric structures from Paleolithic, Neolithic and Bronze Age.

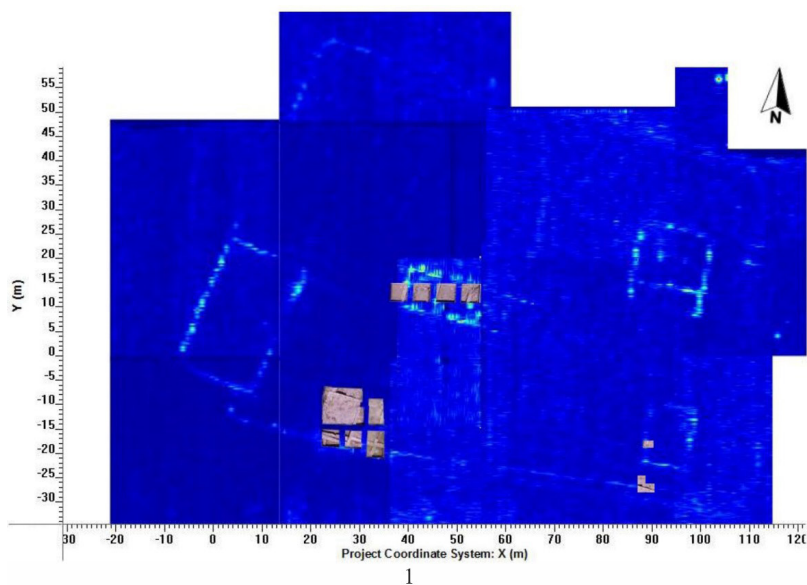
□ Rapoltu Mare-*La Vie*

1

2

Pl. I. 1–2. Localizarea sitului arheologic Rapoltu Mare-*La Vie* în zona de sud-vest a Transilvaniei pe suporturi cartografice de la finalul secolului al XIX-lea (după <https://mapire.eu/en/map/europe-19century-thirdsurvey>) și de la începutul secolului XXI (după <https://en.mapy.cz/zakladni>). / 1–2. The location of the archaeological site Rapoltu Mare-*La Vie* in the southwestern area of Transylvania on cartographic supports from the end of the 19th century (after <https://mapire.eu/en/map/europe-19century-thirdsurvey>) and from early 21st century (after <https://en.mapy.cz/zakladni>).

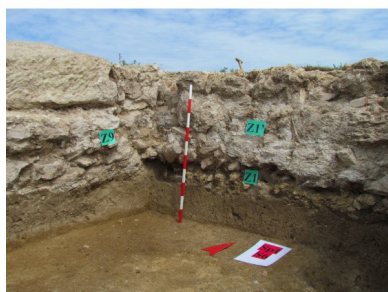

2

Pl. II. 1. Unitățile de cercetare arheologică SpI și SpII localizate pe harta georadar a sitului Rapoltu Mare-La Vie; 2. Fotografie cu drona a suprafețelor SpI și SpII în timpul campaniei de cercetări arheologice din vara anului 2017. / 1. The archaeological research units SpI and SpII located on the georadar map of the site Rapoltu Mare-La Vie; 2. Drone photography of the SpI and SpII surfaces during the archaeological research campaign in the summer of 2017.

1

2

3

Pl. III. 1. Zona porții de sud a construcției de tip *villa* în timpul cercetărilor arheologice din 2017; 2. Intersecția dintre Z1' și Z9; 3. Detaliu cu zidurile de incintă Z1 (prima fază romană) și Z1' (a doua fază romană) în apropierea porții de sud. / 1. The area of the southern gate of the *villa* type construction during the archaeological research of 2017; 2. The intersection between Z1' and Z9; 3. Detail with the enclosure walls Z1 (first Roman phase) and Z1' (second Roman phase) near the southern gate.

1

2

3

4

Pl. IV. 1. Fotografie din timpul cercetării arheologice a complexului medieval Cx 10 din S6, la sud de intersecția dintre zidurile Z1' și Z9; 2. Detaliu cu un fragment ceramic din complexul Cx 10; 3–4. Vetrele cercetate în complexul Cx 10. / 1. Photography taken during the archaeological research of the medieval complex Cx 10 from S6, south of the intersection between the walls Z1' and Z9; 2. Detail with a ceramic fragment from the feature Cx 10; 3–4. The hearths investigated in the Cx 10 complex.

1

2

Pl. V. 1. Imagine de ansamblu cu complexele Cx 12 și Cx 14 în momentul finalizării cercetării în colțul de sud-est al secțiunii S6; 2. Detaliu cu complexul Cx 12 după secționare, la sud de Z1'. / 1. Overview of the features Cx 12 and Cx 14 when the research was completed in the southeast corner of section S6; 2. Detail with the complex Cx 12 after sectioning, south of Z1'.

1

2

Pl. VI. 1. Complexele Cx 8, 15, 16 și 17 din secțiunea S7 în momentul conturării; 2. Dărâmătura zidului de incintă Z1' / 1. Features Cx 8, 15, 16 and 17 of section S7, at the time of contouring; 2. Collapse of the enclosure wall Z1'.

Pl. VII. 1. Detaliu cu fragmentul unei ferestre patrulateră descoperită în zidul de incintă Z1'; 2. Fibulă din bronz cu genunchi descoperită sub zidul de incintă Z1'; 3. Fragmentul unui capitel din calcar (corintic sau corintizant) aflat în martorul stratigrafic dintre S7 și S8; 4. Fragmente de tencuială pictată identificate între S7 și S8. / 1. Detail with the fragment of a quadrilateral window discovered in the enclosure wall Z1'; 2. Bronze fibula with knee discovered under the Z1' enclosure wall; 3. The fragment of a limestone capital (Corinthian or Corinthian influence) in the stratigraphic control between S7 and S8; 4. Painted plaster fragments identified between S7 and S8.

1

2

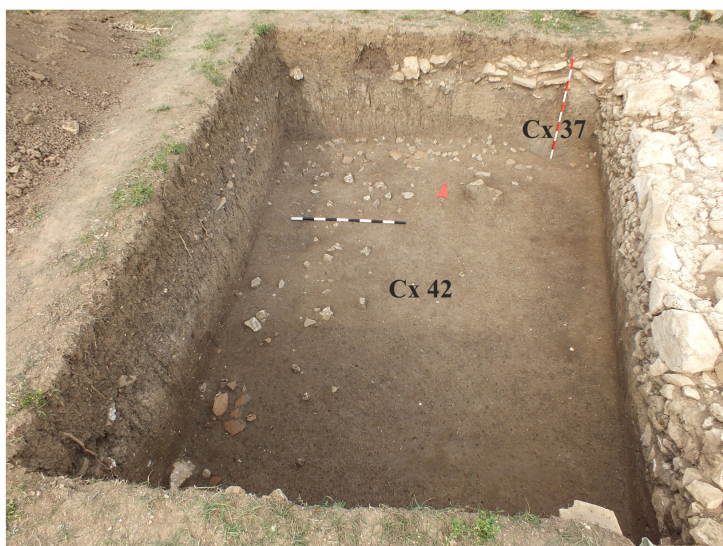
Pl. VIII. 1. Suprafața SpII cu clădirea de tip vagon; 2. Detaliu cu compartimentările din zona de vest a clădirii de tip vagon. / 1. The SpII surface with the wagon-type building; 2. Detail with the subdivisions in the western area of the wagon building.

1

2

3

4

Pl. IX. 1–2. Detalii din zona de nord a complexului Cx 42 (L1); 3. Imagine de ansamblu cu complexul Cx 42 din SpII (S2); 4. Detaliu cu zona de sud-vest a complexului Cx 42 (L1). / 1–2. Details from the north of the Cx 42 complex (L1); 3. Overview of the Cx 42 complex from SpII (S2); 4. Detail with the southwest area of the Cx 42 complex (L1).

1

2

Pl. X. 1. Fotografie cu o tesla din fier romană descoperită la intersecția dintre Z32 și Z23 (S11); 2. Extremitatea nordică a clădirii de tip vagon, de secol III p.Chr., care suprapune o clădire din prima fază romană cu fundația din travertin și pereți din chirpici. / 1. Photography with a Roman iron adze found at the intersection of Z32 and Z23 (S11); 2. The northern extremity of the wagon-type building, dating from the third century AD, overlapping a building from the first Roman phase with travertine foundation and adobe walls.

1

2

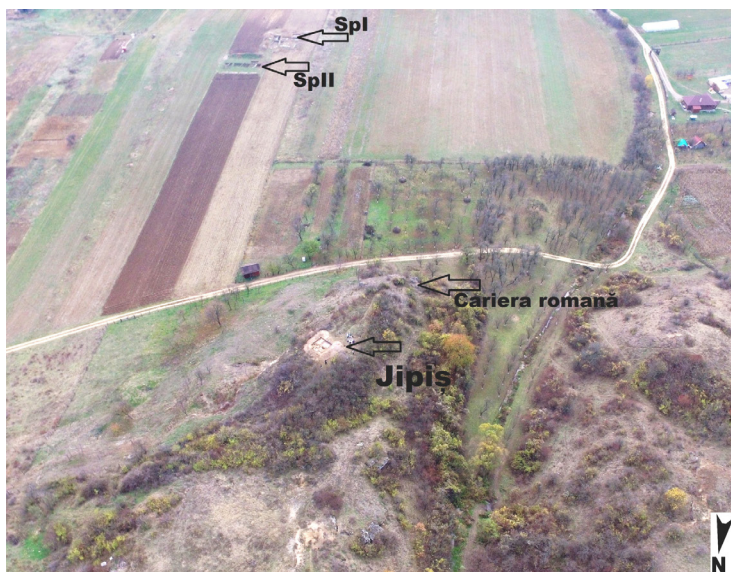

3

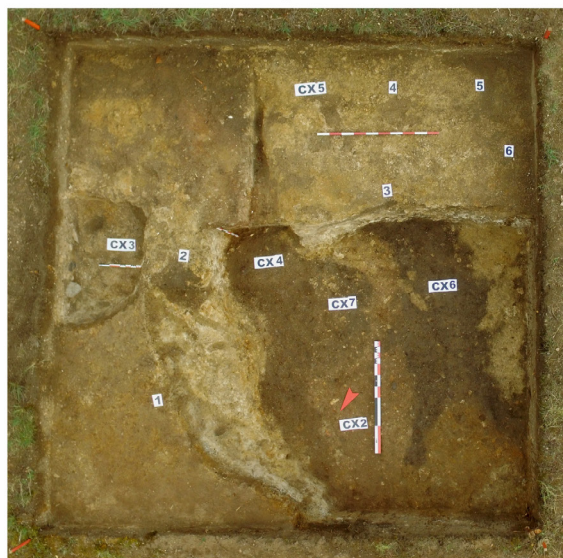

4

Pl. XI. 1. Imagine de ansamblu cu complexul L1 din caseta C5; 2–3. Detalii cu materiale arheologice din L1; 4. Fotografie cu profilul de sud al casetei C5 după finalizarea cercetării complexului L1. / 1. Overview of the L1 complex in cassette C5; 2–3. Details with archaeological materials from L1; 4. Picture with the south profile of cassette C5 after completing the research of the L1 complex.

1

2

Pl. XII. 1. Vedere de ansamblu asupra obiectivelor de interes arheologic cercetate în vara și toamna anului 2017 la Rapoltu Mare, punct *La Vie* și *Jipiș*; 2. Imagine generală cu complexele arheologice conturate în caseta C6/2017, amplasată în partea de nord a sitului Rapoltu Mare-*La Vie*, sector *Jipiș*. / 1. Overview of the objectives of archaeological interest investigated in the summer and autumn of 2017 at Rapoltu Mare, *La Vie* and *Jipiș* points; 2. General image with the archaeological complexes outlined in cassette C6 / 2017, located in the northern part of the Rapoltu Mare-*La Vie* site, *Jipiș* sector.

DATE ASUPRA RESTURILOR DE FAUNĂ DIN AȘEZAREA CELTICĂ (LA TÈNE B2- C) DE LA GIARMATA, JUDEȚUL TIMIȘ*

Georgeta El Susi**

Cuvinte cheie: Giarmata, celți, exploatarea animalelor, păsări domestice, vânătoare

Keywords: Giarmata, Celts, animal exploitation, domestic fows, hunting

Date asupra faunei exploatare în așezările celtice din zonele vestice și central-europene sunt numeroase, dar inexistente pe meleagurile noastre, deși cercetarea arheologică stă mult mai bine. În acest context am considerat oportună publicarea materialului faunistic dintr-o locuire celtică de la Giarmata (jud. Timiș). Ea vine să completeze informația arheozoologică oferită de alte două situri celtice din Banat, cele de la Topolovățu Mare și Timișoara-Freidorf¹. Situl 1 de la Giarmata, punctul *Baraj* (autostrada Timișoara-Lugoj, lot 1) a fost localizat la circa 5 km est de localitatea cu același nume, pe malul canalului de evacuare a lacului de acumulare, pe dreapta drumului agricol ce leagă localitatea de casa paznicului și la circa 300 metri sud de dig. Latura estică este marcată de un fost pârâu, actualmente canal de evacuare al barajului. Lucrările agricole au distrus în timp partea superioară a complexelor arheologice. Au fost identificate și cercetate 41 complexe, aparținând bronzului târziu (Cruceni-Belegiș), celei de-a doua epoci a fierului precum și evului mediu timpuriu². Din locuirea celtică (sec. IV-III)³ de la Giarmata-*Baraj* s-au analizat 544 oase de animale, prezentarea lor făcând obiectul articolului de față. Ele au fost recuperate din mai multe locuințe (Cx. 1, 4, 15, 17a, 18, 32, 37, 38, 40–43) și trei gropi (cx. 22, 41, 47)⁴.

Mamiferele însumează 530 piese, dintre care 393 determinabile; 109 sunt

* Acest studiu a fost finanțat printr-un grant al Ministerului Cercetării și Inovării, CNCS – UEFISCDI, proiect PN-III-P4-ID-PCE-2016-0353, cu PNCDI III.

** Cercetător independent, Reșița, Romania, e-mail: getasusi@yahoo.com

¹ Oase determinate, analiza în curs de apariție.

² Ursuțiu *et alii* 2012.

³ *Ibidem*.

⁴ Mulțumiri colegei Malvinka Urák pentru datele arheologice oferite.

spărturi neidentificate, iar 28 fragmente sunt pereți din coarne de cerb și căprior, probabil deșeuri de prelucrare sau unelte deteriorate (Tab. 1). Ponderea segmentului domestic este de 94,1%, față de numai 2,46% a celui sălbatic. Semnalăm apariția oaselor de pasăre (găină), ele reprezentând o caracteristică a eșantioanelor acestei perioade. Ca NISP (număr de resturi) prevalează vita (33,91%), urmată de porc (23,09%), ovine și caprine (20,15%), cal (10,07%) și câine (6,88%) (Fig. 1). Cerbul însumează 2,21% și castorul doar 0,25%. Ca NMI (număr minim indivizi) proporțiile interspecifice se păstrează, cu unele variații procentuale date de ponderea inegală a părților corporale de unde provin oasele. Astfel, bovinele însumează 29,51%, urmate de ovine și caprine (26,23%), suine (22,95%), cal (11,47%) și câine (3,28%). Locuințele cx. 1, cx. 4 și cx. 15 au cele mai bogate loturi de faună, 114, respectiv 181 și 86 fragmente. În ordine descrescătoare urmează cx. 42 (61 oase), cx. 40 (58 oase), cx. 17a (48 oase), cx. 32 (28 oase) și cx. 38 (23 oase). Structurile cx. 18, cx. 37 și cx. 43 au furnizat între 4–7 piese fiecare. Din cele trei gropi s-au prelevat puține oase, de pildă, cx. 47 conținea doar un fragment de coxal de porc. Din cx. 22 provin un humerus și o mandibulă fragmentară de la un câine mort puțin după 6–8 luni; din același complex provin și două spărturi dintr-un metatars de cal. Din cx. 41 s-au identificat un coracoid de găină, o așchie și trei oase de la un purcel (radius, femur, vertebră). Resturile faunistice (inclusiv cele de cal) ilustrează toate părțile anatomice, sugerând faptul că prelucrarea integrală a carcaselor de animale s-a făcut în perimetrul așezării. Oasele prezintă numeroase urme de tăiere, inclusiv cele de cal, probabil că tranșarea și prelucrarea carcaselor era făcută de către diverși membri ai comunității, neexistând personal specializat. Urmele de roadere de pe unele oase, mai ales cele de la animalele imature, sugerează faptul că multe din deșeurile alimentare nu au fost îndepărtate imediat din arealul de locuire după consum, fiind rulate de câine, porc. O altă caracteristică a eșantionului este fragmentarea accentuată a oaselor, ca urmare a spargerii lor pentru extragerea măduvei, prelucrării lor sau deteriorării în timp.

Descrierea speciilor

Bovinelor le aparțin 138 fragmente (33,91%) distribuite la minimum 18 indivizi (29,51%). Oasele provin în proporție de 20,29% din scheletul cefalic, același procent îl reprezintă și elementele de coloană (schelet axial). Părțile proximale ale membrilor anterioare și posterioare împreună (părți bogat carnate) însumează 29,27%, iar extremitățile distale ale membrilor (părți seci) 21,95% (Fig. 2). Ponderea ceva mai mică a acestora (însemnând metapodii, falange, car-pale, tarsale), posibil să fie influențată de utilizarea lor ca materie primă pentru unelte, generând și multe spărturi nedeterminabile. Nu am identificat resturi de

coarne, nu este exclus ca acestea să fi fost îndepărtate după sacrificarea animalelor și prelucrare. Menționăm că la Căpleni, locuința de unde provine materialul faunistic analizat era un atelier de prelucrare a cornului de bovidee. Puținele dimensionări ale lotului de la Giarmata sugerează bovine gracile, probabil cu talie joasă. Astfel, pe fig. 6/a se observă un radius distal destul de mare, pare a aparține unui mascul, spre deosebire de metacarpul de femelă, cu Bd/Dd – 48/25 mm din aceeași figură (6/b); așadar, un dimorfism sexual bine exprimat. Cei 18 indivizi au fost astfel distribuiți grupelor de vârstă (Tab. 3, Fig. 3): trei indivizi sacrificați între 12–18 luni (16,67%), tot atâția între 2–3 ani și 11 peste 3 ani (61,11%). Dintre aceștia, trei aveau între 3–4 ani, unul între 4–6,5 ani (5,55%) și cinci între 6,5–9 ani (27,78%). Raportul juvenili/ subadulți/ adulți-maturi este de 33,34/ 16,67/ 50%. Așadar, existau puține tăieri de viței, ponderea majoritară reprezentând-o animalele adulte și mature, ceea ce sugerează creșterea bovinelor prioritar pentru lactate, forță de muncă și secundar pentru carne, piei.

În materialul nostru am identificat un fragment din diafiza unui metatars de bovină cu urme de uzură, posibil deșeu de prelucrare (Fig. 5/a). Amintim o altă piesă (Fig. 5/b) ce prezintă o margine ascuțită, dantelată (aidoma unui silex), posibil ca piesa să fi fost folosită ca răzuitor la degresarea pieilor. 15 oase (10,87%) prezintă urme de tăiere, mai ales falangele proximale (Fig 8/e-g). Astfel, din cele șapte falange recuperate din așezare, șase au incizii fine pe fața anterioară, apărute în procesul de jupuire a animalului. Tot în procesul de jupuire apar urme fine de tăiere și pe două astragale. În fig. 8/e-g sunt ilustrate trei falange cu astfel de incizii iar în fig. 6/c un astragal. Separarea piciorului la nivelul tarsului a lăsat urme puternice de tăiere longitudinală, fie pe extremitatea distală a tibiei (Fig. 8/c), fie pe calcaneu (Fig. 8/a)⁵. Dezarticularea mandibulei s-a încercat prin secționarea ei pe ramul ascendent, sub condil (Fig. 8/d). Câteva resturi provenite de la animalele subadulte, cu cartilajele în curs de osificare prezintă urme de roadere, mai ales de către câine. Astfel de urme am identificat pe cinci piese. Urmele de ardere sunt vizibile doar pe două spărturi de omoplați, colectați din cx. 4 și cx. 15. O falangă proximală (Fig. 7) prezintă nu numai urme de roadere distal, dar și o deteriorare de natură patologică în zona proximală. Probabil, datorită suprasolicitării animalului (tracțiune) pe suprafața de articulare cu metacarpul distal s-a evidențiat o lustruire, iar pe fața anterioară exostoze. Marginile suprafeței de articulație proximală s-au ascuțit și evazat înspre exterior, tot ca urmare a tasării.

Porcului i-au fost atribuite 94 oase (23,09%) aparținând la 14 indivizi (22,95%). Pe baza erupției și eroziunii dentare⁶ s-au stabilit următoarele vârste

⁵ Lignereux, Peters 1996, 59–60.

⁶ Horard-Herbin 1997, 252, tab. 26.

de sacrificare: în primul an de viață s-au sacrificat șapte indivizi (50%), dintre care trei până până la 6 luni. În al doilea an de viață s-au tăiat cinci specimene (35,72%) și două între 2–3 ani (14,28%). Predomină așadar, animalele subadulte, care au atins o anumită greutate corporală, tăierile animalelor tinere făcându-se ocazional. În general, printre resturile suinelor predomină elementele de coloană (mai ales coastele) în proporție de 39,36 %, Elementele cefalice însumează doar 20,21%, cele ale părților distale ale membrilor 17,02%, iar centurile și părțile proximale ale membrilor (cele cu valoare alimentară) 23,41%. Ponderea mare a coastelor o putem asocia și cu faptul că materialul faunistic a fost prelevat mai ales din umplutura locuințelor, unde acumulările de oase mici (spărturi de coaste) și dentiție izolată⁷ sunt numeroase. Amintim un singur rest mandibular (Fig. 8/b) cu tăieri fine, verticale pe corpul mandibular, în rest nu sunt alte piese cu urme de tăiere. Posibil, că datorită ponderii majoritare a oaselor de animale juvenile, subadulte și fragmentării accentuate a lor aceste intervenții să nu fie observabile. O scapulă și un radius sunt roase la capetele distal și proximal.

Cele 82 oase de rumegătoare mici (20,15%) au fost atribuite la minimum 16 specimene (26,23%). Circa 16 fragmente au fost atribuite caprinelor, 26 fragmente ovinelor și 40 fragmente neatribuite specific. Materialul caprinelor provine de la două animale sacrificate între 18–24 luni, unul între 6–12 luni și altul între 4–6 ani. Ultimului exemplar i s-a atribuit și un radius cu lungimea maximă de 164 mm, pe baza sa estimându-se o talie de 65,27 cm. Conform indicelui diafizar, cu o valoare de 11,58 este vorba de o femelă. Oasele de ovine provin de la șapte animale, dintre care unul sacrificat între 6–12 luni, altul între 18–24 luni, trei între 2–4 ani și doi peste 4 ani (Tab. 4). Incluzând și exemplarele neatribuite specific, din cele 16 animale prezumate, până la un an s-a sacrificat 17,75%, 37,5% între 2–4 ani, 25% între 2–4 ani și 19,75% peste 4 ani. Se pare că exploatarea rumegătoarelor mici era una mixtă, vizând carnea cât și produsele lactate, lână. Lipsesc animalele sub 3 luni, sacrificările pentru carne executându-se mai ales după atingerea unei anume greutăți corporale. Eșantionul grupului provine în proporție de 24,39% din craniu, tot atâta din coloană, 21,95% din extremitățile distale (fără carne) ale membrilor și 29,27% din centuri și părțile proximale ale membrilor. Un singur sacrum de *Ovis* (femelă) prezintă dorsal o urmă de tăiere transversală între primele două vertebre și alte două urme longitudinal pe corpul primei vertebre (Fig. 12). Piesa provine de la un exemplar adult, tăiat peste 4–5 ani. Cinci oase prelevate din cx. 1 și cx. 38 au pete de arsură, ele provin din scheletul a două animale.

De la cal s-au identificat 41 oase (10,07%) din scheletul a șapte animale

⁷ Fapt valabil pentru toate speciile.

(11,47%). Oasele provin în proporție de 46,34% din părțile carnate ale centurilor și membrilor și doar 19,51% din extremitățile lor distale. Elementele craniene (mai ales dentiția) totalizează 21,95% iar vertebrele și coastele doar 12,2%. Cu siguranță calul era utilizat în consumul comunităților celtice de la Giarmata. Pentru acest fapt pledează și statistica sacrificărilor celor șapte exemplare. Potrivit uzurii dentare⁸ și stadiilor de fuziune oasoasă, un exemplar a fost sacrificat între 15–18 luni, două animale între 2–3,5 ani și patru peste 4,5–5 ani. Dintre acestea, trei aveau maximum 5–8 ani. Este greu de crezut că animalele respective au fost crescute predilect pentru carne, fiind sacrificate într-un stadiu de subadult sau adult tânăr. Posibil să fi murit de ceva boală, fiind apoi tăiate. Calul a îndeplinit o varietate de funcții în cadrul societății celtice; a fost un însoțitor al proprietarului său, animal de transport poveri, de vânatoare, de călărie, simbol al statutului, rol religios și sursă alimentară⁹. Măsurătorile prelevate pe oasele sale indică o populație eterogenă, cu exemplare de mărime mică și medie; sugestiv în acest sens sunt trei tibii cu lățimi distale (Bd/Dd) de 56,5/34 mm, 64,5/42 mm și 70/42,5 mm (Fig. 9). Prima piesă provine de la un animal mort sub 2–3,5 ani (tibia nesudată proximal)¹⁰. Patru piese evidențiază urme de roadere (Tab. 5).

Câinelui îi aparțin 28 oase (6,88%) de la două exemplare. Circa 23 oase au fost recuperate din cx. 4 și ele provin din scheletul incomplet al unui singur animal. Sunt spărturi din craniu, coaste (mai ales), radius, ulnă, tibii, coxal, un metapod și-o falangă. Dimensiunile radiusului și tibiei distale sugerează un exemplar de mărime medie. O mandibulă fără dinți și un humerus cu sutura distală vizibilă provin din groapa cx. 22. Animalul respectiv a decedat puțin după 12–15 luni. Un canin și o spărtură de metapod au fost prelevate din cx. 40, dar nu le-am considerat ca făcând parte din scheletul unui al treilea exemplar.

Din scheletul unui cocoș au fost determinate o pereche de coracoide, de ulne, de femure, tibiotarsele, tarsometatarsele, coxalul, un radius și o scapulă. Pe epifizele proximală și distală ale unuia din femure cât și pe trohlea tibiotarsului sunt vizibile urme de tăiere (Fig.10). Oasele au fost adunate din cx. 4. Un alt coracoid (aparținând altui exemplar galinaceu) a fost adunat din groapa – cx. 41. Datele metrice sunt ceva mai mari (fiind vorba de un mascul) decât cele ale galinaceelor din necropola celtică de la Mátraszőlös-királydombi¹¹, apropiate valoric de cele de la Rubin (Cehia, Hallstatt D)¹², dar per ansamblu, mult mai mici decât cele actuale¹³.

⁸ Levine 1982, 246–250.

⁹ *Apud* Jennings 2011, 11.

¹⁰ *Apud* Udrescu *et alii*, 1999, tab. 3.7.

¹¹ Vörös 2012, 232–233.

¹² Kysely 2010, 20.

¹³ Gál, Kessler 2002, 259–260.

Dintre speciile vâdate amintim cerbul și castorul. De la cerb s-au identificat nouă oase (2,21%) aparținând unui singur exemplar; oasele au fost recuperate din cx. 1. Animalul respectiv avea în jur de 24–30 luni (M_3 aflat în erupție finală). Un astragal cu urme fine de tăiere (pentru jupuirea pieii) a fost prelevat din cx. 40 (Fig. 6/d). E imposibil de precizat dacă piesa provine de la individul de mai sus sau de la un altul. În cx. 38 s-au identificat șase spărturi arse dintr-un corn iar în cx. 42 încă 25 fragmente mici dintr-o ramificație (probabil unealtă). Din cx. 1 provin două fragmente din corn de căprior, probabil tot unelte deteriorate. Cert este că se prelucra cornul de cerb și căprior alături de utilizarea oaselor altor specii pentru obținere de unelte. De la un castor provine un femur proximal epifizat, animalul era o prezență comună în zona așezării de la Giarmata.

Din situl 2 de la Giarmata, punctul *Canal de irigație* (autostrada Timișoara-Lugoj, lot 1) ne-a parvenit spre analiză un lot mic de resturi faunistice aparținând unor complexe din sec. IV-III î. Chr.¹⁴. Este vorba despre 22 oase prelevate din cx. 3 (groapă) și cx. 11 (locuință). Bovinelor le aparțin 11 fragmente atribuite unei vite de peste 2–3 ani și alteia sacrificată sub 18–24 luni. De la porc s-au determinat trei resturi ale unui exemplar tânăr iar de la ovine, alte trei oase, ale unui animal de 6–7 luni. Cinci fragmente sunt nedeterminabile.

Considerații finale

Sintetizând datele de mai sus se pot preciza următoarele aspecte: vânătoarea avea un rol redus în alimentația comunităților celtice de la Giarmata; ea se practica mai degrabă pentru procurarea unor materii prime (coarne de cervidae), piei, blănuri. Mamiferele domestice predomină în proporție de 94% față de numai 2,46% segmentul speciilor sălbatice. Carnea de porc și rumegătoare mici asigura prevalent baza carnată a locuitorilor. Bovinele erau crescute pentru lapte, forță de muncă, reproducere și, în subsidiar, pentru carne, piei și oase pentru prelucrare. Calul reprezenta o componentă semnificativă în alimentația comunităților din zonă. Găina era și ea specifică alimentației celtice, în așezarea de la Giarmata figurând cu un procent de 3,44%. În prezent, cele mai vechi dovezi fiabile asupra resturilor de păsări domestice din Europa Centrală sunt furnizate de siturile Hallstatt C-D (începând cu secolul al VIII-lea î.Chr.), exploatarea lor fiind extinsă în epoca La Tène¹⁵.

Menționăm alte trei situri celtice ce au furnizat resturi de faună, este vorba de așezările de la Topolovățu Mare, Timișoara-Freidorf (Banat) și Căpleni (județul Satu Mare). Prin ce se aseamănă și deosebesc cele patru locuiri celtice în materie de economie animalieră? În situri sunt prezente toate cele cinci mamifere

¹⁴ Ursuțiu *et alii* 2012.

¹⁵ *Apud* Kysely 2010, 11.

domestice (vită, oaie, capră, porc, cal şi câine), în ciuda eşantioanelor reduse. În general, carnea din vânat era o componentă nesemnificativă a alimentaţiei celtice. Ponderea vânatului se plasează sub sub 3%, cu excepţia eşantionului de la Topolovăţu Mare, cu 6,82% (Tab. 6). Cu excepţia locuirii de la Giarmata, caracterizată prin prevalenţa vitei în proporţie de 33,91%, la Topolovăţu Mare şi Timişoara-Freidorf predomină rumegătoarele mici cu 29–35%, urmate de suinele domestice cu 26–27% şi vită, în medie cu 22%. Situl de la Căpleni se individualizează prin prevalenţa vitei în proporţie de 67%, porcul având o contribuţie de numai 17%, ovinele de 7,8% şi calul cam 6%. Caracterul aparte al complexului respectiv, de atelier pentru prelucrarea cornului de bovine, a determinat o anume configuraţie procentuală. Calul este bine reprezentat în toate cazurile, dar cu o proporţie mare, de circa 15%, la Timişoara-Freidorf.

O caracteristică comună a aşezărilor celtice din Europa o reprezintă prevalenţa vitei în sectorul alimentar şi utilitar. Exemplificăm cu următoarele date din Ungaria: 42,5% la Sajópetri 46¹⁶; 43,8% la Sopron-Krautacker¹⁷; 49,5% la Garadna-Kastélyzug¹⁸; 61% la Dunaszentgyörgy¹⁹. Vita este prevalentă şi în aşezările din Boemia, Radovesice, Stare Hradisko sau Mšecké Žehrovice (medie 56,8%)²⁰ sau Austria: Dürrenberg-Putzenfeld (67,9%)²¹; Simonbauerfeld (64,7%)²², Göttlesbrunn (38,2%)²³, de asemenea, la Oberdorla (60,2%), Altenburg-Rheinau (61,1%) sau în săpăturile mai vechi de la Manching (44,4%)²⁴. Şi în aşezările din Țările de Jos s-a estimat o cotă ridicată a vitei, în medie de 68,1%²⁵. În alte câteva situri, deşi prevalează bovinele, ovinele şi caprinele au procentaje mari: Sajópetri-46 (22,69%), Sopron-Krautacker (39%), Göttlesbrunn (30%). Porcul reprezintă specia prevalentă în ofranda de carne din necropolele celtice, dar importanţa sa alimentară din aşezări este mult diminuată. El apare cu procentaj crescut doar la Garadna-Kastélyzug (23,6%), Mšecké Žehrovice (26,1%), Göttlesbrunn (30%), Manching (34,4%)²⁶, Altenburg (26,9%)²⁷. Ovicaprinele sunt prevalente în eşantioanele din Marea Britanie, cu o frecvenţă medie de 49,9% şi în Belgia, cu o frecvenţă medie de

¹⁶ Am calculat procentajele cf. Bartosiewicz, Gal 2010, 116, tab. 9.1.

¹⁷ Jerem *et alii* 1984, 151, tab. 3.

¹⁸ Bökönyi 1974, 362.

¹⁹ Tugya 2009, 202.

²⁰ Beech 1998, 238, 244.

²¹ Schmitzberger 2012, 87, tab. 3a.

²² Abd El Kareem 2009, 137, tab. 1.

²³ Pucher 2006, 199.

²⁴ *Apud* Horard-Herbin 1997, 136, tab. 23.

²⁵ *Apud* Horard-Herbin 1997, 134.

²⁶ *Apud* Horard-Herbin 1997, 136, tab. 23

²⁷ *Ibidem*.

32,5%²⁸. În general, creșterea calului a reprezentat o componentă semnificativă a culturii celtice. El apare constant în așezări, dar în procente mici, sub 5–6%. Doar la Dunaszentgyörgy, calul are o pondere mare, de 16% și ceva mai mică, de 10% la Giarmata. Ca element caracteristic al economiei celtice este găina. Ea apare totuși cu resturi puține în așezări, sub 1%, excepție făcând situl de la Giarmata cu 3,44%. Vânătoarea se practica ocazional, ponderea ei nu depășește 3–4% în siturile date ca exemplu în tabelul 6 cu excepția lotului de la Sajópetri-46 cu 15,73% (Fig. 4).

Prin trăsăturile sale, eșantionul faunistic de la Giarmata se încadrează, în general, în tiparul economic al altor așezări celtice europene constând în: rata mică a vânatului, prevalența bovinelor, creșterea găinii, prelucrarea cornului de cervidee, exploatarea calului sub raport alimentar și utilitar, specii domestice mai puțin robuste și nu prea înalte. Evident, diferențele cronologice, de amplasare ambientală, amplexarea săpăturilor, cantitățile de oase prelucrate, modalitățile de prelevare a oaselor sunt tot atâția factori care au generat modele economice specifice, reflectate și în procentajele speciilor identificate, raporturile dintre ele, profilele de abataj. În măsura în care așezările celtice sunt puțin cunoscute sub raport arheozoologic, un mare impediment reprezentându-l și cantitățile mici de oase recuperate, credem că informația oferită de datele de la Giarmata va aduce un plus de informație în domeniu.

BIBLIOGRAFIE

Bartosiewicz, Gál 2010,

L. Bartosiewicz, E. Gál, *Living on the frontier: 'Scythian' and 'Celtic' animal exploitation in Iron Age northeastern Hungary*, în D. Campana, ed., *Anthropological approaches to zooarchaeology: complexity, colonialism, and animal transformation*, Oxford, 2010, 113–125.

Beech 1998,

M. Beech, *Animal bones from Mšecké Žehrovice*, în N. Venclova, ed., *Mšecké Žehrovice in Bohemia: Archaeological Background to a Celtic Hero 3rd–2nd cent. B.C.*, Paris, 1998, 225–258.

S. Bökönyi 1974,

S. Bökönyi, *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest, 1974.

de Cupere et alii 2000,

B. de Cupere, A. Lentacker, W. Van Neer, L. Verslype, M. Waelkens, *Osteological*

²⁸ *Ibidem*.

evidence for the draught exploitation of cattle: first applications of a new methodology, în *IJO*, 10, 2000, 254–267.

Gál, Kessler 2002,

E. Gál, E. Kessler, *Bird remains from the Eneolithic and Iron Age site Borduşani-Popină and Eneolithic site Hârşova (Southeast Romania)*, în *ActaZC*, 45 (special issue), nov. 2002, 253–262.

Grant 1982,

A. Grant, *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*, în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne, eds., *Ageing and Sexing Animals from Archaeological sites*, BAR IS, 109, 1982, 91–108.

Horard-Herbin 1997,

M.-P. Horard-Herbin, *Le village celtique des Arènes à Levroux. L'élevage et les productions animales dans l'économie de la fin du second âge du Fer – Levroux 4*. Tours: Fédération pour l'édition de la Revue archéologique du Centre de la France, <https://www.persee.fr>.

Jenings 2011,

L. M. Jennings, *The changing importance of horses within the Celtic society*, University of Wisconsin-La Crosse, Abstract, 2011, minds.wisconsin.edu.

Jerem et alii 1984,

E. Jerem, G. Facsar, L. Kordos, E. Krolopp, I. Vörös 1984, *A sopron-krautackeri vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata*, în *AÉ*, 111, 1984, 141–169.

Abd El Karem 2009,

M. Abd El Karem, *Die spätlatènezeitlichen Tierknochenfunde des Simonbauerfeldes auf dem Dürrenberg, Salzburg*, în *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, 110A, 2009, 133–154.

Kyselý 2010,

R. Kyselý, *Review of the oldest evidence of domestic fowl Gallus gallus f. domestica from the Czech Republic in its European context*, în *ActaZC*, 53A (1–2), 26 July 2010, 9–34.

Levine 1982,

M. A. Levine, *The use of crown height measurements and eruption-wear sequences to age horse teeth* în B. Wilson, C. Grigson, S. Payne, eds., *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, BAR British Series 109, 1982, 223–250.

Lignereux, Peters 1996,

Y. Lignereux, J. Peters, *Techniques de boucherie et rejets osseux en Gaule romain*, în *Anthropozoologica*, 24, 1996, 45–98.

Pucher 2006,

E. Pucher, *Die Tierknochen aus einem keltischen Bauernhofin Göttlesbrunn (Niederösterreich)*, in *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*. 107A, 2006, 197–220.

Schmitzberger 2012,

M. Schmitzberger, *Die Tierknochen vom Ramsaukopf, Putzenkopf und Putzenfeld– neue Funde vom keltischen Dürrenberg bei Hallein*, in *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*, 114, 2012, 79–138.

Tugya 2009,

B. Tugya, *A kelta településrészet állatcsontleleteinek elemzése*, in J. Kvassay, ed., *Település – és Temetőfeltárás Dunaszentgyörgy Határában*, Budapest, 2009, 200–215.

Udrescu *et alii* 1999,

M. St. Udrescu, L. Bejenaru, C. Tarcu, *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

Ursuțiu *et alii* 2012,

A. Ursuțiu, C. Opreanu, S. I. Cociș, V. Bărcă, A. Dobos, V. Lăzărescu, *Giarmata, com. Giarmata, jud. Timiș (Autostrada Timișoara-Lugoj, lot 1), Punct: Baraj*, in CCA, *Campania 2011*, București, 2012, cimec.ro.

Vörös 2012,

I. Vörös, *A Mátraszőlős-királydombi kelta temető (1957–1958) arheozoológiai vizsgálata*, in *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyvei*, 54, 2012, 217–239.

DATA ABOUT THE FAUNAL REMAINS FROM A CELTIC SITE (LA TÈNE B2-C) AT GIARMATA, TIMIȘ COUNTY

Abstract

The Celtic site at Giarmata-Baraj was investigated during rescue excavations on the Timișoara-Lugoj highway. On this occasion 41 complexes were excavated, assigned to the late Bronze Age (Cruceni-Belegiš culture), the second Iron Age and the Early Middle Ages. From the Celtic habitation (4th–3rd century BC) about 544 animal bones were recovered, originating in several dwellings (cx.1, 4, 15, 17a, 18, 32, 37, 38, 40–43), and pits (cx. 22, 41, 47). Mammals total 530 pieces, of which 393 are completely determined; 109 are unidentified splinters and 28 fragments from red and roe deer antlers. The share of the domesticates accounts for 94.1%, compared to only 2.46% the wild. To note the appearance of fowl bones (cock), which is a characteristic of the samples of this epoch. NISP-wise, the bones of cattle prevail by 33.91%, followed by pig (23.09%), sheep and goats (20.15%), horse (10.07%) and dog (6.88%). The red deer totals 2.21% and the beaver 0.25%. As NMI-wise, cattle account for 29.51%, followed by sheep and goats (26.23%), pig (22.95%), horse (11.47%) and dog (3.28%). 138 fragments originated in 18 bovines, of which three individuals were killed

between 12–18 months (16.67%), the same proportion between 2–3 years and 11 over 3 years (61.11%). Among them, three were 3–4 years old, one 4–6.5 years old (5.55%) and five 6.5–9 years old (27.78%). 94 pig bones belong to 14 individuals, sacrificed as follows: seven individuals (50%) before one year, five specimens (35.72%) in the second year and two between 2–3 years (14.28%). Thus, the subadulte animals, which have reached a certain body weight were preferred, the young animals occasionally. The 82 bones of small ruminants were assigned to at least 16 specimens. About 16 fragments were assigned to goat, 26 to sheep and 40 not clear specified. The goat's material comes from two animals sacrificed between 18–24 months, one between 6–12 months and another between 4–6 years. Based on a goat radius of 164 mm GL, a withers height of 65.27 cm was estimated. The sheep bones suggest seven individuals, one of them killed between 6–12 months, another one between 18–24 months, three between 2–4 years and two over 4 years. Including the undetermined specimens, out of 16 presumed animals, 17.75% were sacrificed before one year, 37.5% between 2–4 years, 25% between 2–4 years and 19.75% over 4 years. It seems that exploitation of small ruminants was a mixed one, targeting meat and dairy products, wool. Animals under 3 months are missing, slaughtering for meat is performed especially after reaching a certain body weight. 41 bones belong to seven horses. Certainly it was used in the consumption of the Celtic communities at Giarmata. The slaughter profile indicates one individual 15–18 months old, two animals 2–3.5 years old and four over 4.5–5 years. Of these, three were maximum 5–8 years old. Measurements taken on its bones indicate a heterogeneous population with small and medium-sized specimens. The dog has 28 bones from two animals, an adult and another 12–15 months old. A pair of coracoids, ulnae, femurs, tibiotarsus, tarsometatarsals, a cox, a radius and a scapula were determined from the skeleton of a cock. Among the game to mention the red deer and beaver bones, their share is only 2.46%. By its features, the Giarmata faunal sample, generally falls within the economic pattern of other European Celtic settlements, namely: low rate of the game, cattle prevalence, appearance of the fowls, cervids antlers processing, using of the horse for food and utility purposes, domestic species less robust and not too high.

Tabel 1. Distribuția oaselor în contexte la Giarmata-Baraj. / Bones distribution in features at Giarmata-Baraj.

Contexte	Cx. 1	Cx. 4	Cx. 15	Cx. 17 a	Cx. 18	Cx. 22	Cx. 32	Cx. 37	Cx. 38	Cx. 40	Cx. 41
Bos taurus	28	20	24	11	1		13	3	5	17	
Sus domesticus	5	32	21	6			1		1	17	3
Ovis/Capra	12	33	11	5			4		7	5	
Equus caballus	7		13	10	4	2	3			2	
Canis familiaris		23	1			2				2	
Sp. domestice	52	108	70	32	5	4	21	3	13	43	3
Cervus elaphus	9										
Castor fiber				1							
Total mamifere det.	61	108	70	33	5	4	21	3	13	43	3
Gallus domesticus		13									1
Sp. determinate	61	121	70	33	5	4	21	3	13	43	4
Așchii	51	60	16	15			7		9	15	1
Coarne cervidee	2								1		
Total eșantion	114	181	86	48	5	4	28	3	23	58	5

continuare Tab. 1

Context	Cx. 42	Cx. 43	Cx. 47	Total NISP	%	NMI	%
Bos taurus	12	4		138	33,91	18	29,51
Sus domesticus	7		1	94	23,09	14	22,95
Ovis/Capra	5			82	20,15	16	26,23
Equus caballus				41	10,07	7	11,47
Canis familiaris				28	6,88	2	3,28
Sp. domestice	24	4	1	383	94,1	57	93,44
Cervus elaphus				9	2,21	1	1,64
Castor fiber				1	0,25	1	1,64
Total mamifere det.	24	4	1	393	96,56	59	96,72
Gallus domesticus				14	3,44	2	3,28
Sp. determinate	24	4	1	407	100	61	100
Așchii	12	3		109			
Coarne cervidee	25			28			
Total eșantion	61	7	1	544			

Tabel 2. Distribuția oaselor de animale pe regiuni corporale. / Body part distribution of the bones.

Sit 1/Baraj	Cx. 1					Cx. 4				
	Vită	Porc	Ovic	Cal	Cerb	Vită	Porc	Ovic	Câine	Găină
Neurocranium	1								2	
Viscerocr.	3						1		1	
Dentes sup.			1					1		
Mandibula	3	2					1	5	1	
Dentes inf.	1	1	3	1	1	1			2	
Vertebrae	4		3	1		2	2	1	1	
Sacrum								1		
Costae	5					2	16	10	9	
Coracoid										2
Scapula		1	1	1		3	1	2		1
Humerus			1				2			
Radius			1	1		1	1	2	1	1
Ulna				1	1		2		1	2
Carpalia								1		
Metacarpus						2	1	3		
Pelvis	3				1			1	1	1
Femur						2		1		2
Tibia/Tibiotars	1		1			2	1		2	2
Tarsometatars										2
Patella						1	1			
Tarsalia	5				1	1		1		
Metatarsus	1		1			1	1	1		
Metapodalia							2		1	
Phalanx 1				1	2	1		3		
Phalanx 2	1	1			1	1			1	
Phalanx 3				1	2					
Total	28	5	12	7	9	20	32	33	23	13

continuare

	Cx. 15					Cx. 17 a				
Sit 1/Baraj	Vită	Porc	Ovic.	Câine	Cal	Vită	Porc	Ovic.	Cal	Cas- tor
Neurocranium			2							
Viscerocr.		2				1				
Dentes sup.	1		1			1				
Mandibula	2	2		1		2	2		3	
Dentes inf.	1		2		1	1			1	
Vertebrae	1	2	1		3					
Costae	2	6				1	2			
Coracoid										
Scapula	3				3				1	
Humerus	2	1						2	1	
Radius	1	1	1		1	1				
Ulna								1		
Metacarpus		2				1				
Pelvis	1	1			2		1			
Femur	1							1	2	1
Tibia/Tibio- tarsus		1			1	1		1	2	
Tarsalia	1		2				1			
Metatarsus	3	3				1				
Metapodalia					2					
Phalanx 1	3		1			1				
Phalanx 2	1		1							
Phalanx 3	1									
Total	24	21	11	1	13	11	6	5	10	1

continuare

	Cx. 18		Cx. 22		Cx. 32				Cx. 37
Sit 1/Baraj	Vită	Cal	Câine	Cal	Vită	Porc	Ovic.	Cal	Vită
Viscerocr.		1							
Dentes sup.	1				2				
Mandibula		2	1		1		1		
Dentes inf.					1	1	1		
Vertebrae					2				1
Costae					1				
Scapula					2				1
Humerus			1						
Radius		1						1	
Ulna									1
Metacarpus					1		1		
Pelvis									
Femur								1	
Tibia					3		1		
Metatarsus				1					
Metapodalia				1					
Phalanx 1								1	
Total	1	4	2	2	13	1	4	3	3

continuare

	Cx. 38				Cx. 40			
Sit 1/Baraj	Vită	Porc	Ovic.	Vită	Porc	Ovic.	Câine	Cal
Neurocranium	1			1	1			
Dentes sup.							1	
Mandibula		1	1	3	2			
Dentes inf.					1	1		
Vertebrae	1							1
Costae			1	1	5	2		
Scapula			1	3	1			
Humerus	1							
Radius			2	1	1			
Metacarpus				1				
Pelvis				1				
Femur						1		
Tibia	1		1	3	1			
Tarsalia				1				
Metatarsus	1							
Metapodalia			1	2	3	1	1	
Phalanx 1					2			
Phalanx 2								1
Total	5	1	7	17	17	5	2	2

continuare

	Cx. 41		Cx. 42			Cx. 43	Cx. 47	
Sit 1/Baraj	Porc	Găină	Vită	Porc	Ovic.	Vită	Porc	Total
Neurocranium								8
Viscerocr.								9
Dentes sup.								9
Mandibula				1	1			38
Dentes inf.				1				22
Vertebrae	1		2					29
Sacrum								1
Costae			3	3	1			70
Coracoid		1						3
Scapula			2					27
Humerus								11
Radius	1			1	1			22
Ulna				1		1		11
Carpalia								1
Metacarpus								12
Pelvis							1	14
Femur	1		1		1			15
Tibia/Tibiotarsus			1					26
Tarsometatarsus								2
Patella								2
Tarsalia			1		1	1		16
Metatarsus								14
Metapodalia								14
Phalanx 1			1			1		17
Phalanx 2			1			1		10
Phalanx 3								4
Total	3	1	12	7	5	4	1	407

Tabel. 3 Distribuția grupelor de vârstă ale bovinelor în complexe. / Cattle' slaughter ages in different features.

Vită	Cx. 1	Cx. 4	Cx. 15	Cx. 17 a	Cx. 18	Cx. 32	Cx. 40	Cx. 42	Cx. 43	Total	%
1-1,5 ani				1	1	1				3	16,67
2-3 ani			1			1	1			3	16,67
< 3 ani		1								1	5,55
> 3 ani				1				1		2	11,11
3-4 ani			1				1		1	3	16,67
4-6,5 ani	1									1	5,55
6,5-9 ani	1	1	1			1	1			5	27,78
Total	2	2	3	2	1	3	3	1	1	18	100

Tabel. 4 Distribuția grupelor de vârstă ale suinelor și ovicaprinelor în complexe. / Pig and Ovicaprids' slaughter ages in different features.

Porc	Cx. 1	Cx. 4	Cx. 15	Cx. 17 a	Cx. 38	Cx. 40	Cx. 42	Total	%
0-3 l			1					1	7,14
3-6 l		1			1			2	14,28
< 12 luni			1	1		1	1	4	28,58
14-16 m		1		1		1		3	21,44
18-24 m	1					1		2	14,28
24-36 m			1				1	2	14,28
Total	1	2	3	2	1	3	2	14	100
Ovica-prine	Cx. 1	Cx. 4	Cx. 15	Cx. 17 a	Cx. 32	Cx. 38	Cx. 40	Total	%
3-6 l							1 Oc	1	6,25
6-12 l		1 C		1 O				2	12,5
12-14 l	1 Oc							1	6,25
< 18 luni		1 Oc						1	6,25
18-24 luni		1 C	1 O		1 Oc	1 C		4	25
2-3 ani	1 Oc	1 O		1 O				3	18,75
3-4 ani			1 O					1	6,25
4-6 ani	1C	1 O						2	12,5
> 6 ani	1O							1	6,25
Total	4	5	2	2	1	1	1	16	100

O-Ovis; C-Capra; Oc-Ovis/capra

Tabel 5. Oase cu urme de tăiere, roadere, ardere. / Cuttings, gnawing, burning on bones.

	Os	Vită	Porc	Cal	Ovic.	Cerb	Găină
Tăieri	Mandibulă	1	1				
	Vertebră	1					
	Coaste	2					
	Sacrum				1		
	Humerus	1					
	Femur						2
	Tibie/Tibio-tars	1					1
	Ph1	6					
	Astragal	2				1	
	Calcaneu	1					
Roadere	Scapulă		1				
	Radius		1	1			
	Metacarp	1			1		
	Tibie			1	1		
	Astragal	1					
	Calcaneu	1					
	Ph1	2		1			
	Femur			1			
Ardere	Scapulă	2			1		
	Radius				1		
	Tibie				1		
	Metacarp				1		
	Astragal				1		

Tabel 6. Frecvența speciilor în aşezări celtice din Europa. / Frequencies of species in Celtic sites from Europe.

Siuri	Vita	Ovic.	Porcul	Calul	Căinele	Vânatul	Găina
1 – Giarmata	33,91	20,15	23,09	10,07	6,88	2,46	3,44
2 – Timișoara-Freidorf	22,22	34,57	25,93	14,8	1,23	1,23	
3 – Topolovațu Mare	22,73	29,55	27,27	4,54	9,09	6,82	
4 – Căpleni	67,19	7,81	17,19	6,25	1,56		
5 – Dunaszentgyörgy	61	12	8	16	1	2	
6 – Sajópetri-46	42,52	22,69	10,9	4,74	3,03	15,73	0,39

Siuri	Vita	Ovic.	Porcul	Calul	Câinele	Vânatul	Găina
7 – Garadna-Kastélyzug	49,56	18,86	23,68	3,07	2,19	1,75	0,88
8 – Sopron-Krautacker	43,82	39,04	11,8	2,25	0,84	2,25	
9 – Mšecké Žehrovice	56,85	11	26,11	2,38	0,16	3,34	0,16
10 – Dürrenberg-Putzenfeld	67,9	10,3	19,2	0,2	0,8	1,48	0,12
11 – Simonbauerfeld	64,75	10,29	23,14	0,92	0,42	0,4	0,08
12 – Göttlesbrunn	38,2	30	23,2	2,9	2,1	2,6	1

Date metrice. / Metric data.

Maxila-L/B	P3	P4	M1	M2	M3	Taxon
Cx. 18	30/25,5	28,5/28	24,5/25,5	25/26	25,5/21,5	cal

Mandib-Gl	M2	M3	Taxon
Cx. 1		35,5	vită
Cx. 17a	28/15,5	30/13,5	cal

Axis	BFcr	Taxon
Cx. 15	75	vită

Scapula	SLC	GLP	LG	Taxon
Cx. 4	21,5	31,5	26	porc
Cx. 5	16,5	30	27	capră
Cx. 15	57,5	81	51,5	cal

Humerus	BT	Bd	Dd	Taxon
Cx. 17a	27	28,5	26,5	oaie

Radius	GL	BFp	Bp	Bd	Dd	Taxon
Cx. 17a		61	67			vită
Cx. 40				76	49	vită
Cx. 1	164	35		35	22	capră
Cx. 4				21,5	11	câine

Metacarp	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
Cx. 17a	50	28			vită
Cx. 40			48	25	vită
Cx. 4	22	16,5			capră

Metatars	Bp	Dp	Bd	Dd	Taxon
Cx. 1	42,5	41,5			vită
Cx. 4			56	29	vită
Cx. 3/Sit 2	45,5	43,5	53	29	vită

Tibia	Bd	Dd	Taxon	Calcaneu	GL	Taxon
Cx. 17a	52,5	36	vită	Cx. 1	121	vită
Cx. 32	63	45	vită			
Cx. 15	30	24,5	porc			
Cx. 17a	56,5	34	cal			
Cx. 15	64,5	42	cal			
Cx. 17a	70	42,5	cal	Femur	Bd	Taxon
Cx. 4	22,5	16,5	câine	Cx. 17a	34,5	oaie

Ph 1	GL	BFp	Bp	SD	Taxon
Cx. 15	47,5		21,5		vită
Cx. 15	48		29,5		vită
Cx. 15	49,5		24		vită
Cx. 43	53,5		25,5		vită
Cx. 17a	55		23		vită
Cx. 42	56,5		24		vită
Cx. 3/Sit 2	60		27,5		vită
Cx. 32/		47			cal
Cx. 01/	75	48	53	30	cal
Cx. 40/	73	40	47		cal

Ph 2	GL	BFp	Bp	SD	Taxon
Cx. 15	31		22		vită
Cx. 42	37				vită
Cx. 1	43		37		vită
Cx. 40	33	40	47	37	cal

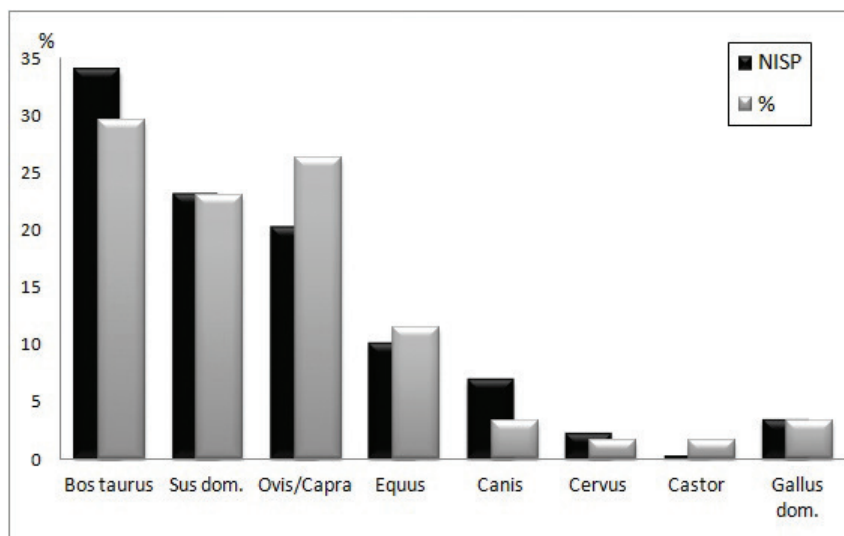

Fig. 1. Frecvențele speciilor la Giarmata-Baraj. /
Species frequencies at Giarmata-Baraj.

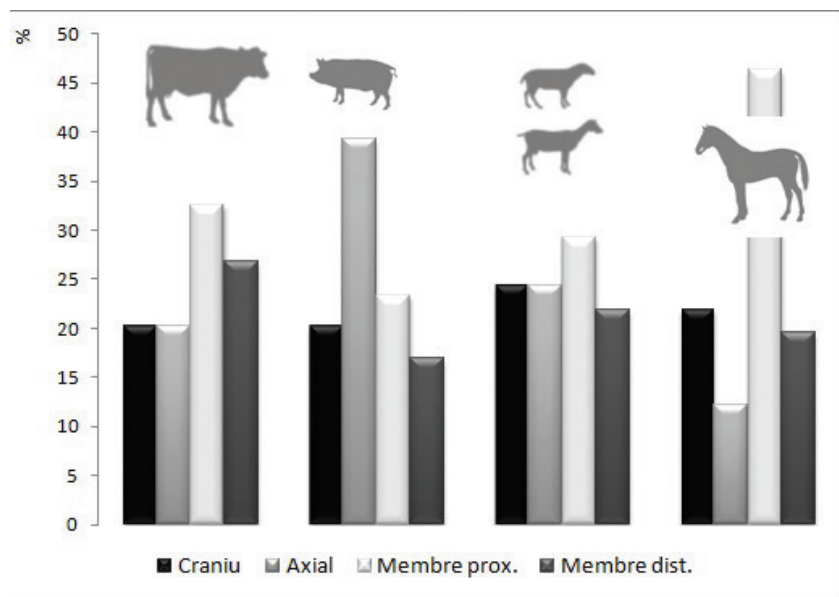

Fig. 2. Frecvențele părților corporale ale principalelor specii.
/ Frequencies of body parts of the main species.

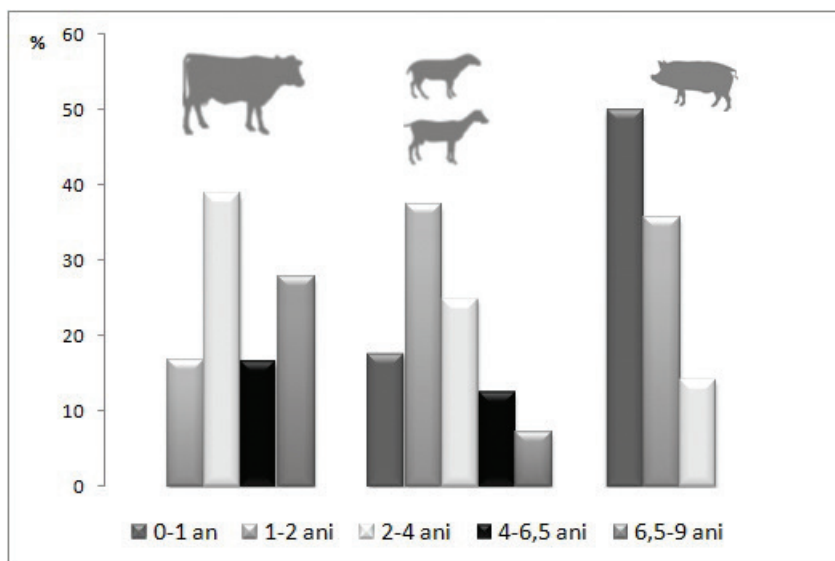

Fig. 3. Profilele de sacrificare ale principalelor specii.
/ Slaughter profiles of the main species.

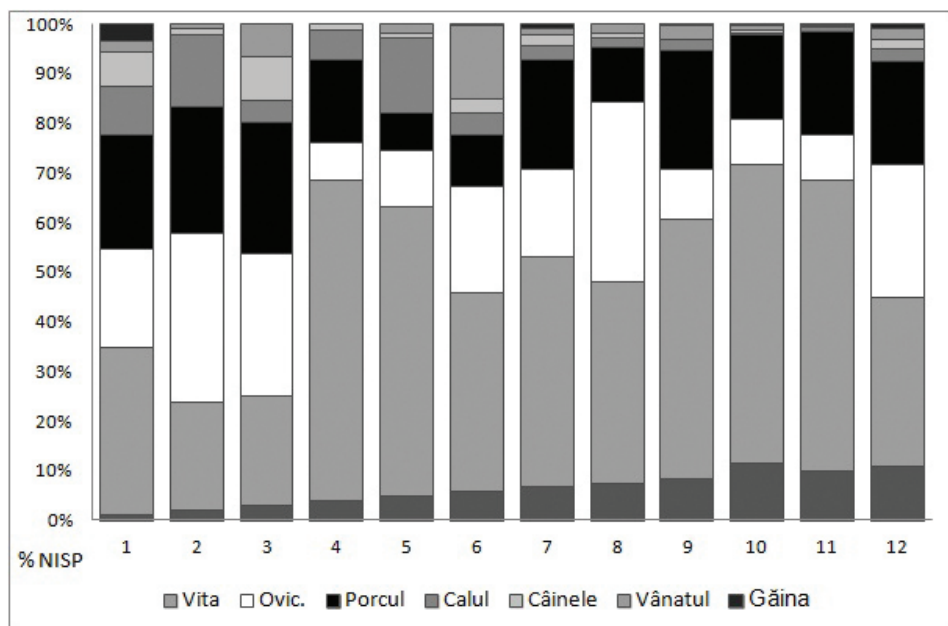

Fig. 4. Frecvenţele speciilor în aşezări celtice; numerotare identică cu cea din tabelul 6.
/ Species frequencies in Celtic settlements; numbering identical to that in the table 6th.

Fig. 5. Oase cu urme de uzură: a-metapod de vită; b-răzuitor. / Bones with wear marks: cattle metapodial; b-scraper.

Fig. 6. Oase de vită (a-c), cerb (d). / Cattle bones (a-c), red deer (d).

Fig. 7. Falangă proximală de vită, cu patologie. / Proximal phalanx from cattle with pathology.

Fig. 8. Oase cu urme de tăiere: vită (a, c-e), porc (b). / Bones with cut marks: cattle (a, c-e), pig (b).

Fig. 9. Oase de cal. / Horse bones.

Fig. 10. Oase de pasări. / Fowl bones.

Fig. 11. Sacrum de oaie cu tăieri. /
Sheep sacrum with cutting marks.

SPÄTEISENZEITLICHE FIBELN AUS DER IMRE PONGRÁCZ SAMMLUNG

Milica Tapavički-Ilić, Andrei Georgescu***

Schlüsselwörter: Späteisenzeitliche, Fibeln, Sammlung, Museum, Imre Pongracz

Cuvinte cheie: epoca târzie a fierului, fibule, colecție, muzeu, Imre Pongracz

Imre Pongrácz oder Emerich von Pongrácz¹ (1849–1903) war Major bei der Honvéd Infanterie und Militärkommandant des Orșova Hafens². Zwischen 1895. und 1898. war er am Sip Kanal tätig und seine Aufgabe war, Handwerker zu kontrollieren, die am Bau des Navigationkanals arbeiteten. Während dieser Zeit haben ihm Handwerker viele archäologischen Funde übergeben, von denen er seine berühmte Sammlung zusammensetzte. Nachdem er in 1902. ohne Erfolg versuchte, seine Sammlung an das Banat Museum der Geschichte und Archäologie zu verkaufen, starb er plötzlich im folgenden Jahr³. Nach langen und schweren Verhandlungen mit Pongráczs Erben, gelang es dem Museum allmählich die Finanzmittel zu erzeugen, mit denen es über 6000 Antiquitäten kaufte, die einen Sammlungsbestandteil des gestorbenen Majors ausmachten⁴. Die Mehrheit dieser Antiquitäten, die von Pongrácz gesammelt wurden, stammt vom rechten Donauufer, aus heutigem Serbien. Dort hatte der Honvéd Offizier Verbindungen mit lokalen „Schatzjägern“⁵. Obwohl für vielen Objekten aus der Sammlung eine Fundplatzbestimmung fehlt, erwähnt I. Pongrácz für einige die Leute, die sie ihm verkauft haben und auch den Fundort aus dem die Objekte stammen. Einige von den Späteisenzeitlichen Funden aus der „Pongrácz Sammlung“ wurden früher kurz erwähnt und in dem Sinne veröffentlicht⁶.

* Archäologisches Institut, Kneza Mihaila, 35, Belgrad, Serbien, e-mail: mtapavic@sbb.rs

** Banat National Museum, str. Martin Luther, nr. 4 Temeswar, Rumänien, e-mail: andreigva@yahoo.com

¹ Timoc, Boda 2016, 121.

² Anđelković, Demian 2016, 129.

³ Medeleț, Toma 1997, 75.

⁴ Anđelković, Demian 2016, 129; Medeleț, Toma 1997, 75–76.

⁵ Tănase, Flutur 2016, 292.

⁶ In seiner Studie über vorrömischen Fibeln Dakiens erwähnte Rustoiu zwei Fibeln aus der

Schon im 19. Jahrhundert wurden all Funde aus der Imre Pongrácz Sammlung gezeichnet. (Abb. 1) Sie wurden nach Herstellungsmaterial getrennt (grundsätzlich Keramik und Metall), aber es bestand auch ein Versuch, sie nach Perioden zu trennen.

Während der initialen Auswahl unter den Zeichnungen wurden etwa achtzig späteisenzeitlichen Fibeln unterschieden. Später stellte sich heraus, dass einige in einem sehr schlechten Erhaltungszustand waren oder sehr fragmentiert (von sehr kleinen Dimensionen) und deswegen arbeiteten die Autoren mit nur etwa vierzig Fibeln.

Immer noch umfasst die Sammlung Fundstücke aus den La Tène Phasen C und D und aus der frühen Römerzeit. Unsere Absicht ist, diese Fibeln zu untersuchen und einen Katalog von Späteisenzeitlichen und eineigen frühromischen Fibeln der Imre Pongrácz Sammlung des Museums in Timișoara zu erstellen.

Inv. Nr. 1625 – Bronzefibel, LT C1/C2 (Abb. 2)

L: 5,3 cm, B: 2,5 cm, B. der Windung: 2,7 cm.

Fundort: Serbien, unbekannter Ort.

Die Fibel ist deformiert, aber völlig erhalten. Die Spiralwindung ist völlig erhalten und hat eine untere Sehne. Ein Nadelteil fehlt. Der Bügel wurde flach

„Pongrácz Sammlung“, die im Banat entdeckt wurden (Rustoiu 1997, S. 98, Fibeln von Rustoiu Typ 3; 178, Abb. 22/3; S. 99. Fibeln von Rustoiu 1997, Typ 5; S.181, Abb. 25/17).

geschlagen und auf ihm befinden sich zwei Verzierungsknöpfe. Der Fuß ist zurückgezogen. Sie wird in Spätlatene C1/C2 Zeit datiert, bzw. die Mitte des 2. Jh. v. Chr.

Analogien: Rustoiu 1997, Typ 1B, Fig. 82/2; Costea 2000, Abb. 2; Waldhauser 2001, 40; Korbovo und Ljubičevac-Ostrvo, in Popović 1989/1990, Abb. 3/8–10; Střední doba Laténská (230–150. v. Chr.), typ spon spojené konstrukce, Filip 2001, 8; Spasić 1992, 6, T. I/3; Fibel vom Typ „Jarak” – Kull 1991, 157, T. 59, Abb. 5; Brestovik, Popović 1994a, 52, sl. 11–12; Krstić 1959, 48, T. I/6; Livade, Sremska Mitrovica, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/60; Livade, Sremska Mitrovica, Sladić 1999, 46–47, Abb. 13 und Kupinovo, 169, Abb. 6 und 7; Inv. 8623, 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 23/19.

Inv. Nr. 1648 – Bronzefibel, LT C1 (Abb. 3)

L: 3,2 cm, B: 1,1 cm, B. der Windung: 1,5 cm.

Fundort: unbekannt.

Die Fibel ist deformiert, aber fast völlig erhalten. Der Fuß fehlt. Die Spiralwindung ist erhalten, aber deformiert und die Sehne ist nicht mehr zu erkennen. Ein Bügelteil fehlt. Auf der Mitte des Bügels befindet sich eine knopfförmige Verdickung. Der Bügel hat einen dreieckigen Querschnitt. Sie wird in Spätlatene C Zeit datiert, bzw. an Anfang des 2. Jh. v. Chr.

Bisher wurden keine Analogien im serbischen oder rumänischen Donautalteil gefunden.

Inv. Nr. 1649 – Bronzefibel, LT C2 (Abb. 4)

L: 5,0 cm, B: 1,8 cm.

Fundort: Serbien, unbekannter Ort.

Die Fibel ist relativ gut erhalten, aber der Kopf und die Nadel fehlen. Auch ein Fußteil fehlt. Der Fuß ist zurückgezogen und am Bügel befestigt. Der Bügel ist mit drei zylindrischen Verdickungen verziert. Der Bügel hat einen runden

Querschnitt. Sie wird in Spätlatene B2/C1 Zeit datiert, bzw. an Anfang des 2. Jh. v. Chr.

Analogien: Poiana, Rustoiu 1997, Typ 1C; Korbovo und Ljubičevac-Ostrvo, in Popović 1989/1990, Abb. 3/8–10; Střední doba Laténská (230–150. v. Chr.), typ spon spojené konstrukce, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Spasić 1992, 6, T. I/2; Livade, Sremska Mitrovica und Tromeda-Pećinci, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/60, 127, T. XVII/167, 169 und 170; Tromeda – Pećinci, Sladić 1999, 64, Abb. 1, 3 und 4, Kupinovo, 169, Abb. 8, Novi Banovci, 175/176, Abb. 9, 11, 13 und 14; Grab 39, Karaburma, Todorović 1972, 21–22,

T. XV/6; Inv. 18233 aus Korbovo, Inv. 18232 aus Zvečka, Inv. 8903 aus Vinča, Inv. 5542 aus Brestovik und Inv. 25434 (Fundsettle unbekannt), 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 23/20–21, 24/22–23, 25/24.

Inv. Nr. 1664 – Bronzefibel, LT C (Abb. 5)

L: 2,7 cm, B: 2,6 cm.

Fundort: Serbien, unbekannter Ort.

Die Fibel ist gebrochen und nur der Bügel mit drei knopfförmigen

Verdickungen blieb erhalten. Der Kopf und die Nadel fehlen. Der Fuß ist teilweise erhalten und deformiert. Am Bügelteil nah an den Fuß sind drei Verzierungsrillen. Der Bügel ist deformiert und hat einen runden Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die

Mitte des 2. Jh. v. Chr.

Analogien: Poiana, Rustoiu 1997, Typ 1C; Korbovo und Ljubičevac-Ostrvo, in Popović 1989/1990, Abb. 3/8–10; Střední doba Laténská (230–150. v. Chr.), typ spon spojené konstrukce, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Spasić 1992, 6, T. I/2; Sladić 1999, 169, Abb. 6 und 7; Inv. 18233 aus Korbovo, Inv. 18232 aus Zvečka, Inv. 8903 aus Vinča, Inv. 5542 aus Brestovik und Inv. 25434 (Fundsettle unbekannt), 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 23/20–21, 24/22–23, 25/24.

Inv. Nr. 1666 – Bronzefibel, Răsăritean (östlich) (Abb. 6)

L: 3,3 cm, B: 1,2 cm, B. der Windung: 1,8 cm.

Fundort: Serbien, unbekannter Ort.

Die Fibel ist fast völlig erhalten. Die Nadel und eine Windunghälfte fehlen. Die Spiralwindung hat eine obere Sehne. Die Bügelmitte ist mit einer knopfförmiger Verdickung und jeweils einem Ring an beiden Knopfseiten verziert. Ein zweiter Knopf befindet sich an der Bügelendung, dierkt am Fibelkopf. Er ist bikonisch. Der Fuß endet ebenso mit einer bikonischen Verdickung.

Sie wird in das 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Rustoiu 1997, Typ 20, Fig. 82/20.

Inv. Nr. 1729 – Bronzefibel, LT C/D (Abb. 7)

L: 5,2 cm, B: 1,0 cm, Bügelbreite (maximal): 2,0 cm.

Fundort: Serbien, unbekannter Ort.

Der Fuß und die Nadel fehlen, sowie eine Hälfte der Spiralwindung.

Dieses Stück gehört zu dem sog. Orlea-Maglavit Fibeltyp. Die Hauptmerkmale dieses Typs sind ein langer, oval oder rhombisch verbreiteter Bügel mit einer länglichen Rille, zurückgezogener Fuß mit einer kugel- oder bikonischer Verdickung und eine längliche und verdünnte Endung die fast bis zum Bügelknie hinreicht. Sie werden in Spätlatene C/Frühlatene D Zeit datiert, bzw. die erste Hälfte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien wurden in Serbien (Kostolac-Pećine, Mala Vrbica-Ajmana), Bulgarien (Carevec, Ivanski-Zlokučen, Malamir) und auch Rumänien (Govora-Sat, Saltia, Maglavit, Orlea, Cetace, Lișteava) gefunden.

Analogien: Fibule tipa „Orlea-Maglavit“, Popović 1992a, 320, T. I, 7; Cepari, Cetate, Ivanski, Kostolac, Lișteava, Maglavit, Mala Vrbica, Malomir, Orlea, Salcia in Rustoiu 1997, Typ 4, Fig. 82/4.

Veröffentlicht: Tapavički-Ilić, Georgescu 2018 (für 2017), 71–76.

Inv. Nr. 1758 – Bronzefibel, LT C (Abb. 8)

L: 4,8 cm, B: 2,1 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: Serbien, unbekannter Ort.

Die Fibel ist gut erhalten und es fehlen die Nadel und die Spiralwindung. Der Fuß ist zurückgezogen und wird an den Bügel befestigt. Er wird mit zwei sphärischen Knöpfen verziert. Der Bügel hat einen runden Querschnitt. Der Bügelteil zwischen dem Knopf und der Ringbefestigung wird mit Rillen verziert. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die Mitte des 2 Jh. v. Chr. Auf dem Balkan wird dieser Typ in das 1. Jh. v. Chr. datiert.

Analogien: Rustoiu 1997, Typ 1B; Korbovo und Ljubičevac-Ostrvo, in Popović 1989/1990, Abb. 3/8–10; Střední doba Laténská (230–150. v. Chr.), typ spon spojené konstrukce, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Spasić 1992, 6, T. I/2; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 1–4; Čair, Jacanović 1988, 13, T. III/1; Rospi Ćuprija, Grab 28, Todorović 1956, 48, Abb. 31; Brukner 1982, 52, T. XXVII/2; Dimitrijević 1971, 576, Abb. 8/4; Livade, Sremska Mitrovica, Tromeda-Pecinci, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/60, 127, T. XVII/167, 169 und 170; Tromeda – Pecinci, Sladić 1999, 64, Abb. 1, 3 und 4, Kupinovo, 169, Abb. 8, Novi Banovci, 175/176, Abb. 9, 11, 13 und 14; Gräber 29, 35 und 39, Karaburma, Todorović 1972, 19, T. XII/6, 20–21, T. XIII/1, 21–22, T. XV/6; Inv. Inv. 18233 aus Korbovo, Inv. 18232 aus Zvečka, Inv. 8903 aus Vinča, Inv. 5542 aus Brestovik und Inv. 25434 (Fundsettle unbekannt), 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović 1995, 23/20–21, 24/22–23, 25/24.

Inv. Nr. 1761 – Bronzefibel, Räsäritean (östlich) (Abb. 9)

L: 4,3 cm, B: 1,6 cm, B. der Windung: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist nicht völlig erhalten. Die Nadel und der Kopf fehlen. Die Bügelmitte ist mit einer knopfförmiger Verdickung und jeweils einem Ring an beiden Knopfseiten verziert. Ein zweiter Knopf befindet sich an der Bügelendung, die am Fibelkopf. Er ist

bikonisch und hat ebenso an jeder Seite eine ringförmige Verzierung. Der Fuß endet mit einer bikonischen Verdickung. Die untere Bügelhälfte, die bis zum Fuß läuft, ist mit Rillen verziert. Der Bügel hat einen sechseckigen Querschnitt.

Sie wird in das 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Brad, Căndești, Ocnița, Poiana, Răcățău, Straja, in Rustoiu 1997, Typ 20a, Fig. 82/20.

Inv. Nr. 1775 – Bronzefibel, LT D (Abb. 10)

L: 8,1 cm, B: 2,7 cm, Bügelbreite (maximal, bei der Windung): 0,6 cm.

Fundort: Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac.

Die Fibel ist unvollständig. Es fehlen die Nadel und ein Fußteil. Die Spiralwindung ist schmal und hat eine untere Sehne. Der Bügel ist schmal und hat einen dreieckigen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Divici, Căciulești, Căpâlna in Rustoiu 1997, Typ 13.

Inv. Nr. 1776 – Bronzefibel, Răsăritean (östlich) (Abb. 11)

L: 4,0 cm, B: 1,6 cm, B. der Windung: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist nicht völlig erhalten. Die Nadel und der Kopf fehlen. Die Bügelmitte ist mit einer knopfförmiger Verdickung und jeweils einem Ring an beiden Knopfseiten verziert. Ein zweiter Knopf befindet sich an der Bügelendung, dierkt am Fibelkopf. Er ist bikonisch und hat ebenso an jeder Seite eine ringförmige Verzierung. Der Fuß endet mit einer konischen Verdickung, an deren Spitze sich noch ein zylinderförmiger Teil befindet. Der Bügel hat einen sechseckigen Querschnitt.

Sie wird in das 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Brad, Căndești, Ocnița, Poiana, Răcățău, Straja, in Rustoiu 1997, Typ 20a, Fig. 82/20.

Inv. Nr. 1782 – Bronzefibel, Lanzenfibel, LT D (Abb. 12)

L: 9,9 cm, B: 2,0 cm, B. der Windung: 1,3 cm, B. des Bügels (maximal): 1,7 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist völlig erhalten. Die Spiralwindung ist schmal und hat eine obere Sehne. Der Fuß ist stark zurückgezogen und reicht fast bis zum Fibelkopf, bzw. läuft parallel mit dem Bügel. Er ist dreieckig und flach gehämmert. Der Fuß ist sehr klein, fast unmerkbar. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Craiva, Liljace, Očnița, Pecica, Poiana, Popești, Smocan, Vlădiceasca, Banat in Rustoiu 1997, Typ 3; Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Ljubičevac – Ostrvo, Popović 1994, 62, Abb. 6, 4–7; Popović 1999, 49, Fig. 2, 8–10; Livade und Mitrovačke Livade, Sremska Mitrovica, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/58, 133, T. XXIII/231; Grab 4, Karaburma, Todorović 1972, 11, T. I/3; Novi Banovci, Sladić 1999, 175, Abb. 2; Damića gradina, Dizdar 2001, 29, T. 47:15.

Inv. Nr. 1794 – Bronzefibel, LT C2 (Abb. 13)

L: 5,6 cm, B: 2,2 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist gut erhalten und es fehlen die Nadel und eine Hälfte der Spiralwindung. Der Fuß ist zurückgezogen und wird an den Bügel befestigt. Er wird mit drei zylindrischen Knöpfen verziert. Der Bügel hat einen runden Querschnitt. Der Bügelteil zwischen dem Knopf und der Ringbefestigung wird mit Rillen verziert. Eine ähnliche Rillenverzierung befindet sich auch am Fuß. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die Mitte des 2. Jh. v. Chr. Auf dem Balkan wird dieser Typ in das 1. Jh. v. Chr. datiert.

Analogien: Poiana, Rustoiu 1997, Typ 1C, Fig. 82/2; Střední doba Laténská (230–150. v. Chr.), typ spon spojené konstrukce, Filip 1982, 88, Fig. 18/2; Spasić 1992, 6, T. I/2; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 1–4; Čair, Jacanović 1988, 13, T. III/1; Brukner 1982, 52, T. XXVII/2; Livade, Sremska Mitrovica, Tromeda-Pećinci, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/60, 127, T. XVII/167, 169 und 170; Tromeda – Pećinci, Sladić 1999, 64, Abb. 1, 3 und 4, Kupinovo, 169, Abb. 8, Novi Banovci, 175/176, Abb. 9, 11, 13 und 14; Gräber 29, 35 und 39, Karaburma, Todorović 1972, 19, T. XII/6, 20–21, T. XIII/1, 21–22, T. XV/6; Inv. 18233 aus Korbovo, Inv. 18232 aus Zvečka, Inv. 8903 aus Vinča, Inv. 5542 aus Brestovik und Inv. 25434 (Fundsettle unbekannt), 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 23/20–21, 24/22–23, 25/24.

Inv. Nr. 1805 – Bronzefibel, LT C1 (Abb. 14)

L: 6,0 cm, B: 1,8 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Kostolac).

Die Fibel ist völlig erhalten. Der Kopf hat an jeder Seite fünf Spiralwindungen und eine obere Sehne. Der Fuß ist zurückgezogen und wird an den Bügel befestigt. Er wird mit einem bikonischen Knopf verziert. Der Bügel hat einen quadratischen Querschnitt. Der Bügelteil zwischen dem Knopf und der Ringbefestigung wird mit einer Rille verziert. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die Mitte des 2. Jh. v. Chr.

Analogien: București; Mătăsaru, in Rustoiu 1997, Typ 1A, Fig. 82/2; Střední doba Laténská (230–150. v. Chr.), typ spon spojené konstrukce, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Spasić 1992, 6, T. I/2; Kull 1991, 157, T. 59, Abb. 5; Brestovik, Popović 1994a, 52, sl. 14; Krstić 1959, 48, T. I/6; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 1–4; Čair, Jacanović 1988, 13, T. III/1; Rospi Čuprija, Grab 28, Todorović 1956, 48, Abb. 31; Brukner 1982, 52, T. XXVII/2; Dimitrijević 1971, 576, Abb. 8/4; Livade, Sremska Mitrovica, Tromeda-Pećinci, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/60, 127, T. XVII/167, 169 und 170; Tromeda – Pećinci, Sladić 1999, 64, Abb. 1, 3 und 4, Kupinovo 169, Abb. 8, Novi Banovci, 175–176, Abb. 11, 13 und 14, Surčin, 177, Abb. 3; Gräber 29 und 39, Karaburma, Todorović 1972, 19, T. XII/6, 21–22, T. XV/6; Inv. 8623, 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 23/19.

Inv. Nr. 1821 – Bronzefibel, LT D (Abb. 15)

L: 3,2 cm, B: 1,3 cm, Bügelbreite (maximal, am Kopf): 0,4 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad).

Die Fibel ist relativ gut erhalten. Die Nadel fehlt. Obwohl der Kopf zusammen korrodiert ist, läßt sich erkennen, dass er an jeder Seite vier Spiralwindungen und eine obere Sehne hat. Der Bügel ist breiter am Kopf und schmaler am Fuß der Fibel und hat einen ovalen Querschnitt. Der Fuß ist zurückgezogen und mit dem Bügel zusammen gegossen. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr. Auf

dem Balkan blieben sie bis zum Anfang des 1. Jh. n. Chr. in Gebrauch.

Analogien: Brad, Căpâlna, Cățelu Nou, Cărlomănești, Cernat, Craiva, Deva, Grădiștea, Ocnița, in Rustoiu 1997, Typ 6A (de tip LT D co coarda interioara), Fig. 82/8; Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Pieta 1996, 192, Abb. 8/11; Kull 1991, 157, T. 59, Abb. 5; Mala Vrbica – Ajmana, Popović 1992, 64–65, Abb. 3; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 6.

Inv. Nr. 1831 – Bronzefibel, LT D (Abb. 16)

L: 2,8 cm, B: 0,9 cm, Bügelbreite (maximal, am Kopf): 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist unvollständig. Die Nadel und der Kopf fehlen. Nur eine Spiralwindung blieb erhalten. Der Bügel ist breiter am Kopf und schmaler am Fuß der Fibel und hat einen flach- quadratischen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Cetea, Craiva, Liubcova, Sprâncenata, Răcățau, Șimleul Silvaniei in Rustoiu 1997, Typ 9B; Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 9; Brukner 1982, 52, T. XXVII/1; Dimitrijević 1971, 576, Abb. 8/5; Livade, Sremska Mitrovica, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/59.

Inv. Nr. 1836 – Bronzefibel, Răsăritean (östlich) (Abb. 17)

L: 4,5 cm, B: 1,5 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist fast völlig erhalten. Ein Nadelteil ist abgebrochen. Der Kopf hat an jeder Seite sieben Spiralwindungen und eine obere Sehne. Der Bügel ist mit zwei bikonischen Verdickung und jeweils einem Ring an beiden Knopfseiten verziert. Der Fuß endet mit einer bikonischen Verdickung. Der Bügel hat einen quadratischen Querschnitt.

Sie wird in das 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Brad, Căndești, Ocnița, Poiana, Răcățiu, Straja in Rustoiu 1997, Typ 20a, Fig. 82/20.

Inv. Nr. 1837 – Bronzefibel, LT D (Abb. 18)

L: 4,2 cm, B: 1,9 cm, Bügelbreite (maximal): 0,5 cm.

Fundort: unbekannt.

Die Fibel ist fast völlig erhalten, obwohl der Kopf und die Windung deformiert sind. Der Kopf hat an jeder Seite vier Spiralwindungen und eine untere Sehne. Der Fuß und der Bügel sind zusammen gegossen. Die Bügelmitte ist mit einer rechteckigen Verdickung verziert. Der Bügel hat einen quadratischen Querschnitt. Am Fußende befinden sich zwei knopfförmigen Verzierungen. Ein kleiner Nadelteil fehlt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Ariușd, Brad, Căndești, Cetea, Cuciulata, Florești, Merești, Ocnița, Piatra Neamț, Poiana, Răcățiu, Șimleul Silvaniei, Tinosu, Židovar in Rustoiu 1997, Typ 19c.

Inv. Nr. 1840 – Bronzefibel, Lanzenfibel, LT C-D (Abb. 19)

L: 7,6 cm, B: 1,3 cm, Bügelbreite (maximal): 0,6 cm.

Fundort: Serbien (Kladovo).

Die Fibel ist unvollständig und teilweise deformiert. Nur eine Kopfhälfte mit vier Spiralwindungen blieb erhalten. Der Fuß ist zurückgezogen und wird an den Bügel befestigt. Er ist unverziert. Der Bügel hat einen flach-quadratischen Querschnitt. Ein Fußteil und die Nadel fehlen. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die Mitte des 2. Jh. v. Chr. Auf dem Balkan war dieser Typ noch in der ersten Hälfte des 1. Jh. v. Chr. in Gebrauch.

Analogien: Craiva, Liljace, Ocnița, Pecica, Poiana, Popești, Smocan, Vlădiceasca, Banat in Rustoiu 1997, Typ 3, Fig. 82/3; Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Mala Vrbica – Ajmana, Popović 1992, 64–65, Abb. 3; Ljubičevac – Ostrvo, Popović 1994, 62, Abb. 6, 4; Popović 1999, 49, Fig. 2, 8–10; Brukner 1982, 52, T. XXVII/2; Novi Banovci, Sladić 1999, 175, Abb. 2, Surčin, 177, Abb. 1; Inv. 25434 (Fundsettle unbekannt), 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 25/25.

Inv. Nr. 1844 – Bronzefibel, Răsăritean (östlich) (Abb. 20)

L: 4,4 cm, B: 1,3 cm, Bügelbreite (zwischen zwei Verdickungen): 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Kladovo).

Die Fibel ist relativ gut erhalten. Eine Kopfhälfte und die Nadel fehlen. Die erhaltene Kopfhälfte hat fünf Spiralwindungen und eine obere Sehne. Der Bügel ist mit zwei bikonischen Verdickung und jeweils einem Ring an beiden Verdickungsseiten verziert. Der Fuß endet mit einer bikonischen Verdickung. Der Bügel hat einen runden Querschnitt.

Sie wird in das 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Brad, Căndești, Ocnița, Poiana, Răcățau, Straja in Rustoiu 1997, Typ 20a, Fig. 82/20.

Inv. Nr. 1845 – Bronzefibel, LT D (Abb. 21)

L: 4,1 cm, Bügelbreite (maximal, am Kopf): 0,6 cm.

Fundort: Serbien (Kladovo).

Die Fibel ist unvollständig und deformiert. Der Kopf und die Nadel fehlen. Der Bügel ist schmaler am Fuß der Fibel und hat einen flach – quadratischen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Căpâlna; Căndești in Rustoiu 1997, Typ 7c; Ajmana, in Popović 1989/1990, Abb. 3/7; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 9; Brukner 1982, 52, T. XXVII/1; Sladić 1999, 64, Abb. 2; Livade, Sremska Mitrovica, Brukner 1995, 93, 116, T. VI/59; Zemun, Inv. 16515 und 16547, 1. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović 1995, 26/26–27.

Inv. Nr. 1851 – Bronzefibel, LT D (Abb. 22)

L: 6,7 cm, B: 2,2 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Kostol).

Die Fibel ist völlig erhalten. Der Kopf hat an jeder Seite drei Spiralwindungen und eine untere Sehne. Der Fuß und der Bügel sind zusammen gegossen und beide unverziert. Der Bügel hat einen dreieckigen Querschnitt. Ein kleiner Fußteil fehlt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. die Mitte des 1. Jh. v. Chr. Auf dem Balkan war dieser Typ noch am Anfang des 1. Jh. n. Chr. in Gebrauch.

Analogien: Craiva, Orlea, Piatra Neamț, Poiana in Rustoiu 1997, Typ 9b; Brukner 1982, 52, T. XXVII/1; Tromeda-Pećinci, Brukner 1995, 127, T. XVII/168.

Inv. Nr. 1864 – Bronzefibel, Aucissa, LT C-D (Abb. 23)

L: 5,2 cm, B: 2,5 cm, Bügelbreite: 0,8 cm.

Fundort: Serbien (Kostol).

Die Fibel ist relativ gut erhalten, da nur die Nadel fehlt. Die Spirale fehlt

aber die Hülle ist erhalten. Der Fuß ist auch völlig erhalten und hat eine kugelförmige Verdickung am Ende. Der Bügel hat einen flachen rechteckigen Querschnitt und eine Rippe in der Mitte. Die Rippe ist mit kurzen parallelen Linien verziert. Die Fibel wird in Endphase der Spätlatene D datiert, bzw. in die zweite Hälfte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Rustoiu 1997, Typ 29; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 10; Dimitrijević 1971, 576, Abb. 8/1.

Inv. Nr. 1866 – Bronzefibel, Aucissa, LT C-D (Abb. 24)

L: 4,7 cm, B: 2,2 cm, Bügelbreite: 0,7 cm.

Fundort: Serbien (Kostol).

Die Fibel ist relativ gut erhalten, da nur der Kopf beschädigt ist und die Nadel fehlt. Die Spirale fehlt und deren Hülle ist teilweise beschädigt. Der Fuß ist auch teilweise beschädigt und hat eine kugelförmige Verdickung am Ende. Der Bügel hat einen flachen rechteckigen Querschnitt und eine kaum sichtbare Rippe in der Mitte. Die Fibel wird in Endphase der Spätlatene D datiert, bzw. in die zweite Hälfte des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Rustoiu 1997, Typ 29; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 10; Dimitrijević 1971, 576, Abb. 8/1.

Inv. Nr. 1867 – Bronzefibel, Frühromisch (Abb. 25)

L: 6,1 cm, B: 1,1 cm, Bügelbreite: 0,4 cm.

Fundort: unbekannt.

Die Fibel ist unvollständig, da der Kopf fast völlig fehlt. Nur ein Kopfteil mit zwei Spiralwindungen blieb erhalten. Der Fuß ist zurückgezogen und wird mit zwei Drahtwindungen an den Bügel befestigt. Er ist unverziert. Der Bügel hat einen sechseckigen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die Mitte des 2. Jh. v. Chr. Analogien:

Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Pieta 1996, 192, Abb. 8/11; Mala Vrbica – Ajmana, Popović 1992, 64–65, Abb. 3; Višicina bašta, Sladić 2005, str. 214, T. X/1.

Inv. Nr. 1872 – Bronzefibel, Răsăritean (östlich) (Abb. 26)

L: 3,2 cm, B: 0,8 cm, Bügelbreite (zwischen zwei Verdickungen): 0,2 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist unvollständig. Der Kopf, die Nadel und ein Fußteil fehlen. Der Bügel ist mit zwei bikonischen Verdickung und jeweils einem Ring an beiden Verdickungsseiten verziert. Der Fuß endet mit einer bikonischen Verdickung. Der Bügel hat einen sechseckigen Querschnitt.

Sie wird in das 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Brad, Căndești, Ocnița, Poiana, Răcățău, Straja in Rustoiu 1997, Typ 20a, Fig. 82/20.

Inv. Nr. 1883 – Bronzefibel, cu aripioare (mit Flügeln) (Abb. 27)

L: 3,6 cm, B: 1,1 cm, Bügelbreite (am Kopf): 0,4 cm.

Fundort: unbekannt.

Die Fibel ist fast völlig erhalten, da nur ein Nade- und ein Fußteil fehlen. Der Kopf besteht aus einer Hülle, die die Windungen zudeckt. Der Bügel ist reichlich verziert – er hat insgesamt drei discusförmigen Verdickung und zwischen der zweiten und der dritten Verdickung noch eine runde Fläche, in der sich einst wahrscheinlich eine Einlage aus Stein oder Glass befand. An beiden Seiten der runden Fläche befand sich jeweils eine bikonische Verdickung, aber nur eine blieb erhalten. Der Fuß ist mit einer discusförmigen Verdickung verziert. Der Bügel hat einen halbkreisförmigen Querschnitt.

Sie wird in die Mitte des 1. Jh. n. Chr. datiert.

Analogien: Rustoiu 1997, Fig. 82/30.

Inv. Nr. 1888 – Bronzefibel, LT C-D (Abb. 28)

L: 5,4 cm, B: 1,7 cm, Bügelbreite (an der Windung): 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist größtenteils erhalten, da die Nadel und eine Hälfte der Spiralwindung fehlen. Nur eine Kopfhälfte mit sechs Spiralwindungen blieb erhalten. Der Fuß ist zurückgezogen und wird an den Bügel befestigt. Er ist unverziert. Der Bügel hat einen flach-quadratischen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene C datiert, bzw. die Mitte des 2. Jh. v. Chr. Auf dem Balkan war dieser Typ noch in der ersten Hälfte des 1. Jh. v. Chr. in Gebrauch.

Analogien: Biharia, Panic in Rustoiu 1997, Typ 2a, Fig. 82/2; Konopište, in Popović 1989/1990, Abb. 3/11; Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Gabler 1982, 88, Fig. 18/2; Spasić 1992, 6, T. I/2; Kull 1991, 157, T. 59, Abb.

5; Gomolava, Jovanović 1970, 133, T. VI, 1–4; Brukner 1982, 52, T. XXVII/2; Dimitrijević 1971, 576, Abb. 8/4; Tromeda-Pećinci, Brukner 1995, 127, T. XVII/167, 169 und 170; Sladić 1999, 64, Abb. 1, 3 und 4, Kupinovo 169, Abb. 8, Novi Banovci, 175–176, Abb. 13 und 14, Surčin, 177, Abb. 1; Titelberg, Metzler 1995, 179, Abb. 109/1; Inv. 25434 (Fundstelle unbekannt), 2–1. Jh. v. Chr., Nationalmuseum Belgrad, Vukmanović, Radojčić 1995, 25/25.

Inv. Nr. 1898 – Bronzefibel, Frühhörmisch (Abb. 29)

L: 6,0 cm, B: 2,4 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: unbekannt.

Die Fibel ist größtenteils erhalten, da die Nadel und der Kopf fehlen. Nur ein kleiner Kopfteil mit einer Spiralwindung blieb erhalten. Der Fuß ist zurückgezogen und wird mit einer dreifachen Spiralwindung an den Bügel befestigt. Er ist unverziert. Der Bügel hat einen sechseckigen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. an das Ende des 2. und an den Anfang des 1. Jh. v. Chr.

Analogien: Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Višicina bašta, Sladić 2005, str. 214, T. X/1.

Inv. Nr. 1899 – Bronzefibel, LT C (Abb. 30)

L: 4,5 cm, B: 1,7 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: Serbien (Prahovo, Kostol, Kurvingrad, Radujevac).

Die Fibel ist größtenteils erhalten, da die Nadel und eine Kopfhälfte fehlen. Die erhaltene Kopfhälfte hat fünf erhaltenen Spiralwindungen. Der Fuß ist zurückgezogen und wird mit einem bikonischen Knopf an den Bügel befestigt. Am Bügel befinden sich als Verzierung noch zwei sphärischen Verdickungen, die wiederum an jeder Seite jeweils eine ringförmige Verdickung haben.

Der Bügel hat am Fibelfuß einen runden und am Fibelkopf einen quadratischen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene B/C datiert, bzw. an das Ende des 3. und an den Anfang des 2. Jh. v. Chr.

Analogien: Rustoiu 1997, Typ 1B; Čubarsko brdo, in Popović 1989/1990, 167, Abb. 1/6 und Konopište, Abb. 3/12; Spasić 1992, 6, T. I/2; Rospi Ćuprija, Grab 23, Todorović 1956, 46, Abb. 27 und 28; Sladić 1999, Kupinovo, 169, Abb. 6 und 7, Novi Banovci, 175, Abb. 9.

Inv. Nr. 1915 – Bronzefibel, LT D (Abb. 31)

L: 4,2 cm, Bügelbreite: 0,3 cm.

Fundort: unbekannt.

Die Fibel ist unvollständig, da nur der Bügel und ein kleiner Fußteil erhalten blieben. Der Bügel hat einen runden Querschnitt. Der Fuß wurde zusammen mit dem Bügel gegossen und am Übergang gibt es eine kleine ringförmige Verzierung. Sonst sind weder der Bügel noch der Fuß verziert. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. an das Ende des 1. Jh. v. Chr. und an den Anfang des 1. Jh. n. Chr.

Analogien: Ljubičevac – Ostrvo, in Popović 1989/1990, Abb. 2/7.

Inv. Nr. 1917 – Bronzefibel, LT D (de tip LT D cu coarda interioara – mit innerer Sehne) (Abb. 32)

L: 6,5 cm, B: 2,2 cm, Bügelbreite (maximal): 1,0 cm.

Fundort: Serbien (Karataš).

Die Fibel ist völlig erhalten. Der Kopf besteht aus insgesamt vier Spiralwindungen (zwei an jeder Seite) und einer unteren Sehne. Der Bügel ist flach gehämmert und dreieckig – die schmalere Seite liegt am Fibelfuß und die breitere am Fibelkopf. Der Fuß wurde zusammen mit dem Bügel gegossen. Weder der Bügel noch

der Fuß sind verziert. Der Bügel hat einen flachen quadratischen Querschnitt. Die Fibel wird in Spätlatene D datiert, bzw. an das Ende des 1. Jh. v. Chr. und an den Anfang des 1. Jh. n. Chr.

Analogien: Cetea, Craiva, Liubcova, Sprâncenata, Răcătau, Șimleul Silvaniei in Rustoiu 1997, Typ 8b, Fig. 82/8; Ajmana, in Popović 1989/1990, Abb. 3/5; Pozdní doba Laténská (150 – 40. v. Chr.), typ spon většinou s rámcovým zachycovačem, Filip 2001, 8; Brukner 1982, 52, T. XXVII/1; Tromeda-Pećinci, Brukner 1995, 127, T. XVII/168; Sladić 1999, 64, Abb. 2, Novi Banovci, 175, Abb. 4; Damića gradina, Dizdar 2001, 29, T. 47:15.

Fazit

Laut dem Titel handelt es sich in diesem Text um späteisenzeitlichen und frühromischen Fibeln aus der Imre Pongrácz Sammlung. Trotz der Tendenz, so viel wie möglich von späteisenzeitlichen Fibeln darzustellen, scheint es, dass doch viele zu römischen Typen gehören. Dieses Paradox kann mehrfach erklärt werden. Erstens handelt es sich hier um eine Sammlung und nicht um Funde, die aus einem bestimmten Kontext oder einer bestimmten Fundstelle stammen. Wie am Anfang schon erwähnt, Ursprung vieler Funde bleibt im Grunde unbekannt. In wenigen Fällen wurden Fundorte genannt, in vielen wurden aber mehrere Dörfer aufgezählt, die sich kilometerlang entlang des rechten Donau Ufers erstrecken. Da Pongrácz seine Fibeln von lokalen Schatzjägern besorgte, kann man nur vermuten, dass sie vom rechten (heute Serbien) oder vom linken Donau Ufer (heute Rumänien) stammen. Genau dies ist auch der Hauptfaktor, da es weitbekannt ist, dass sich die vorrömische Periode in diesen zwei Gebieten um fast ein Jahrhundert unterscheidet. Da sich die Sammlung heutzutage in Rumänien befindet, haben sich die Autoren entschieden, mehr

auf die für Dakien angewandte Chronologie zu orientieren und weniger auf die für Moesien und Pannonien. Deswegen verließen sie sich zum größten Teil auf die von Rustoiu gegebene Typologie auf, da es scheint, dass sie sich am besten für dieses Problem eignet.

Trotz allen Schwierigkeiten waren die Autoren in der Lage festzustellen, dass die hier vorgestellten Fibeln in die allgemeine Typologie späteisenzeitlicher keltischer Fibeln in diesem Teil des Donautales entsprechen. Viele von denen gehören zu den Typen, die für La Tène C und D typisch waren. Dasselbe kann für frühromische Fibeltypen aus Moesien oder vorrömischen Dakien gesagt werden.

BIBLIOGRAPHIE

- Anđelković, Demian 2016,
B. Anđelković, N. Demian, *The Collection of Egyptian Antiquities in the Museum of Banat Timișoara*, Timișoara, 2016.
- Brukner 1982,
O. Brukner, *Tromeda – Pećinci, keltsko naselje*, in *ArhP*, 23, Beograd 1982, 52–53.
- Brukner 1995,
O. Brukner, *Domorodačka naselja*, in *Arheološka istraživanja duž auto-puta kroz Srem, Pokrajinski Zavod za zaštitu spomenika kulture*, Novi Sad, 1995, 91–136.
- Costea 2000,
F. Costea, *Ein vor kurzen in Racoșul de Jos, Kreis Brașov, gefundener keltischer Fibel (160–165)*, in *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'est du bassin des Carpates*, C. Gaiu, A. Rustoiu, eds., *Les Actes du colloque national qui a eu lieu a Bistrița le 16–17 octobre 1998*, Cluj-Napoca, 2000.
- Dimitrijević 1971,
D. Dimitrijević, *Spätlatenezeitliche Oppida in Jugoslawien*, in *ArchR*, XXIII, 1971, 567–584.
- Dizdar 2001,
M. Dizdar, *Latenska naselja na vinkovačkom području (Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza)*, Zagreb, 2001.
- Filip 2001,
J. Filip, *Keltové na Moravě*, Brno, 2001.
- Gabler 1982,
D. Gabler, *Aspects of the development of Late Iron Age settlements in Transdanubia into*

the Romn period (Evidence based upon the excavations at Szakály, in southern Hungary), in Studies in the Iron Age of Hungary, publ. For the Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences in Budapest, BAR International series, 144, 1982, 57–127.

Jacanović 1988,

D. Jacanović, *Keltski grob iz Kostolca*, in *Viminacijum* 2, Požarevac, 1988, 7–17.

Jovanović 1970,

B. Jovanović, *Naselje Skordiska na Gomolavi (iskopavanje 1967–1971)*, in *RadVM*, 20, 1970, 123–141.

Krstić 1959,

D. Krstić, *Latenski nalazi iz Brestovika*, in *ZborNM*, 2, 1959, 45–55.

Kull 1991,

B. Kull, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990, Bronze – Vorrömische Eisenzeit*, in Hrsg. B. Hänsel, P. Medović, *BeRGK*, Band 72, 1991, 151–164.

Medeleț 1997,

Fl. Medeleț, N. Toma, *Muzeul Banatului. File de cronică I. 1872–1918*, Timișoara, 1997.

Metzler 1995,

J. Metzler, *Das treverische Oppidum auf dem Titelberg (Zur Kontinuität zwischen der spätkeltischen und der frühromischen Zeit in Nord-Gallien)*, Luxemburg, 1995.

Pieta 1996,

K. Pieta, *Römischer Import der Spätlatènezeit in der Slowakei*, in *ArhV*, 47, 1996, 183–195.

Popović 1989/1990,

P. Popović, *Mlade gvozdeno doba Đerdapa*, in *Starinar*, XL-XLI, 1989/1990, 165–175.

Popović 1992,

P. Popović, *Italische Bronzegefäße im Skordiskergebiet*, in *Germania* 70, 1. Halbband, 1992, 61–74.

Popović 1992a,

P. Popović, *Fibule tipa „Orlea-Maglavit“*, in *ZborNM*, XIV/1, Archäologie, 1992, 319–324.

Popović 1994,

P. Popović, *Lanzenfibeln des Westbalkans und der Donauniederung*, in *Balkanica*, XXV–1, 1994, 53–71.

Popović 1994a,

P. Popović, *Latenski nalazi iz Brestovika*, in *ZborNM*, XV/1, 1994, 51–56.

Popović 1999,

P. Popović, *The Scordisci and the Bastarnae*, in *Le Djerdap/Les Portes de Fer a la deuxieme moitie du premier millenaire av. J. Ch. jusqu' aux guerres Daciques*, *Kolloquium in Kladovo-Drobeta-Turnu Severin* 1998, Beograd, 1999, 47–54.

Rustoiu 1997,

A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, in *BiblThr*, 22, 1997.

Sladić 1999,

M. Sladić, *Mlađe gvozdeno doba Srbije*, unveröffentlichte Doktorarbeit, Beograd, 1999.

Sladić 2005,

M. Sladić, *Višicina bašta-selo Gamzigrad: Naselje poznog latena u dolini Crnog Timoka*, in *GlasnikSAD*, 21, 2005, 211–222.

Spasić 1992,

D. Spasić, *Slučajni nalazi keltskog porekla sa lokaliteta „Čair“ u Kostolcu*, in *Viminacium*, 7, Požarevac, 1992, 5–27.

Tănase, Flutur 2016,

D. Tănase, A. Flutur, *Cercei de epocă romană din colecția Pongrácz*, in *AnB* (S.N.), XXIV, 2016, 291–297.

Tapavički-Ilić, Georgescu 2018,

M. Tapavički-Ilić, A. Georgescu, *Ein Beispiel der späteisenzeitlichen Orlea-Maglavit Fibel aus der Imre Pongrácz Sammlung*, in *Arheologija i prirodne nauke* (Archaeology and Science), 13, Beograd, 2018 (for 2017), 71–76.

Timoc, Boda 2016,

C. Timoc, I. Boda, *Notes on the Dolichenian Monument from Pincum/Veliko Gradište*, in *Starinar*, LXVI, 2016, 121–127.

Todorović 1956,

J. Todorović, *Praistorijska nekropola na Rospi Čupriji*, in *GodMGB*, III, Beograd, 1956, 27–59.

Todorović 1972,

J. Todorović, *Praistorijska Karaburma*, Beograd 1972.

Vukmanović, Radojčić 1995,

M. Vukmanović, N. Radojčić, *Katalog metala II*, Nationalmuseum Belgrad, Belgrad, 1995.

Waldhauser 2001,

J. Waldhauser, *Encyklopedie Keltů v Čechách*, Praha, 2001.

FIBULE APARTINÂND EPOCII TÂRZII A FIERULUI PROVENITE DIN COLECȚIA LUI IMRE PONGRÁCZ

Rezumat

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Imre Pongrácz era ofițer în portul Orșova, unde superviza activitățile de la canalul de navigare. De-a lungul acestei perioade, muncitorii i-au predate multe artefacte arheologice, descoperite pe șantier. Pongrácz a strâns astfel, după un timp, un număr semnificativ de astfel de obiecte și și-a creat o colecție de 6000 de piese, vândută mai târziu Muzeului Banatului Montan. Multe dintre piese provin de pe malul drept al Dunării, astăzi în Serbia. Piesele au fost clasate după materialul din care au fost realizate (ceramică, metal etc.), dar s-a încercat și clasarea lor cronologică, după perioadele cărora le aparțin. Articolul de față se ocupă de fibulele din această colecție, datând din epoca târzie a fierului, care acoperă aproape integral fazele culturii La Tène, de la B la D.

A NON-DESTRUCTIVE SURVEY OF THE ROMAN AUXILIARY FORT AND VICUS IN POJEJENA (CARAŞ-SEVERIN COUNTY, ROMANIA) – A PRELIMINARY REPORT

*Emil Jęczmienowski**

Keywords: Roman limes, auxiliary fort, vicus, Danube, Moesia Superior, Dacia

Cuvinte cheie: Limes, fort auxiliar, vicus, Dunăre, Moesia Superior, Dacia

Among the main objectives of the project¹ are the questions concerning the planning of the fort and the size and character of the civil settlement attached to it. An important issue was the fate of the site after the abandonment of Dacia by the Romans and whether there are visible traces that could be connected with the efforts under Diocletian and Constantine to refortify the Danube section that had been an internal provincial border for ca. 170 years².

* Institute of Archaeology, University of Warsaw, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warsaw, Poland, e.jeczmi@gmail.com

¹ This project is financed by the National Science Centre in Kraków, Poland [PRELUDIUM 11; project name *Roman fort and vicus at Pojejena (Caraş-Severin County, Romania)*, grant no. 2016/21/N/HS3/02933]. Initially the project was supervised by the prof. Tadeusz Sarnowski (profesor emeritus at the Institute of Archaeology, University of Warsaw) and after his untimely death in August 2019 it is overseen by Dr hab. Agnieszka Tomas (Institute of Archaeology, University of Warsaw) who significantly helped the author of this text during all the stages of the project by sharing her experience gained from a similar project carried out at Novae (Tomas 2015, 881–887). The research in Pojejena was conducted in cooperation between the Institute of Archaeology of the University of Warsaw (represented by the author of this paper), the National Museum of the Banat in Timișoara (represented by Dr Călin Timoc) and the Museum of the Highland Banat in Reșița (represented by Dr Ana Hamat) and is a continuation of the joint investigation project in the Roman fort Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin County) started in 2014 and led by Michał Pisz (then the Institute of Archaeology, University of Warsaw, now a PhD candidate at the Faculty of Geology, University of Warsaw). Under his supervision geophysical measurements were performed also in Pojejena. During the four campaigns in Pojejena in 2017–19, a total of about 30 people took part in our investigations. Thanks to the hospitality of Dr. Călin Timoc we were able to visit Pojejena for the first time for a reconnaissance in April 2016, after finishing the geophysical measurements carried out in Tibiscum.

² Zahariade 1999, 3–4.

We applied non-destructive methods as the most appropriate approach to record the archaeological remains on the vast area of the fort and its surroundings. Our investigations combined fieldwalking surveys³ with geophysical surveys applied on chosen areas, and excavating a small trial-trench near the East Gate to verify the results of remote sensing (Fig. 2)⁴. Magnetometry was applied to the available area of the fort⁵ and its vicinity, on all four sides of the military base. Earth resistance measurements were carried out on the whole area of the fort and south of it (Fig. 4). Two places of particular importance—the centre of the fort with the headquarters building and the East Gate were surveyed with a ground-penetrating Radar, Electrical Resistivity Tomography and Seismic Refraction Tomography⁶. It should be noted that a medieval fortification which was once located on the Danube at Pojejena was completely destroyed during the construction of the modern river port⁷, hence we have not found any traces of this site.

Pojejena lies close to the Iron Gates gorge, on the left bank of the Danube, in an area that used to be the frontier zone between Moesia Superior and Dacia (Fig. 1). The site was partially excavated in the 1970s by the Nicolae Gudea, Ilie Uzum and Ovidiu Bozu who were able to recognize the general outline of the fort and its surface (2.7 ha). The researchers excavated sections of the fortifications, including 3 out of 4 gates, and some structures inside the walls in the central part of the fort, identified by them as fragments of the *principia*, a *horreum* and a timber barrack building⁸. According to Gudea, the fort had two phases: an earth-and-timber construction (142 × 179 m), dated to the 2nd half of the 1st c. AD⁹ and stone (148 × 185 m), founded in the early 2nd c. Based on stamped building ceramics and a discovered inscription, the fort was manned by the *cohors V Gallorum* which does not seem to have left the fort at least until

³ The material collected during fieldwalking was identified by Dr. Călin Timoc.

⁴ The present report will, however, deal mostly with the results of the geophysical surveys. The results of the excavation will be mentioned only in a summarized form. A complete report on the excavated trench will be published, together with the final results of the geophysics and fieldwalking, when all the data acquired from the trench will be completely processed. Unfortunately, due to the lack of time, local conditions (strong rubble layers) and the abundance of finds, in the last season we were not able to reach virgin soil in all parts of the trench.

⁵ We could not perform magnetometry measurements in the vineyards dividing the area of the fort into two halves (north and south) and in the bushes near the south-east corner of the fort. The total surface of these areas covers ca. 0.35 ha.

⁶ Pisz, Mieszkowski, Jęczmienowski 2019, 129–131.

⁷ Timoc 2019, 33–42.

⁸ Gudea, Uzum 1973, 85–96; Gudea 1975, 333–343; Gudea, Bozu 1979, 181–184; Gudea 2001, 59–61.

⁹ Gudea 2001, 13, 15, 59. This dating is based only on the few military diplomas and inscriptions attesting the presence of *cohors V Gallorum* in Moesia Superior.

the end of the 2nd c.¹⁰ The end of the Roman presence in Pojejena is unclear, yet some finds¹¹ could indicate some Roman influence in that area at least during the 4th c. The civil settlement has never been the subject of regular research.

The geophysical survey provided important information on the planning and phases of the fort (Figs. 2, 3). The image obtained from the measurements confirmed that the fort had at least two phases: Phase 1, with an area of about 1.6 ha, and Phase 2, with the main axis oriented the same as in Phase 1, but with the fort covering an area of about 2.7 ha, surrounded by stone fortifications corresponding to the remains unearthed in the 1970s¹².

As indicated by the position of the *principia*, the smaller fort seems to be the earlier one. It was surrounded by two ditches. The absence of anomalies along the ditches which would suggest the presence of a wall (or ghost wall) indicates that in Phase 1 the fort was constructed in earth-and-timber. If that was the case, then the fort should be surrounded not only by ditches but also by an embankment which is not visible on the geophysical images. It is possible that the embankment was dismantled during the construction of the second-phase stone fortifications and the soil from the embankment was used to fill the ditches. Due to intensive agriculture, the south front of either fort is the most difficult to recognize. Moreover, it is possible that the southern fortifications overlap each other, yet the remains of the south-west corner of the smaller fort and some very faint traces of the south-east corner still can be recognized on the geophysical image (Figs. 2, 3).

The position of the *principia* shows that the fort is oriented towards the East (with the *porta praetoria* facing eastwards). We have managed to detect all the gates of the larger (stone) fort. The mostly damaged South Gate was barely traceable. The only gate not excavated in the 1970s was the eastern one (the *porta praetoria*) which turned out to be very typical, flanked by two internal rectangular towers, similar to the three previously excavated gates¹³.

The fort was surrounded by a V-shaped ditch, which we uncovered in our test trench near the East Gate. The ditch was 6–7 m wide, about 1.8 m deep and in a distance of 1.5–2 m from the curtain wall. The ditch was partially filled with stones. The defensive wall was preserved only as a robber trench, ca. 1.3 m wide¹⁴, along the remains of the ca. 7.5 m wide rampart.

¹⁰ Gudea 2001, 13, 18, 20–21, 35–38, 59–60; Matei-Popescu, Țentea 2018, 57.

¹¹ A hoard of bronze coins of the Constantinian dynasty was found near Pojejena in 1883. Today only 21 coins (now in the collection of the National Banat Museum in Timișoara) out of the whole hoard, which initially had a weight of ca. 7 kg, are known (Toma-Demian 2000, 473, 478–489).

¹² Gudea 2001, 59, fig. 10.

¹³ Gudea 1975, 334–337; Gudea, Bozu 1979, 182–183.

¹⁴ Remains of walls found during the excavations in the 1970s were also 1.3 m wide (Gudea 2001, 60).

The streets are not very well visible on the geophysical images of the fort. The best contrast could be obtained along the *via principalis*. Sections of the *via sagularis*, 3 – 4 m wide, have been also recognized in the aforementioned trial-trench. In all three phases the street was paved with small and medium-sized stones. Faintly, sections of the *via decumana* and *via praetoria* can be recognized: the *via decumana* near the rear wall of the *principia*, while traces of the *via praetoria* seem to be visible mostly on the surface. Small stones forming a line from the east to the west are visible in the area of the vineyard. Sections of less important streets, especially to the north and west of the *principia*, have been also been traced.

The most important building- *the principia*- seems to be placed slightly to the south from the crossing of the main streets. The headquarters building probably retained its place after the fort had been enlarged in a similar fashion as in the fort in Gilău¹⁵. The *principia* covers a surface of ca. 37 × 35 m. From the hall (*basilica principiorum*), 5 rooms could be reached, 2 on either side of the *aedes principiorum* in the middle. It seems that the *principia* had a portico running along the *via principalis*. The comparison of the plan published by the Romanian excavators with the image obtained from the earth resistance measurements indicates that the walls interpreted by the Romanians as fragments of a *horreum* and the *principia*¹⁶ should be identified with the walls of the *principia* only.

We found traces of two buildings measuring ca. 16 × 10 m in the *praetentura*, directly next to the *porta praetoria*, on the both sides of the street. On the geophysical image the walls of these buildings showed specific features, which were preliminarily interpreted as buttresses. In the trial-trench we unearthed the south-eastern corner of the building placed in the *praetentura sinistra*. The walls are 0.80 m thick and constructed in *opus incertum* with stones of various sizes and joined with lime mortar. The discovery of a buttress, ca. 0.6 × 0.6 m built on a strong foundation confirmed our theory. Buildings with similar walls discovered at other Roman military bases were interpreted as granaries (*horrea*)¹⁷. Between 2.5 – 1.5 m to the east of the *horreum* we found the remains of what may be the foundation of a column or a pillar of a portico pillar running along the *via sagularis*. The thick layer of rubble consisting of stones and roof tiles, which originally constituted the walls and roof of the *horreum* was abundant in artifacts, which can be dated to the middle of the 3rd c.¹⁸. A third, slightly longer structure was found to the north of the two aforementioned ones. It is not as well preserved, because the object is located in an area where agriculture is much more intensive and so its function is not possible to determine.

¹⁵ Găzdac, Isac 2007, 71–72, figs. 23, 24.

¹⁶ Gudea 2001, 59–61.

¹⁷ The *horreum* building in Samum- Cășeu (Găzdac, Isac 2007, 64, fig. 16).

¹⁸ See note no. 4.

It is also difficult to define the exact range and/or function of other structures inside the fort. Many of them are heavily damaged. Some well visible remains of walls have been found to the south of the *principia*, in the *latera praetorii dextra*. There, one could expect the *praetorium*¹⁹ but the interpretation of these remains is uncertain.

N. Gudea recorded only one timber barrack at Pojejena, which was located to the north of the *principia*. Its dimensions (41×11 m)²⁰ roughly correspond to the area between the *principia* and a street running perpendicular to the *via principalis* and parallel to the headquarters. To the north of this street faint traces are visible on the geophysical image of what seems to be a building with dimensions of ca. 28×12 m, adjacent to the *via principalis*.

Barracks have been traced in the left *praetentura*, but these must be heavily damaged as well, judging by the geophysical image, thus it is hard to determine their exact layout. It seems they measured 55×9 m. In the right *praetentura* next to the southern *horreum*, there was another, shorter barrack building – 45×9 m. The structure to the west of it is of the same length but it seems that it had U-shaped layout or maybe an inner courtyard.

Near the north-east corner of the fort we detected a building (ca. 13×9 m) which must have been built from stone. This is the only edifice in the *retentura* well visible on the images obtained from the earth resistance measurements. Perhaps the other structures were made of wood which left no trace in remote sensing. Some anomalies are visible on the magnetometry image, but they are currently difficult to interpret.

The area outside the fort is mostly accessible for surveys. To the west, north and east there are vast fields while towards the south only some small sections can be entered because the modern village of Pojejena is located there. However, it is this area that turned out to be the most abundant in finds (Fig. 4). The road running from the South Gate towards the Danube is well visible even on the ground. The geophysical surveys revealed buildings along this road and two square buildings in distance of 35–100 m to the east of it. We were unable to establish the southern limits of the *vicus* and it seems that at least a part of it is now covered by modern buildings. This presumption is also supported by testimonies of the villagers, who found various artifacts during the construction of houses and other earthworks. Moreover, it is not without importance that in Antiquity the Danube bank was ca. 300 m farther to the south, where it ran until the construction of the Iron Gate I dam in 1972. This is well visible if we compare the present satellite image with a map drawn during the times of the

¹⁹ Cf. the praetorium buildings in Samum- Cășeu and Gilău (Găzdac, Isac 2007, 52, fig. 4; 61 fig. 13; 72, fig. 24).

²⁰ Gudea 2001, 59–60.

Habsburg Empire in 1819–1869²¹. It is quite possible that many archeological remains are under water now (Fig. 5).

Another road seems to run between the buildings of the *vicus* and the south side of the fort, parallel to the fortification perimeter. This might be another section of the road that we have found to the west of the fort, where it is running in a NW–SE direction. A large concentration of stones, ca. 0.5 km to the north-west from the western limits of the area surveyed with magnetometry, can also be a fragment of this road (Fig. 6)²².

While fieldwalking to the west, north and east of the fort, we selected areas for further magnetometry measurements. Anomalies suggesting the remains of roads and buildings were detected there as well (Fig. 6). An interesting feature is represented by a linear anomaly, which slightly meanders and enters the north-western corner of the fort, which might be an aqueduct or a canal. However, it is too early to determine the function of these structures without further research.

During the 9 weeks of research managed to carry out geophysical measurements on an area of ca. 11 ha outside the fort. It was not possible to verify all spots indicated as significant during fieldwalking, i.e. the area to the north-east of the fort but also places placed farther from the fort. We were able to find two large concentrations of Roman material in a distance of ca. 500 m to the north and ca. 650 m to the south-east of the fort. A large concentration of Roman pottery, bricks and a 50 m long line of stones were found in the latter spot. It is possible that these are the remains of a road and some building next to it.

So far, we were able to establish two main phases of the fort: Phase 1 (the smaller fort) and Phase 2 (the larger fort). We have no data to pinpoint the chronology of the first phase, but the placement of the principia in the centre of the smaller fort indicates that the smaller one is older. Material from the 1st century was not found during the fieldwalks, but if N. Gudea's theory regarding the presence of *cohors V Gallorum* in Pojejena in AD 75 is correct, then it would have occupied the smaller fort, but Gudea states its' measurements as 142 × 179 m, while the actual size seems to be ca. 120 × 140 m²³. On the earth-and-timber fort he wrote: „Der Plan eines Erdkastells in Pojejena kann wiederhergestellt werden, freilich nur der Grundriss, ohne Orientierung (die aber vermutet werden kann) und ohne Innenbebauung“²⁴. In 1970s the *agger* leaning on the stone wall and

²¹ The Second Military Survey of the Austrian Empire (<https://mapire.eu/en/map/europe-19century-secondsurvey/> – date of access: 10.11.2019).

²² In between the western limits of the magnetometry survey and the mentioned concentration of stones there were also some stones visible, but fewer than in the mentioned concentration.

²³ According to N. Gudea the *cohors V Gallorum* manned the earth-and-timber fort that he dated to the 2nd half of the 1st c. (Gudea 2001, 59).

²⁴ Gudea 2001, 19.

the berm was interpreted as the 12 m wide *vallum* of the earth-and-timber fort²⁵, thus we cannot exclude the existence of two earth-and-timber phases. The stone fortifications of the second phase stem from the early 2nd c., as was established during the excavations in the 1970s²⁶. Our trial-trench did not provide artifacts dated later than to the 3rd c. and the geophysical image does not show structures which could be associated with the Tetrarchy or later periods, although 4th century pottery sherds were recorded during the fieldwalking surveys.

The purpose of this preliminary report is to present some general conclusions after four seasons of investigations in Pojejena. Our research provided important information, but also brought up many new questions that can only be solved by further investigations.

BIBLIOGRAPHY

Găzdac, Isac 2007,
C. Găzdac, D. Isac, *The Auxiliary Forts from SAMVM (Cășeiu) and Gilău*, Cluj-Napoca, 2007.

Gudea 1975,

N. Gudea, *Date noi despre castrul roman de la Pojejena*, in *Banatica*, 3, 1975, 333–343.

Gudea 2001,

N. Gudea, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.)*, in *JRGZM*, 48, 2001, 1–118.

Gudea, Uzum 1973,

N. Gudea, I. Uzum, *Castrul Roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, in *Banatica*, 2, 1973, 85–96.

Gudea, Bozu 1979,

N. Gudea, O. Bozu, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate în castrul Roman de la Pojejena în anii 1977–1978*, in *Banatica*, 5, 1979, 181–184.

Matei-Popescu, Țintea 2018,

F. Matei-Popescu, O. Țintea, *Auxilia Moeasiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018.

Pisz, Mieszkowski, Jęczmienowski 2019,

M. Pisz, R. Mieszkowski, E. Jęczmienowski, *Understanding the Anomaly: Multi-Method Geoscientific Research Applied on a Roman Fort in Pojejena*, in J. Bonsall, ed., *New Global Perspectives on Archaeological Prospection. 13th International Conference on Archaeological Prospection 28 August–1 September 2019*, Sligo – Ireland, Oxford, 2019, 129–132.

²⁵ Gudea, Uzum 1973, 86–87.

²⁶ Gudea 2001, 32, 60.

Timoc 2018,

C. Timoc, *Castrul roman și așezarea civilă de la Pojejena*, in *Limes. Frontierele Imperiului Roman în România*, 4, 2018, 25–27.

Timoc 2019,

C. Timoc, *Medieval Pojejena. Brief Summary of Historical and Archaeological Data*, in Z. Iusztin, ed., in *Politics and Society in the Central and South-Eastern Europe (13th–16th centuries)*, Cluj-Napoca, 2019, 33–42.

Toma-Demian 2000,

N. Toma-Demian, *Un lot de monede romane târzii de la Pojejena, Județul Caraș-Severin*, in *AnB (S.N.)*, VII-VIII (1999–2000), 2000, 473–489.

Tomas 2015,

Tomas, *Non-destructive Survey in Novae (Lower Moesia)*, in L. F. Vagalinski, N. Sharankov, eds., *Limes XXII: Proceedings of the 22th International Congress of Roman Frontier Studies*, Ruse, Bulgaria, September 2012, Sofia, 2015, 881–887.

Zahariade 1999

M. Zahariade, *The Tetrarchic Building Activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia*, in G. von Bülow, A. Milčeva, eds., *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia, 1999, 3–16.

INVESTIGAȚIILE CU METODE NON-INTRUZIVE ALE CASTRULUI ROMAN DE LA POJEJENA (CARAȘ-SEVERIN) – RAPORT PRELIMINAR

Rezumat

Articolul de față prezintă rezultatele preliminare ale celor patru campanii arheologice desfășurate sub egida proiectului de cercetare arheologică româno-polonez, al castrului auxiliar de la Pojejena. Fortificația romană este situată pe malul nordic al Dunării, fiind un obiectiv cunoscut și cercetat încă din 1970, de către cercetătorii români. Periegheza coroborată cu scanările geofizice executate între anii 2017–2019, au fost completate de un mic sondaj arheologic. Cercetările de teren ne permit astăzi să completăm o hartă a concentrărilor de materiale arheologice răspândite pe teritoriul din jurul castrului. În acest scop, metodele geofizice au fost aplicate și ele întregii zone disponibile din proximitatea fortificației romane. Astfel, pe lângă castrul roman de piatră și clădirile sale, am descoperit urmele unei fortificații mai vechi, din lemn și pământ. Sondajul arheologic a fost făcut perpendicular pe zidurile castrului, în zona porții de est, trecând prin intervallum și atingând colțul unei clădiri, interpretată de noi ca fiind un horreum. Rezultatele obținute sunt foarte importante pentru istoria acestui castru.

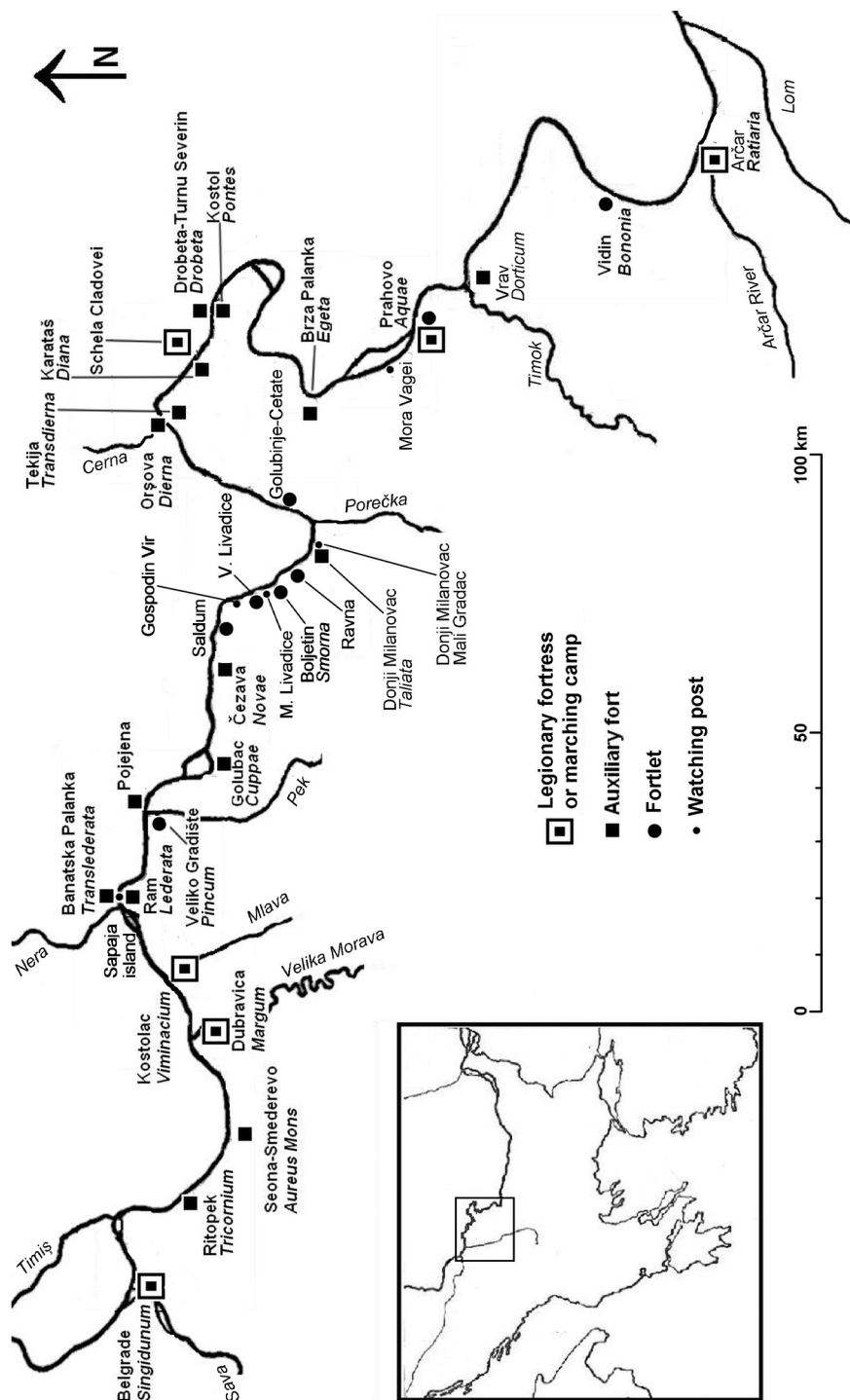

Fig. 1. Map of the Upper Moesian limes ca. AD 100 (by E. Jeczmiensowski). /
Harta limes-ului Moesiei Superior cca. 100 (după E. Jeczmiensowski).

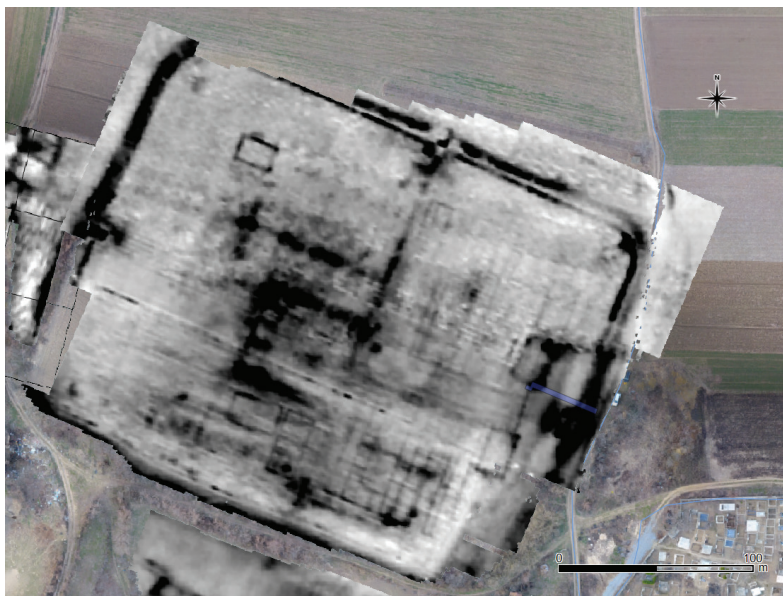

Fig. 2. The Roman fort in Pojejena – earth resistance results (by M. Pisz, E. Jećzmienowski). / Castrul roman de la Pojejena – rezultatele rezistivității electrice (după M. Pisz, E. Jećzmienowski).

Fig. 3. The Roman fort in Pojejena – magnetometry results (by M. Pisz, E. Jećzmienowski). / Castrul roman de la Pojejena, rezultatele magnetometriei (după M. Pisz, E. Jećzmienowski).

Fig. 4. The whole area of Pojejena surveyed with geophysics – earth resistance and magnetometry (by M. Pisz, E. Jęczmienowski). / Aria Pojejena, rezultatele integrate ale scanării geofizice, rezistivității electrice și a magentometriei (după M. Pisz, E. Jęczmienowski).

Fig. 5. A comparison of the distance between the south front of the fort and the Danube now and in 19th c., as visible on the Second Military Survey of the Austrian Empire (by E. Jećzmienowski, based on Mapire: <https://mapire.eu/en/map/europe-19century-secondsurvey/> – date of access 10.11.2019). / O comparație asupra distanței dintre latura sudică a castrului și Dunăre, în prezent și în secolul al XIX-lea, așa cum apare ea în a doua ridicare topografică austriacă (după E. Jećzmienowski, based on Mapire: <https://mapire.eu/en/map/europe-19century-secondsurvey/> – date of access 10.11.2019).

Fig. 6. The fort and its vicinity. Results of geophysics and fieldwalking. Blue – concentrations of ancient pottery outside the fort; Red – a concentration of stones to the north-west of the fort (by M. Pisz, E. Jęczmienowski). / Castrul roman și vecinătățile sale. Rezultatele scanărilor geofizice și ale perieghezelor. Albastru reprezintă concentrațiile de material ceramic din jurul castrului; Roșu reprezintă concentrările de piatră de construcție, aflate la nord-vest de castru (după M. Pisz, E. Jęczmienowski).

DEUX DIPLÔMES MILITAIRES FRAGMENTAIRES DU TERRITOIRE DE DROBETA

Dan Dana*

Mots clé: Dacie romaine, Drobeta (territoire), diplômes militaires romains, Gîrla Mare, Izvoarele

Cuvinte cheie: Dacia romană, Drobeta (teritoriu), diplomă militară română, Gîrla Mare, Izvoarele

Deux sites voisins du département de Mehedinți, Gîrla Mare et Izvoarele, situés sur la rive gauche du Danube, ont livré deux petits morceaux de diplômes militaires pour les unités auxiliaires de la Mésie Supérieure, respectivement de la Dacie (ou de la Mésie Supérieure), sous le règne de Trajan. Si l'un des deux documents a été publié, quoique sans photos, et nécessite une réédition, l'autre est inédit¹.

1. Diplôme militaire inédit d'Izvoarele (commune de Gruia, dép. de Mehedinți) (ca. 98/100)

Un petit fragment d'un diplôme militaire a été découvert en 2007, avant les fouilles de Ion Stîngă sur le site romain et tardo-romain d'Izvoarele² (commune de Gruia, dép. de Mehedinți); ce site est situé immédiatement au nord-ouest de Gîrla Mare (voir *infra*), sur la rive gauche du Danube. Le contexte de la découverte est incertain: sur la plage du fleuve (km fluvial 860,5), à l'occasion d'un débordement du Danube qui a révélé des sites archéologiques, à l'endroit où l'on a identifié en 2007 une possible basilique des IVe-V^e s.³. À environ 200 m au nord des ruines de la basilique, les recherches de surface ont occasionné la

* Centre National de la Recherche Scientifique/ Anthropologie et histoire des mondes antiques, 2 rue Vivienne, 75002 Paris, e-mail: ddana_ddan@yahoo.com

¹ Je remercie vivement Marian Neagoe pour l'identification des deux fragments au musée de Drobeta-Turnu Severin (MRPF) et la permission de les publier, et Paul Holder pour ses suggestions avisées.

² Tudor 1965, 18; *TIR* L 34 (1968), 67; Bondoc 2009, 73.

³ Stîngă 2008, 171.

récolte de tessons, de fragments de briques, de tuyaux et de tuiles de facture romaine (IIe-IIIe s.). Ce site d'Izvoarele est placé en face de Prahovo (Serbie), où se trouvait dans l'antiquité *Aquae*, camp auxiliaire en Mésie Supérieure.

Petit morceau de la tabella I (3,1 × 2,9 cm; ép. 0,1 cm; poids: 3,64 g). Double fil d'encadrement sur la face externe; si la gravure est assez soignée, le déchiffrement est plus difficile sur la face interne, beaucoup plus corrodée; ht. des lettres: 0,3-0,5 cm (face interne); 0,4-0,6 cm (face interne); chiffre surmonté d'un trait. Musée de la Région des Portes de Fer (MRPF), Drobeta-Turnu Severin, sans n^o d'inv.

Tabella I extrinsecus:

[IMP CA]ESAR DIVI N[ERVAE F NERVA TRAIANVS AVGVSTVS]	
[GERMA]NICVS [PONTIFEX MAXIMVS TRIBVNIC]	
[POTES]T II[- COS P P]	
[EQVITIBVS ET PED]I[IBVS]	
[]	

On reconnaît la titulature de Trajan, dont l'épithète *Germanicus*. Le numéro de la puissance tribunicienne – sans doute III ou IIII – suggère une date dans les premières années de règne de l'*Optimus Princeps* (fin 98-fin 100) et exclut donc la province de Dacie, ce qui suggère une province ayant fourni des unités auxiliaires pour la première guerre contre Décébale – dont la concentration la plus importante se trouvait en Mésie Supérieure.

Tabella I intus:

EQ[---]
 BVS[---]
 LANT[---]
 NOV+[---]

À la lumière de la titulature présente sur la face interne et si l'on se fie à l'identification du nom d'une unité de la face externe, il est très tentant de reconnaître une constitution pour l'armée de la Mésie Supérieure datant des premières années du règne de Trajan, en 98, 99 ou 100. Des trois constitutions connues à ce jour, deux sont complètes et l'une reste fragmentaire:

- 14 août 99 (*RMD* I 7): nombre inconnu d'ailes et de cohortes;
- 8 mai 100 (*CIL* XVI 46; *AE*, 2008, 1731; *AE*, 2014, 1644): 3 ailes et 21 cohortes;
- (jour et mois inconnus) 100 (*AE*, 2008, 1733, 1734 et 1735): 3 ailes et 19 cohortes.

D'après la disposition conservée, la liste comportait trois ailes. Je propose la reconstitution suivante (*tabella I intus*), sur la foi de la constitution du 8 mai 100⁴ – sans exclure la possibilité d'une constitution de 98 (inconnue) ou de 99:

[IMP CAESAR DIVI NERVAE F NERVA TRAIANVS AVGVSTVS]
 [GERMANICVS PONTIFEX MAXIMVS TRIBVNIC]
 [POTEST IIII (?) COS IIII (?) P P]
 EQ[VITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITANT IN ALIS TRI]
 BVS [ET COHORTIBVS VIGINTI ET VNA QVAE APPEL]
 LANT[VR PRAETORIA ET I CLAVDIA]
 NOVA [ET II PANNONIORVM ET etc.]

Des bribes du nom d'une seule unité auxiliaire sont conservés à la l. 4; l'unité concernée est sans doute l'*ala I Claudia nova*, présente depuis 82 en Mésie – et depuis 92 en Mésie Supérieure; elle reste après les guerres daciques en Dacie (étant attestée par les diplômes depuis 110), avant de participer peut-être à l'expédition parthique de Trajan et de retourner en Mésie Supérieure⁵. Grace aux diplômes militaires, on connaît à présent la forte concentration d'unités auxiliaires en Mésie Supérieure décidée par Trajan, afin de mener la guerre contre les Daces, puisqu'en plus des trois ailes, les effectifs augmentent de 14 cohortes sous Domitien à 19 cohortes en 97 et à 21 cohortes en 100⁶.

Il s'agit vraisemblablement d'une copie d'une constitution pour l'armée de la Mésie Supérieure, arrivée en Dacie avec son possesseur qui avait participé à la conquête du royaume nord-danubien. Un autre exemple est offert par

⁴ Je remercie Paul Holder pour sa suggestion de lecture et d'interprétation.

⁵ Petolescu 2002, 70–71 (*ala I Claudia nova miscellanea*); Țentea, Matei-Popescu 2002–2003, 264; Țentea, Matei-Popescu 2006a, 134; Matei-Popescu 2010–2011, 212.

⁶ Matei-Popescu, Țentea 2006a et b; Matei-Popescu 2015. Pour une nouvelle constitution concernant des unités de la Mésie Supérieure en 105, première année de la seconde guerre dacique, voir Eck, Pangerl 2018a.

un diplôme fragmentaire pour l'armée de la Mésie Supérieure, du 14 août 99, pour un fantassin de la *coh. II Hispanorum*, qui a été découvert à Apulum, où le vétéran *Bonio Verani f.*, dont l'*origo* est malheureusement perdue (sans doute Pannonien, d'après l'onomastique), s'était établi (RMD I 7).

Texte reconstitué du diplôme (copie de la constitution du 8 mai 100?):

*[Imp(erator) Ca]esar, divi N[ervae f(ilius), Nerva Traianus Augustus Germa]-
nicus, [pontifex maximus, tribunic(ia) potes]t(ate) II[II (?), co(n)s(ul) III (?),
p(ater) p(atriciae)],
eq[uitibus et ped]i[ibus qui militant in alis tri]bus [et cohortibus viginti et una
(?), quae appel]lant[ur praetoria (? et I Claudia] nova [et II Pannoniorum
(?) etc. et sunt in Moesia Superiore (?) sub C(aio) Cilnio Proculo (?) etc.].*

2. Réédition du diplôme militaire de Gîrla Mare (dép. de Mehedinți) (AÉ, 2005, 1304 = ILD II 825) (ca. 109/114?)

Ce diplôme fragmentaire a été publié, avec des dessins mais sans aucune photo, dans la monographie du site romain de Gîrla Mare (dép. de Mehedinți), situé au sud du village, sur la rive du Danube (km fluvial 840), en face de *Dorticum* (auj. Vrăv, Bulgarie)⁷. Les fouilles systématiques du complexe de Gîrla Mare, à partir de 1992, montrent que ce site très riche en découvertes, interprété comme une *villa rustica* par son inventeur ou comme une *statio* par D. Benea⁸, a été occupé du règne de Trajan jusqu'au milieu du IIIe s., d'après les monnaies et l'inventaire⁹.

Le morceau de diplôme a été trouvé lors des fouilles de Ion Stîngă, qui a fait appel pour la lecture à Radu Ardevan¹⁰; la transcription en majuscules et la reconstitution graphique donna le texte suivant, repris dans les instruments de références¹¹: [--- II Gallorum Pannon]ica | [et II Fl(avia) Commag(enorum) et II Gall(orum) Dac]ica et | [--- IIII Hisp]ano[rum etc.] || [Descriptum et recogni]-
t[um ex tabula | aenea quae fixa est Ro]mae [in muro post | templum divi Au]-
g(usti) ad [Minervam]. Il a été interprété comme appartenant à une constitution

⁷ Tudor 1965, 17; Ivanov 2003.

⁸ Pour Benea 2006, il s'agirait plutôt d'une *mansio*.

⁹ Stîngă 2005. D'autres publications du même auteur sur ce site et son inventaire: Stîngă 1996 (présentation); Stîngă 1997 (centre céramique); Stîngă 1999a (présentation); Stîngă 1999b (parures et objets culturels). En général, voir Stîngă 1998 (vie économique à Drobeta) et Stîngă 2001 (territoire rural de Drobeta). D'autres données du site: Oberländer-Târnoaveanu 2008 (110 monnaies romaines); Dinulescu 2007 et 2009 (équipement militaire); Hamat 2018 (céramique).

¹⁰ Avec sa reconstitution graphique de la liste des unités: [--- Pannoni]ca | --- et II Gall(orum) Dac]ica et | [--- et IIII Hisp]ano[rum].

¹¹ Stîngă 2005, 97 (transcription en majuscules) et Pl. VI.3 (dessins et reconstitution graphique des deux faces par R. Ardevan) et XLVI.4 (dessin des deux faces); CEpr XXV 1010 (ILD II 825); AÉ, 2005, 1304; HD 61214.

pour la Dacie Supérieure et daté vers la fin du règne d'Hadrien ou sous Antonin le Pieux. Cependant, aussi bien l'identification des unités militaires que la datation sont à améliorer.

Il s'agit d'un petit fragment de la tabella I (2,6 × 2,3 cm; ép.: 0,1 cm; poids: 3,51 g). Son exécution est de bonne qualité, avec un double fil d'encadrement sur la face externe; gravure soignée sur les deux faces de la tabella, avec seulement trois lignes de texte conservées de chaque côté. Ht. des lettres: 0,3-04 cm (face externe); 0,3-05 cm (face interne). Conservé au Musée de la Région des Portes de Fer (MRPF), Drobeta-Turnu Severin, sans n° d'inv.

Tabella I extrinsecus:

[DESCRIPTVM ET RECOGN]IT[VM EX TABVLA]
 [AENEA QVAE FIXA EST RO]MAE [IN MVRO POST]
 [TEMPLVM DIVI AV]G AD M[INERVAM]

Tabella I intus:

[
 [ET]+CA
 [ET]ICA ET
 [ET]+NO
 [RVM?]

À la l. 1, avant CA, les traces d'une lettre sont compatibles aussi bien avec un I qu'avec un A. À la l. 3, la première lettre reste énigmatique avant NO. Plusieurs cohortes sont candidates: e.g. *Alpinorum*, *Britannorum*, *Hispanorum*, *Montanorum*.

Tout en copiant le texte de R. Ardevan, inspiré pour l'ordre des troupes par un diplôme des années 136–138 (RMD V 384 = *ILD* I 34), C. C. Petolescu

remarqua aussitôt que la *coh. II Gallorum Dacica* est une unité fantôme; reprenant la suggestion de Florian Matei-Popescu, il estima qu'il devait s'agir de la *coh. V Gallorum Dacica*, citant un diplôme du 24 novembre 124 (AÉ, 2010, 1857 = ILD II 817). Par la suite, Petolescu suggéra que les trois unités dont le nom est partiellement conservé sont les cohortes *II Gallorum Pannonica*, *V Gallorum Dacica* et *IV Hispanorum*.

Pourtant, la terminaison des premières deux unités dont le nom est conservé est celle d'une épithète ethnique, qui, dans le cas des unités auxiliaires de Dacie (et plus tard de la Dacie Supérieure) impliquent en réalité quatre épithètes (et cinq troupes): *Britannica*, *Dacica*, *Macedonica* et *Pannonica*. Voici un tableau avec les cinq unités concernées, y compris une aile, même s'il s'agit vraisemblablement dans les deux cas de cohortes – puisque d'après la disposition le fragment doit concerner la seconde partie de la liste des unités, avec la précision que certaines constitutions restent fragmentaires:

Date	Référence	<i>ala I Britannica c. R.</i>	<i>coh. I Britannica ∞ c. R. eq.</i>	<i>coh. II Gallorum Macedonica</i>	<i>coh. II Gallorum Pannonica</i>	<i>coh. V Gallorum Dacica</i>
109 (14 oct.)	RMD III 148 (DAC.)		x	x	x	
110 (17 févr.)	CIL XVI 57; AÉ, 2011, 1790; Eck, Pangerl 2018b, 27–30, n° 2 (DAC.)		x	x		
110 (2 juill.)	CIL XVI 163 (DAC.)	x	x	x	x	
113/114	RMD IV 225 (DAC.)		x	x		
114 (3/4 mai)	RGZM 16 = RMD IV 226 (DAC.)		x			
119 (12 nov.)	RMD V 351 (DAC. SVP.)		x			
124 (24 nov.)	AÉ, 2010, 1857 (DAC. SVP.)				x	x*
136–138	RMD V 384 (DAC. SVP.)				x	x
146	AÉ, 2014, 1639 (DAC. SVP.)					x
156 (13 déc.)	CIL XVI 107 (DAC. SVP.)					x

* Son numéro d'ordre (V) n'est conservé que sur ce diplôme.

Les deux unités nommées à la fin des premières lignes du morceau conservé sont des cohortes, avec quatre candidates possibles, s'il s'agit de la province nord-danubienne: *coh. I Britannica miliaria civium Romanorum equitata*¹², *coh. II Gallorum Macedonica*¹³, *coh. II Gallorum Pannonica*¹⁴ et *coh. V Gallorum Dacica*¹⁵. Le premier constat est que notre fragment ne s'accorde, pour la disposition des troupes, avec aucune des constitutions complètes pour l'armée de la Dacie ou de la Dacie Supérieure; il est donc question soit d'une constitution nouvelle, soit de la copie d'une constitution fragmentaire. Il en ressort que cette constitution comportait une liste assez espacée d'unités, l'une des dernières étant sans doute une *cohors Hispanorum*¹⁶ ou *Montanorum* (sans exclure pourtant une *cohors Britannorum*) – ou bien une autre cohorte – *norum*. La qualité de la gravure et le fait que les noms des unités ne sont pas abrégés sur la face interne suggèrent une date avant 114. L'espacement des noms d'unités sur la face intus invite à supposer une liste assez brève, différente pourtant de celle des constitutions pour la Dacie du 14 octobre 109, du 17 février 110 et du 2 juillet 110; elle pourrait convenir à la liste fragmentaire de la constitution de 113/114.

Néanmoins, l'attribution à la province nord-danubienne n'est pas assurée. Il est tout aussi probable de penser à une liste d'unités pour la province de Mésie Supérieure, si l'on restitue à la l. 1 le nom de la cohorte [I THRACVM SYRI]-ACA, à la l. 2 celui de la cohorte [II GALLORVM MACEDON]ICA et à la l. 3 celui d'une cohorte [-]NO[RVM], comme dans la constitution du 8 mai 100 (*II Flavia Commagenorum, V Hispanorum*). On peut donc toujours hésiter quant à la province concernée, sans doute sous le règne de l'*Optimus Princeps*.

Texte reconstitué de la constitution (règne de Trajan?; avant 114):

[Imp(erator) Caesar --- etc.]

[equitibus et peditibus qui militaverunt in alis – et cohortibus – --- et --- n]ica
(ou ---]+ca) [et --- et --- et ---n]ica et [--- et ---]+no[rum? et ---, et sunt in
Dacia (?) sub ---, etc.]

[Descriptum et recogn]it[um ex tabula aenea quae fixa est Ro]mae [in muro
post templum divi Au]g(usti) ad M[inervam].

¹² Petolescu 2002, 86–87; Țentea, Matei-Popescu 2002–2003, 274–275; Țentea, Matei-Popescu 2006, 135. Pour la constitution et l'évolution de la garnison auxiliaire de Dacie, voir Holder 2006, 145 et 158 (tableau 4); Holder 2003, 102–103, 121 et 132 (tableau 1).

¹³ Petolescu 2002, 105; Matei-Popescu, Țentea 2006a, 137. En 100 et 105 elle se trouvait en Mésie Supérieure, voir Eck, Pangerl 2018a.

¹⁴ Petolescu 2002, 105–106; Țentea, Matei-Popescu 2002–2003, 282.

¹⁵ Petolescu 2002, 104 et 107–109.

¹⁶ Il convient d'exclure la *coh. IV Hispanorum equitata*, dont les attestations en Dacie Supérieure sont pourtant tardives, à partir de 144 (Petolescu 2002, 114–115; Țentea, Matei-Popescu 2002–2003, 286).

BIBLIOGRAPHIE

Benea 2006,

D. Benea, *Mansio sau villa rustica la Gârla Mare*, în *Apulum*, 43, 2006, 279–282.

Bondoc 2009,

D. Bondoc, *The Roman Rule to the North of the Lower Danube During the Late Roman and Early Byzantine Period*, The Center for Roman Military Studies 4, Cluj-Napoca, 2009.

Dinulescu 2007,

P. Dinulescu, *Piese de echipament militar descoperite în villa rustica de la Gârla Mare*, în *BHAUT*, 8, 2007, 231–234.

Dinulescu 2009,

P. Dinulescu, *Piese de echipament militar descoperite în villa rustica de la Gârla Mare (II)*, în *BHAUT*, 11, 2009, 205–209.

Eck, Pangerl 2018a,

W. Eck, A. Pangerl, *Eine neue Bürgerrechtskonstitutionen aus dem Jahr 105, dem ersten Jahr der expeditio Dacica secunda*, în M. Popescu, I. Achim, F. Matei-Popescu, eds., *La Dacie et l'Empire romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu*, Bucarest, 2018, 75–85.

Eck, Pangerl 2018b,

W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplomzeugnisse für die Truppen in den Donauprovinzen aus dem 2. Jh.*, în *ActaMN*, 55, 2018, 25–42.

Hamat 2018,

A. C. Hamat, *The Pottery Workshops at Gârla Mare (Mehedinți County)*, în *Atlas of Roman Pottery Workshops from the Provinces Dacia and Lower Moesia/Scythia Minor (1st–7th Centuries AD)*, I, *BMN*, 50, Cluj-Napoca, 2018, 175–189.

Holder 2003,

P. A. Holder, *Auxiliary Deployment in the Reign of Hadrian*, în J. J. Wilkes, éd., *Documenting the Roman Army. Essays in Honour of Margaret Roxan*, Londres, 2003, 101–145.

Holder 2006,

P. A. Holder, *Auxiliary Deployment in the Reign of Trajan*, în *Dacia* (N.S.), 50, 2006, 141–174.

Ivanov 2003,

R. Ivanov, *Dorticum*, în R. Ivanov, éd., *Rimski i rannovizantijski selišta v Bălgarija. Roman and Early Byzantine Settlements in Bulgaria*, II, Sofia, 2003, 11–17.

Matei-Popescu 2010–2011,

F. Matei-Popescu, *The Roman Auxiliary Units of Moesia*, în *Il Mar Nero*, 8, 2010–2011, 207–230.

Matei-Popescu 2015,

F. Matei-Popescu, *The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update*, în L. Vagalinski, N. Sharankov, éds., *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia, 2015, 407–418.

Oberländer-Târnoveanu 2008,

E. Oberländer-Târnoveanu, *Monedele descoperite în complexul arheologic roman din secolele II-III, de la Gârla Mare (com. Gârla Mare, jud. Mehedinți) – un studiu de caz asupra economiei monetare în spațiul rural al provinciei Dacia*, în *CN*, 14, 2008, 243–271.

Petolescu 2002,

C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.

Stîngă 1996,

I. Stîngă, *L'habitat romain de Gârla Mare: dép. Mehedinți (II-IIIe siècles ap. J.-C.)*, în P. Petrović, éd., *Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Cahiers des Portes de Fer, Monographies*, 2, Belgrade, 1996, 235–242.

Stîngă 1997,

I. Stîngă, *Un centru ceramic în teritoriul rural al Drobetai: Gârla Mare*, în *ActaMN*, 34, 1997, 621–634.

Stîngă 1998,

I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Ch.*, București, 1998.

Stîngă 1999a,

I. Stîngă, *Contribuții privind cunoașterea vieții romane rurale pe limes-ul danubian în secolele II-III p. Chr.: villa rustica de la Gârla Mare, județul Mehedinți*, în *Drobeta*, 9, 1999, 79–110.

Stîngă 1999b,

I. Stîngă, *Parures, objets de culte et autre représentations plastiques découvertes dans la villa rustica de Gârla Mare*, în *TD*, 20, 1999, 271–285.

Stîngă 2001,

I. Stîngă, *Contribuții privind cunoașterea teritoriului rural al Drobetai*, în *Drobeta*, 10, 2001, 73–109.

Stîngă 2005,

I. Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare. Studiu monografic*, Craiova, 2005.

Stîngă 2008,

I. Stîngă, 86. *Izvoarele, com Gruia, jud. Mehedinți*, în CCA. *Campania 2007*, București, 2008, 171.

Țentea, Matei-Popescu 2002–2003,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Alae et cohortes Daciae et Moesiae. A Review and Updating of J. Spaul's Ala² and Cohors²*, în *ActaMN*, 39–40, 2002–2003, 259–296.

Țentea, Matei-Popescu 2006a,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Participation of the Auxiliary Troops from Moesia Superior in Trajan's Dacian Wars*, în *Dacia* (N.S.), 50, 2006, 127–140.

Țentea, Matei-Popescu 2006b,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Participarea trupelor auxiliare din Moesia Superior și Moesia Inferior la cucerirea Daciei*, în E. S. Teodor, O. Țentea, éds., *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, Publicațiile Centrului de Studii Militare Romane*, 1, București, 2006, 75–120.

Țentea, Matei-Popescu 2018,

O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Auxilia Moesiae Superioris, The Centre for Roman Military Studies*, 9, Cluj-Napoca, 2018.

DOUĂ DIPLOME MILITARE FRAGMENTARE DIN TERITORIUL DROBETEI

Rezumat

Acest scurt articol publică un mic fragment de diplomă militară romană descoperit în teritoriul Drobeta, la Izvoarele, și republică un alt mic fragment de diplomă găsit la Gîrla Mare (de asemenea în jud. Mehedinți). Cele două fragmente sînt copii ale unor constituții din timpul domniei lui Traian, pentru trupele auxiliare din Moesia Superioară, respectiv Dacia sau Moesia Superioară.

NOI CĂRĂMIZI ȘTAMPILATE DESCOPERITE ÎN LATURA ESTICĂ A CASTRULUI ROMAN DE LA POJEJENA (JUD. CARAȘ SEVERIN)*

*Călin Timoc***, *Emil Jęczmienowski****

Cuvinte cheie: ștampile tegulare, săpături arheologice, garnizoană, Dunăre, castrul roman

Keywords: stamped bricks, archaeological excavations, garrison, Danube, Roman Fort

Cercetările arheologice din ultimii ani de la Pojejena au urmărit prin câteva secțiuni de sondaj și prospecțiuni noninvazive delimitarea sitului de epocă romană și stabilirea planimetriei castrului roman și a evoluției acestuia. După trei ani de muncă asiduă rezultatele sunt spectaculoase și repun în discuție felul în care s-a modificat de-a lungul stăpânirii romane componența garnizoanei și apartenența ei la apărarea șenalului navigabil al Dunării.

O categorie de materiale care merită toată atenția, fiind direct legate de prezența unor detașamente de legiune în castrul de la Pojejena în secolele II-III p.Chr., sunt ștampilele tegulare identificate în ultimul timp și contextele arheologice din care fac parte.

Vom enumera mai jos piesele descoperite cu descrierea tehnică aferentă și în final încercăm să atragem atenția asupra concluziilor istorice pe care ele le oferă¹.

A. Cărmidă mică, fragm. (fig. 1 / a-b), groasă (18 × 12 × 6 cm) cu ștampila legiunii a VII-a Claudia suprapusă găsită la Pojejena, cercetări din vara anului 2019, tip inedit.

* Această lucrare este rezultatul proiectului finanțat de National Science Centre in Kraków, Poland [PRELUDIUM 11, project name: Rzymski fort i vicus w miejscowości Pojejena (okręg Caras-Severin, Rumunia), project no. 2016/21/N/HS3/02933].

** Muzeul Național al Banatului Timișoara, str. Martin Luther, nr. 4, e-mail: ctimocmuzeu@gmail.com

*** Institute of Archaeology, University of Warsaw, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warsaw, Poland, e-mail: e.jecz@gmail.com

¹ Dorim să menționăm de la bun început că fotografiile au fost realizate de Milan Șepețean, iar desenele la scară de maestrul Silviu Saftu. Le mulțumim frumos amândurora pentru implicarea în acest proiect.

Piesa a fost găsită aproape de zidul *horreum*-ului, lângă *via sagularis*, în vecinătatea nordică a porţii praetoria (S1/2019). Cartuş parţial păstrat, în relief, cu litere destul de greu vizibile şi cu chenar adâncit în *tabula ansata* (dublu imprimat). Dimensiunea cartuşului: 9 cm lungime; 3,5 cm lăţime şi litere înalte de: 2 cm. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secţiei de Arheologie a Muzeului Naţional al Banatului).

LEG(ionis) VI[I CL(audiae)]

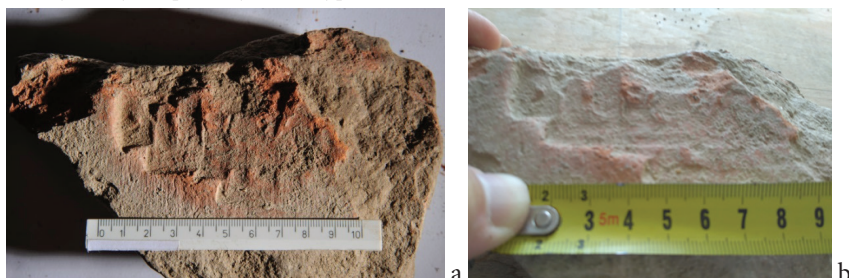

Fig. 1

B. Căramidă fragm. (Fig. 2 / a-b), groasă (14,5 × 14 × 4,5 cm), cu ştam-pila legiunii VII Claudia găsită în arealul castrului de la Pojejena, tip cunoscut, Benea 1983, 22; Gudea 2001, 60, 10 / 10, vezi IDR III/1, 49, fig. 17.

Piesa a fost găsită în periegheză pe latura de sud-est a castrului de la Pojejena (primăvara anului 2019). Cartuş simplu patrulater, cu litere în relief destul de vizibile, din terminaţia ştampilei. Suprafaţa este afectată de dunga uşor adâncită, trasată cu 2 degete ale cărămidarului. Dimensiunea cartuşului păstrat: 10,5 cm lungime; 3,5 cm lăţime şi litere înalte între: 1,9 – 2,5 cm. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secţiei de Arheologie a Muzeului Naţional al Banatului).

[L]EG(ionis) VII CL(audiae)

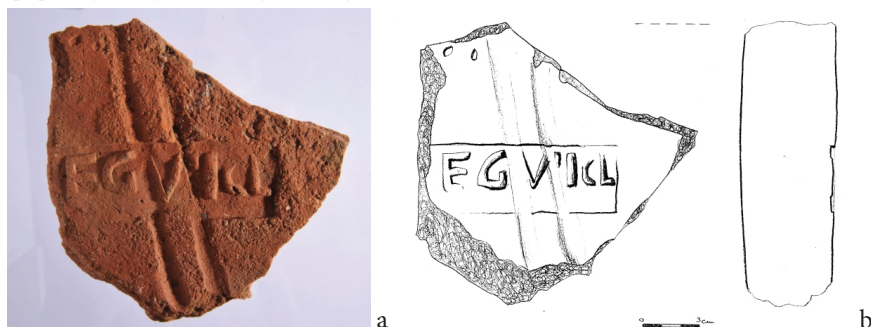

Fig. 2

C. Căramidă mică, fragm. (fig. 3), groasă ($13 \times 8 \times 5$ cm), cu ștampila legiunii VII Claudia găsită în castrul de la Pojejena, cercetări inedite din vara anului 2019, tip cunoscut: Benea 1983, 22; Gudea 2001, 60, 10 / 10, vezi și IDR III/1, 49, fig. 17.

Piesa a fost găsită aproape de zidul *horreum*-ului, lângă *via sagularis*, în vecinătatea nordică a porții praetoria (S1/2019). Cartuș simplu, patrulater, cu litere în relief, destul de vizibile, ușor de lecturat terminația ștampei, care și ea este afectată de o dungă ușor adâncită trasată de cărămidar cu 3 degete. Dimensiunea cartușului păstrat: 4,5 cm lungime; 3,5 cm lățime și litere înalte de: 2 cm. A fost descoperită alături de piesa A. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

[LEG(ionis) VI]I CL(audiae)

Fig. 3

D. Căramidă de tip *lydion*, păstrată fragmentar (fig. 4), cu ștampila legiunii a VII-a Claudia, cercetări inedite din vara anului 2019, tipul LEG VII CL C, Benea 1983, tipul VI, pl. II / 10–14 (denumit și *tipul Pojejena*, fiind singurul loc la nordul Dunării unde a apărut o astfel de ștampilă); Gudea 2001, 60, 10 / 7–8, identică cu IDR III/1, 22a.

Piesa a fost găsită aproape de zidul *horreum*-ului, lângă *via sagularis*, în vecinătatea nordică a porții praetoria (S1/2019). Arderea pastei cărămizii incompletă. Mărimea cărămizii păstrate: $28,5 \times 20 \times 4,5$ cm. Cartuș în relief cu litere destul de greu vizibile și cu chenar adâncit drept cu anse interioare (fapt pentru care s-a citit greșit ștampila). Signaculum apăsător mai vizibil spre partea terminală. Dimensiunea cartușului: 14,5 cm lungime; 3,7 cm lățime și litere înalte între: 3–3,5 cm.

[LE]G(ionis) VII CL(audiae)

Fig. 4

În apropierea piesei a fost descoperită o monedă, un antoninian de la Traianus Decius, ceea ce indică cât se poate de clar că nu avem de a face cu un tip de șampilă tegulară târzie, de secol IV p. Chr. și, în consecință, nu putem fi de acord cu lectura consacrată *Leg(ionis) VII CL(audiae) C(uppis)* și, foarte probabil, litera C final nu este decât parte a unei *ansae* stilizate realizate², asemănătoare ștampilelor tegulare de la Cioroiul Nou ale aceleiași unități militare. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

E. Ciob de cărămidă (fig. 5 / a-b), fragment foarte mic ($6 \times 4 \times 3$ cm), cu șampilă legiunii a VII-a Claudia identificată în cercetările de teren din toamna anului 2018 pe latura sud-estică a castrului, după litere poate fi cel mai probabil tipul LEG VII CL C, identică cu IDR III/1, 22a.

Cărămidă fragm. găsită în vecinătatea vestică a porții praetoria, cu urme de mortar pe ea. Înălțimea literelor 2,5 cm. Nu se poate spune nimic despre cartuș!?! Piesa descoperită în arătură. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

[LEG(ionis) VI]I CL(audiae)

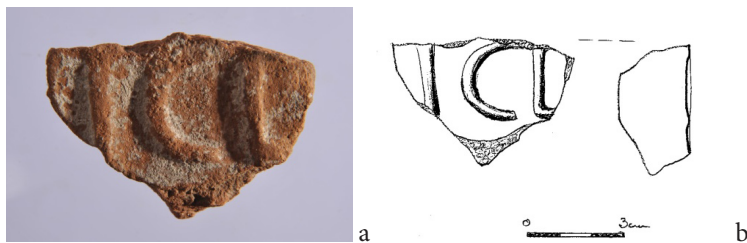

Fig. 5

² Mulțumim domnului Prof. univ. dr. emerit Ioan Piso pentru sugestiile oferite cu amabilitate și lectura propusă.

F. Cărămidă fragm. (fig. 6), groasă ($26 \times 17,5 \times 6$ cm), exfoialtă, cu ștampila legiunii a IIII-a Flavia Felix, găsită la Pojejena alături de piesa D, tip inedit (fără anolgi).

Piesa a fost găsită aproape de zidul *horreum*-ului, lângă *via sagularis*, în vecinătatea nordică a porții praetoria (S1/2019), în același context ca și piesele G și H. Cartuș în relief, cu litere destul de greu vizibile și cu chenar slab adâncit în *tabula ansata*. Terminația ștampilei necunoscută. Dimensiunile cartușului păstrat: cca. 12 cm lungime; 3 cm lățime și litere înalte de: 2,5 cm. Literele „E” și „G” par să fie în ligatură. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

LEG(ionis) IIII FL(aviae) [F(elicis)]

Fig. 6

Piesa a fost descoperită în ultima fază de refacere a castrului de piatră, alături de cărămida șampilată C, a legiunii a VII-a Claudia, databilă la mijlocul secolului al III-lea, fiind foarte probabil refolosită ca material de construcție, recuperată din nivelele anterioare de secol al II-lea p.Chr. de la Pojejena.

G. Cărămidă de tip *lydion* (fig. 7 / a-c), fisurată ($46 \times 31 \times 7$ cm), cu ștampila legiunii a IIII-a Flavia Felix găsită la Pojejena, cercetări inedite din vara anului 2019, tip complet inedit, fără analogie.

Cărămida a fost descoperită aproape de zidul *horreum*-ului, în stratul de dărâmătură, lângă *via sagularis*, în vecinătatea nordică a porții praetoria (S1/2019). Cartuș în *tabula ansata* realizat în relief, cu litere destul de greu vizibile datorită mortarului păstrat ca o crustă, deasupra. Dimensiunile întregului cartuș: 12 cm lungime; 3 cm lățime și litere înalte între: 2–3 cm. Literele „E” și „G” precum și „F” cu „L” par să fie în ligatură. Numeralul are o hastă orizontală la bază. Piesa este asemănătoare cu cea anterioară. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

LEG(ionis) IIII FL(aviae) F(elicis)

Fig. 7

H. Căramidă fragm. de tip *lydion* (fig. 8), groasă (25 × 30 × 6,5 cm), cu ștampila legiunii a IIII-a Flavia Felix găsită la Pojejena, cercetări inedite din vara anului 2019, tip complet inedit, fără analogie. (identică cu cele de la F și G).

Căramida spartă la capete, cu urme consistente de mortar pe ea, găsită aproape de zidul *horreum*-ului, în stratul de dărâmătură, lângă *via sagularis*, în vecinătatea nordică a porții praetoria (S1/2019). Cartuș în *tabula ansata*, în relief cu litere destul de bine vizibile, acoperite de o crustă de mortar rămasă deasupra și cu chenar adâncit, destul de bine realizat și păstrat. Dimensiunea cartușului: 15,2 cm lungime; 3,3 cm lățime și litere înalte între: 2 – 3,1 cm. Literele „E” și „G” precum și „F” cu „L” par să fie în ligatură. Numeralul are o hastă orizontală la bază. f.n.i., = nu are momentan niciun număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

LEG(ionis) IIII FL(aviae) F(elicis)

Fig. 8

Toate cele trei piese (F, G, H) au fost găsite împreună în același context și se pare că au făcut parte din aceeași zidărie ce aparținea de porticul horreum-ului dinspre via sagularis a castrului de piatră de la Pojejena, ultima fază de construcție.

I. Țiglă (fig. 9), fragm. ($14,5 \times 9,5 \times 3$ cm), cu ștampila cohorței a V-a Gallorum găsită la Pojejena, cercetări de teren din primăvara anului 2019, tipul retrograd, cunoscut Gudea 2001, nr. 10 / 15, foarte probabil identică cu IDR III/1, 23.

Piesa a fost găsită aproape de latura de vest, în vecinătatea imediată a porții decumana. Arderea pastei incompletă, de slabă calitate. Cartuș simplu, dreptunghiular, bine adâncit cu litere în relief destul de slab vizibile, acestea fiind tocite datorită uzurii țiglei. Dimensiunea cartușului: 9 cm lungime; 3 cm lățime și litere înalte între: 2,5 cm. Piesa a fost identificată întâmplător, la suprafață, în arătură. f.n.i., = nu are momentan nici un număr de inventar! (Depozitul de tranzit al Secției de Arheologie a Muzeului Național al Banatului).

[COH(ortis) V] GAL(lorum)

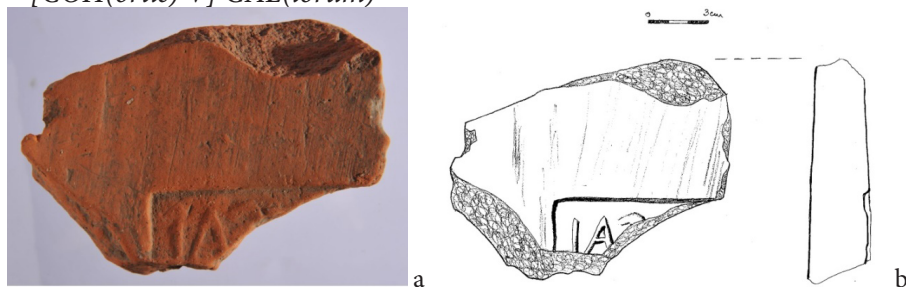

Fig. 9

Țigla șampilată pare să fie și ea refolosită în epoca romană târzie, genul acesta de ștampilă a cohorței a V-a Gallorum fiind tipică pentru a doua jumătate a secolului al II-lea. Din alte atestări epigrafice din Dacia, databile și ele în secolul al II-lea p.Chr., unitatea se numea foarte probabil *cohors V Gallorum Dacica* și era implicată în supravegherea navigației fluviale în regiunea Porților de Fier ale Dunării (Matei-Popescu, Țentea 2018, 57).

Din totalitatea descoperirilor tegulare găsite la Pojejena, constatăm că o bună parte din cele de față nu se regăsesc în repertoriul zonei (desene mai bune decât în IDR III/1 la Gudea, Uzum 1973, 87), fapt ce poate indica, dacă mai era necesar, faptul că circulația ștampilelor tegulare în special a celor două legiuni ale Moesiei Superior în regiunea Porților de Fier era foarte intensă. Activitățile de construcție și reparații la fortificațiile din Clisura Dunării odată cu întărirea

atacurilor barbare asupra Daciei se intensifică, ceea ce implica detașarea unor vexilații de muncă și trimiterea materialului de construcție aferent. Aceasta credem că a fost realitatea și la Pojejena.

În legătură cu tipul inedit de șampilă a legiunii a IIII-a Flavia Felix considerăm, după cum arată abrevierea, că este vorba de un tip timpuriu, databil foarte probabil în epoca împăratului Traian, atunci când unitatea militară a staționat la Berzovia și a întărit prin activități de fortificare linia Lederata-Tibiscum, materialul ei tegular fiind atestat în toate caestrele de pe această linie defensivă și de acces în provincia Dacia (vezi în acest sens și discuția realizată de Piso, Marcu 2016, 13). Deoarece nu există nicio piesă similară descoperită la sudul Dunării, considerăm că producerea cărămizilor cu acest gen de șampilă s-a realizat local sau, în orice caz, în zona Banatului, pe malul stâng al Dunării.

Astfel privind lucrurile, se pare că prima garnizoană a castrului de la Pojejena a fost compusă din detașamente ale legiunii a IIII-a Flavia Felix, urmând apoi ca o bună parte din perioada secolului al II-lea această garnizoană să fie substituită de soldații cohorței a V-a Gallorum. În cursul secolului al III-lea, îndeosebi spre finalul acestei perioade apărarea castrului, cap de pod de la Pojejena, este întărită cu subunități ale legiunii a VII-a Claudia.

BIBLIOGRAFIE

Benea 1983,

D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983.

Gudea 2001,

N. Gudea, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.)*, în *JRGZM*, 48 (Sonderdruck).

Gudea, Uzum 1973,

N. Gudea, I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena*, în *Banatica*, 2, 85–93.

IDR III/1,

I. I. Russu, coord., *Inscripțiile Daciei Romane*, București, 1977.

Matei-Popescu, Țentea 2018,

Fl. Matei-Popescu, O. Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018.

Piso, Marcu 2016,

I. Piso, F. Marcu, *Inscriptiones Daciae Romanae, Appendix II (Inscriptiones laterum Musei Napocensis)*, Cluj-Napoca, 2016.

NEW STAMPED BRICKS FOUND ON THE EASTERN SIDE OF THE ROMAN FORT FROM POJEJENA (CARAȘ SEVERIN COUNTY)

Abstract

Roman archeology in Pojejena has brought with it the evolution of researches always new information about the military units that were stationed here, on the Danube. An indicator of this problem are the stamped bricks that were used to lift the buildings inside the fort and which are supposed to have been made locally by the garrison. The last archaeological excavations and noninvasive field researches carried out in the area of the praetoria gate, the only untouched previous excavations, gave us the chance for such discoveries, some of them extremely important because they completely change our perspective on the composition of the garrison.

Also a good part of the pieces due to the context could be dated and none of the discoveries exceeds the moment of use in the middle of the third century.

UN OPAIȚ GLAZURAT DE LA *TIBISCUM*

Simona Regep*

Cuvinte cheie: opaiț glazurat, clădire privată, așezarea civilă, *Tibiscum*, Dacia romană

Keywords: glazed rushlight, private building, civil settlement, *Tibiscum*, Roman Dacia

În istoria provinciei Dacia, așezarea de la *Tibiscum* a jucat un rol important în primul rând strategic și militar, apoi odată cu evoluția sa și unul economic și spiritual. Staționarea trupelor auxiliare a atras stabilirea, pe malul stâng al Timișului, a familiilor militarilor, a meșteșugarilor, negustorilor, dar și a veteranilor. Așezarea civilă s-a extins, în timp, pe ambele maluri ale râului, și a evoluat de la *vicus* militar, ajungând la statutul de *municipium*, în timpul împăratului *Septimius Severus*¹. Dezvoltarea economică a așezării a presupus existența unor ateliere meșteșugărești locale, dar și a unor relații comerciale în cadrul provinciei Dacia, și chiar a Imperiului roman.

Concomitent cu formarea noii așezări de pe Timiș și stabilirea populației, ajung aici, din diferite provincii, și produse romane variate. Printre produsele utilizate în viața cotidiană la *Tibiscum*, se evidențiază și lămpile, în special cele din ceramică.

În timpul cercetărilor arheologice efectuate în anul 2010, în așezarea civilă de la *Tibiscum* a fost surprinsă parțial, o construcție realizată din piatră de râu și mortar (clădirea XIV), cu un bogat material arheologic constând din ceramică, obiecte din sticlă și fier² (Pl. 1). Printre obiectele ceramice a fost găsit și un opaiț din lut glazurat.

Piesa de iluminat în discuție este o lampă având corpul circular, cu un singur cioc ogival și volute. A fost realizată în tipar dintr-o pastă semifină de culoare roșie, uniform arsă. Întreaga piesă este acoperită de un strat de glazură de culoare verde-maronie, cu luciu metalic (Pl. 2).

Lucerna este relativ mare, având următoarele dimensiuni: lungimea de

* Universitatea de Vest Timișoara, b-dul Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: simona.regep@e-uvt.ro

¹ Benea 2003, 91–93.

² Benea et alii 2011, 71–72.

15,3 cm, lățimea de 11,7 cm, iar înălțimea de 4,5 cm. Lampa are corp rotund, cu cioc ogival flancat de volute dispuse pe cioc și pe bordură, decorate prin linii incizate; pe canalul ce leagă ciocul de rezervor se află două mici orificii de aerisire. Discul concav, adâncit, este delimitat de bordură prin două cercuri concentrice incizate și este decorat de jur împrejur de o bandă de linii incizate dispuse radial, iar partea centrală, ce conține orificiul de alimentare, nu prezintă decor. Bordura lată este decorată cu motiv vegetal cu frunze de viță de vie și struguri. Toarta supraînălțată, dispusă pe bordură, probabil inelară, nu se mai păstrează. Rezervorul lămpii, rotund, are fundul plat, marcat de două cercuri concentrice; în partea inferioară legătura ciocului la rezervor este marcată de o nervură în relief, decorată prin linii incizate. Lampa glazurată a fost găsit în clădirea XIV³, la adâncimea de 1,20 m. Ciocul prezintă urme de ardere, demonstrând o utilizare intensă.

Modul de realizare al opaițului descoperit la *Tibiscum* este îngrijit și de bună calitate. Capacul său a fost turnat într-un tipar, executat cu o deosebită măiestrie. S-a acordat atenție fiecărui detaliu, atât în ceea ce privește redarea motivului vegetal al bordurii, cât și a elementelor decorative ale discului și volutelor. Aceeași grijă în realizare o constatăm nu numai la capacul piesei de iluminat, ci și în cazul pereților și fundului acesteia, care sunt atent modelate. Dacă la realizarea în tipar a opaițului s-a acordat o grijă deosebită, nu același lucru se constată la realizarea orificiilor, de ardere, de aerisire și alimentare. Aceste orificii sunt așezate ușor spre partea stângă a lămpii.

Din nefericire, nu am găsit analogii pentru opaițul glazurat cu volute. Doar decorul cu viță de vie și struguri este întâlnit pe un exemplar, cu mai multe ciocuri, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴.

În ceea ce privește locul de producție al lămpilor circulare cu cioc ogival și volute, acestea au apărut în ateliere italice în vremea împăratului Augustus⁵, ajungând la apogeu în a doua jumătate a secolului I p.Chr.⁶. În provincii, piese din acest tip circulă în intervalul cuprins între a doua jumătate a secolului I până în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr.⁷.

În provincia Dacia, lămpi aparținând acestei categorii sunt întâlnite destul de rar, fiind descoperite la *Apulum*⁸, *Drobeta*⁹, *Micia*¹⁰ și Gilău¹¹. Cronologic

³ Benea et alii 2011, 71–72.

⁴ Alicu 1994, 31, fig. 8/1032.

⁵ Loeschke 1919, 225–226.

⁶ Sapelli 1979, 63.

⁷ Loeschke 1919, 225–226; la *Emona* (cu monedă de la Nero), la *Poetovio* (cu monedă de la Vespasian) Iványi 1935, 11; Sapelli 1979, 63; Mușeteanu, Elefterescu 1983, 113; Čičikova 1987, 157.

⁸ Băluță 1965, 280, pl. I/2.

⁹ Stîngă 1998, pl. XCI/1.

¹⁰ Bocan, Neagu 2015, 117, 136, nr. cat. 1, pl. III/1.

¹¹ Roman 2006, 36–37, 93, nr. 38, pl. 13/38, 17/38.

piesele de iluminat din Dacia au fost datate de la începutul secolului al II-lea p.Chr., până spre a doua sa jumătate.

La *Tibiscum* piese cu volute, provenind din cercetările vechi, au fost datate în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr., ținând cont de circulația pe teritoriul Imperiului Roman a acestui tip de lămpi¹².

În privința lămpii glazurate în discuție, ea a fost găsită într-un context arheologic datat în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr.

Este greu de stabilit dacă opaițul glazurat cu volute descoperit la *Tibiscum* este un produs de import sau o piesă locală. Calitățile artistice ale lămpii ne indică să-l considerăm un produs de import. La fel de bine ar putea fi un produs local realizat însă într-un tipar adus din provinciile Imperiului Roman în Dacia. De altfel, lipsa unei analize a pastei din care a fost realizat opaițul nu ne poate ajuta să încadrăm corect piesa într-un atelier ceramic. Luăm în calcul, fie doar ca o ipoteză de lucru, proveniența din import a acestui opaiț, fără a putea stabili atelierul.

Ceramică cu glazură a mai fost descoperită la *Tibiscum*¹³, însă nu avem indicii că lampa în discuție este realizată într-un atelier local de aici.

Descoperirea într-o încăpere din clădirea XIV, a așezării civile, indică utilizarea lămpii la iluminat. Ea putea fi adusă fie de locatar din regiunea sa de origine, fie a ajuns pe calea comerțului la *Tibiscum*.

Opaițul glazurat descoperit la *Tibiscum*, prin întregul său aspect, a îmbogățit repertoriul descoperirilor de piese de iluminat, demonstrând încă o dată diversitatea produselor ceramice din Dacia și strânsele legături cu celelalte provincii din imperiu.

BIBLIOGRAFIE

Alicu 1994,

D. Alicu, *Opaițele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994.

Băluță 1965,

C. L. Băluță, *Opaițele romane de la Apulum (II)*, în *Apulum*, V, 1965, 277–294.

Benea 1990,

D. Benea, *Lampes romaines de Tibiscum*, în *Dacia* (N. S.), 34, 1990, 139–164.

¹² Benea 1990, 141, 152, nr. 6–8, fig. 1/7, 12.

¹³ Benea 2004, 203–217.

Benea 2003,

D. Benea, *Septimius Severus și Tibiscum*, în *PB*, II, 2003, 91–93.

Benea 2003a,

D. Benea, *Istoria așezărilor de tip vicii militares din Dacia romană*, Timișoara, 2003.

Benea 2004,

D. Benea, *Ceramica glazurată de la Tibiscum*, în *Apulum*, 41, 2004, 203–217.

Benea et alii 2011,

D. Benea, S. Regep, V. Bunoiu, C. Matei, M. Balaci, C. Timoc, *Jupa, mun. Caransebeș, jud. Caraș-Severin [Tibiscum], Punct: Zidină*, în *CCA, Campania 2010*, Sibiu, 2011, 71–72.

Bocan, Neagu 2015,

I. Bocan, C. M. Neagu, *Opaițele romane din castrul de la Micia, păstrate în colecțiile Muzeului Național de Istorie a României*, în *CercArh*, XXII, 2015, 115–174.

Čičikova 1987,

M. Čičikova, *Pottery lamps from Novae, Recherches sur le culture en Mésie et Thracie, Bulgarie, I-er- IV-e siècle*, în *BullInstArch* Sofia, 37, 1987, 153–172.

Iványi 1935,

D. Iványi, *Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht*, în *DissPann*, ser. II, nr. 2, Budapest, 1935.

Loeschcke 1919,

S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antike Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919.

Mușețeanu, Elefterescu 1983,

C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Lampes romaines de Durostorum*, în *Dacia* (N. S.), XXVII/1–2, 1987, 109–128.

Roman 2006,

C. A. Roman, *Lamps from Dacia Porolissensis (I)*, Zalău, 2006.

Sapelli 1979,

M. Sapelli, *Lucerne fittili delle civiche raccolte archeologiche, Rassegna di studi del civico Museo archeologico e del civico gabinetto numismatico di Milano*, în *Supplemento* II, Milano, 1979.

Stîngă 1998,

I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p. Chr.*, București, 1998.

A GLAZED RUSHLIGHT FROM TIBISCUM

Abstract

A glazed clay rushlight was found in 2010, during the archaeological digs at *Tibiscum*, within the civil settlement.

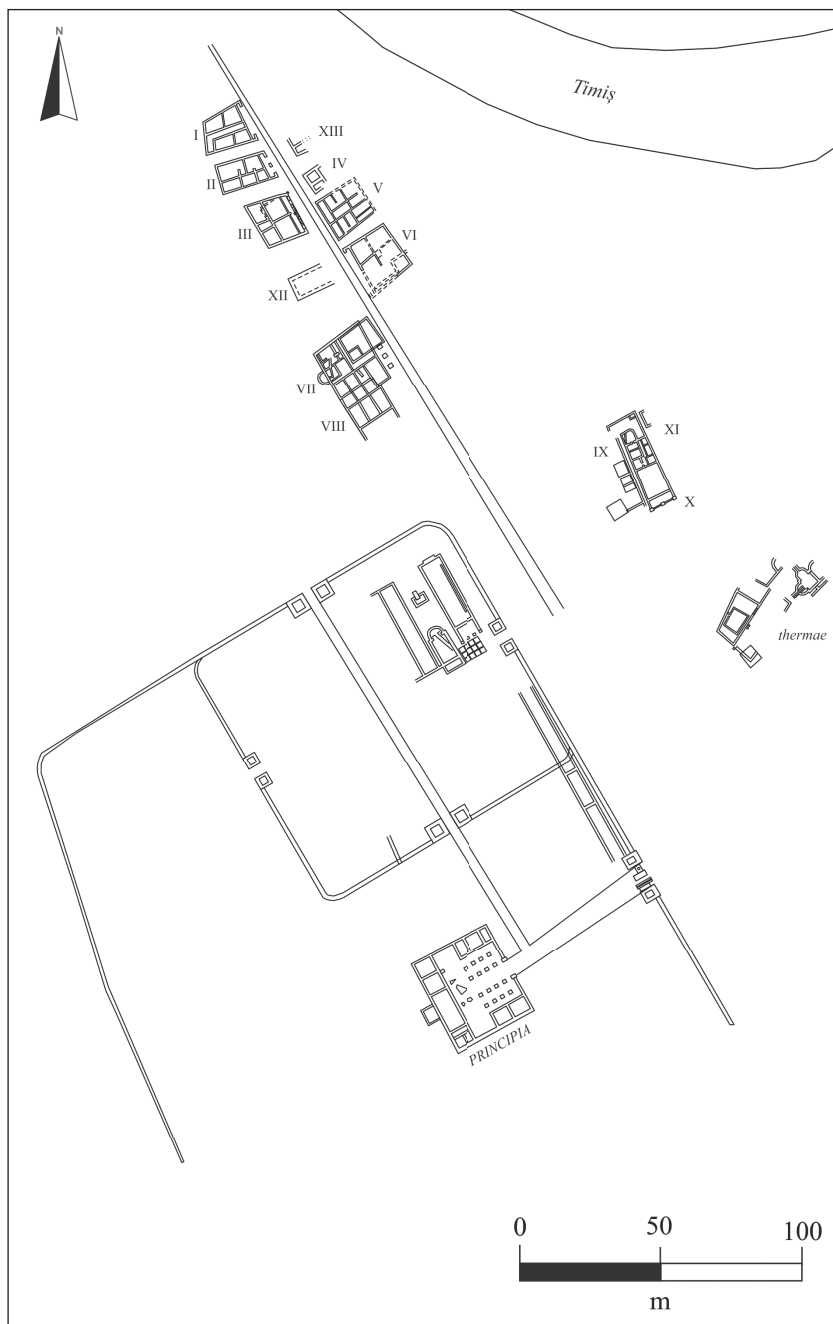
The lamp's body is circularly shaped, with a singular ogival spout and volutes. It was moulded from a red semi-fine paste, uniformly burnt. The whole piece is covered with a green-brown glaze of a metallic gloss.

The lamp has a round body with an oval spout with volutes on it and on the bordure, decorated with incised lines; two small orifices for ventilation are placed on the channel between the tank and the spout. The deep concave disk is limited from the bordure by two concentric incised circles, and decorated all around with a tape consisting in radial incised lines; the central part with the supplying orifice has no decoration. The broad bordure is decorated with a vegetal motive of leaves and grapes. The super-raised handle placed on the bordure, ring shaped probably was not preserved. The lamp's tank is round shaped, with a flat bottom marked by two concentric circles; the spout link to the tank is marked by a nervure in relief decorate with incised lines.

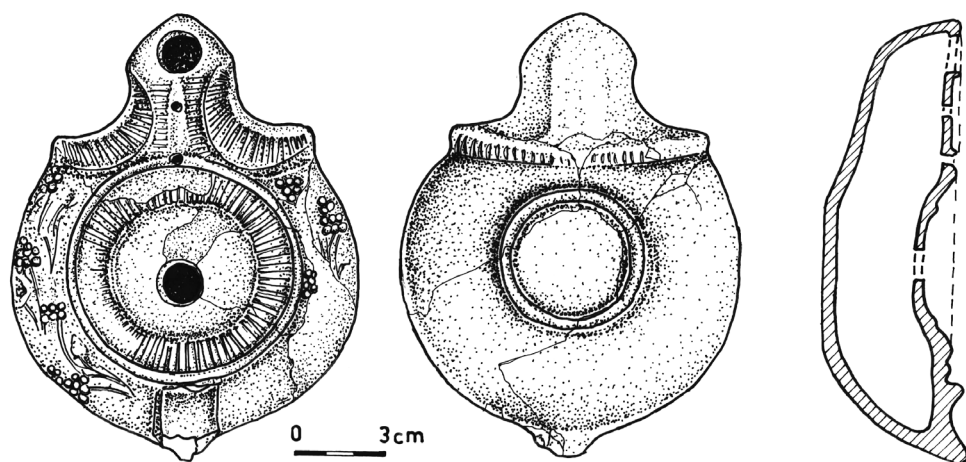
The archeological context where the rushlight was discovered dates in the second half of the 2nd century A. D.

It is hard to say if that glazed rushlight found at *Tibiscum* is local or an imported manufactured article.

Given its aspect in whole, that rushlight found at *Tibiscum* enriched the archeological repertoire of lightening objects and demonstrated once again both the diversity of pottery in Dacia and the close relations with the other provinces of the Roman empire.

Pl. 1. Castrul și așezarea civilă de la *Tibiscum*, după Benea 2003a, fig. 2. / The roman fort and the civil settlement from Tibiscum, after Benea 2003a, fig. 2.

Pl. 2. Opaiț glazurat cu volute de la *Tibiscum*. / Glazed lamp with volutes discovered in *Tibiscum*.

DESPRE CERCEII DE TIP CANDELABRU SAU CERCEI CU PANDANTIVE ȘI CASETĂ, ÎN DACIA ROMANĂ

Ana Cristina Hamat*

Cuvinte cheie: Dacia Romană, bijuterii, cerceii, lux, sec. II-III

Keywords: Roman Dacia, jewelry, earrings, luxury, IInd-IIIrd centuries AD

Cerceii, după Jenifer Laing sunt în exclusivitate bijuterii ale femeilor¹, cărora la vârste fragede le erau găurite urechile². Folosiți pentru a împodobi chipul proprietarelor³, ei aveau de cele mai multe ori forme simple – un cerc din bronz, argint sau aur⁴. Pentru că sunt relativ comuni în descoperirile arheologice, studiul acestor bijuterii se regăsește în paginile multor monografii, studii sau articole, de puține ori însă, ei fac obiectul unei cercetări particulare⁵.

Romanii îi numeau *inaures*, *pendentes*, uneori chiar și *crotalia*, aceștea erau lucrați în egală măsură din materiale mai ieftine precum bronzul sau din metal prețios, încrustați artistic și deseori împodobiți cu pietre prețioase, perle sau sticlă. În unele cazuri, cerceii se puteau ridica chiar la prețuri fabuloase, ca dovadă și relatarea lui Suetonius despre împăratul Vitellius, care se pare că și-a plătit călătoria pe care trebuia să o întreprindă în Germania cu unul dintre cerceii cu perlă ai mamei sale⁶. În aceeași notă, valoarea considerabilă a acestor bijuterii îl face pe Seneca să ofteze exasperat, spunând: „Femeile nu se mai împodobesc numai cu câte o perlă la fiecare ureche, nu, ci sfârcul urechilor lor s-a deprins să suporte o greutate care ar trebui să li se pară nesuferită. Două perle alăturate și o a treia peste ele alcătuiesc un singur cercel. Pesemne aceste femei în nebunia lor cred că bărbații nu ar fi destul de nenorociți, dacă ele n-ar purta în fiecare ureche valoarea a două sau trei moșteniri”⁷. Iuvenal pe de altă

* Muzeul Banatului Montan Reșița; b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: anahamat@yahoo.com

¹ Plinius, *Naturalis Historia*, I, 1, 2.

² Laing 1997, 87.

³ Alicu, Cociș 1988, 228.

⁴ Laing 1997, 87.

⁵ Gramatopol 1971, 24; Milovanović 2004, 137; Golubović 2004, 87, fig 5/6; Bălăceanu 2006a, 45–56.

⁶ Suetonius, *Vitellius*, 7.2.

⁷ Seneca, *De beneficiis*, 7, 9, 4.

parte, descrie foarte plastic cerceii cu smaralde și perle, ambele exponente ale luxului prin costul ridicat pe care îl aveau: „Nu e mlaștină în care sufletul să nu și-l/ scalde,/ O femeie care poartă coliere/ de smaralde,/ și-n urechi cercei cu perle/ prinse-n aur șlefuit;/ Dintre toate, cea/ bogată e mai greu de suferit”⁸. Despre cine îi vindea și cum erau ei comercializați ne povestește Martial în carte a IX, satira a 59. Partea nevăzută a magazinelor, „unde plebea nu pătrunde”, este cea care-l atrage prin bogăția ei pe poet. Printre mărfurile rare se află și cercei din aur încrustați cu smaralde: „A ochit niște smaralde încrustate-n aur vechi/ Giuvaeruri care sună-n toarta albelor urechi”⁹. O altă informație prețioasă cu privire la mărimea cerceilor și la greutatea lor ne-a parvenit tot de la Iuvenal, și anume, poetul caracterizează femeile și averea familiei după deformarea lobului urechi, cerceii desebit de grei fiind menționați chiar și de Seneca sau Plinius¹⁰. Cu siguranță că acești cercei sunt foarte valoroși, datorită greutății în metal prețios și a pietrelor cu care sunt împodobiți, din păcate prețul exact nu este menționat. Despre valoarea exactă a cerceilor aflăm din Egiptul roman, unde o pereche de cercei de aur costau în anul 36 p. Chr., 20 de drahme¹¹.

Gustul pentru bijuterii somptuoase a dus la apariția unor rute comerciale. Astfel, importanța perlei în preferințele romanilor a dus la cereri foarte mari pe piața Imperiului, ceea ce s-a tradus economic într-un import masiv de perle, care în cele din urmă a dus la apariția unui *drum al perlei* de la Marea Roșie la Roma¹². Alte pietre prețioase pentru împodobirea cerceilor și a bijuteriilor în general sunt smaraldele, jaspul, safirul, ametistul, cristalul de stâncă, sardonixul, calcedonia, citrinul, agatul, onixul, coralul, diamantele și rubinele, ultimele fiind mai rar folosite¹³. Faptul că nu toate femeile își pot permite asemenea averi, nu le împiedică să-și dorească să fie în pas cu modă, prin urmare își comandă imitații de pietre prețioase, mai accesibile ca și preț¹⁴ și poartă cercei din materiale mai ieftine, așa cum a demonstrat cercetarea arheologică de pe tot cuprinsul Imperiului.

Pe parcursul secolelor I-III, cerceii devin o dominantă a accesoriilor vestimentare feminine¹⁵, existând două tipuri de mare circulație, cel cu bară îndoită și paste de sticlă colorată, care apare frecvent odată cu sfârșitul secolului I p. Chr. și pe durata celui următor, și cercelul cu pandantiv și scut oval pe bară de

⁸ Iuvenal, *Despre Femei*.

⁹ Martial, *Un cumpărător mufturos*, 5, 9, 59.

¹⁰ Iuvenal, *Despre Femei*; Seneca, *De beneficiis*, 7, 9, 4; Plinius, *Naturalis Historia*, 33, 40, 9. West 1916, 311.

¹² Schotek 1997, 125.

¹³ Laing 1997, 85.

¹⁴ Laing 1997, 85.

¹⁵ Gramatopol 1991, 197.

aur, decorat uneori cu email, comun prin mai multe variante, pe tot parcursul secolului al III-lea¹⁶. În funcție de puterea financiară, clientela feminină cu dare de mână purta cercei din foiță de aur sau aur masiv traforat, împodobiți cu tot felul de pietre¹⁷.

Dincolo de artefactele care apar zi de zi datorită cercetării siturilor de epocă romană, astfel de obiecte sunt redată și pe monumentele (mai ales pe cele funerare), frescele sau chiar mozaicurile descoperite pe tot teritoriul Imperiului. Cerceii reprezentați pe monumentele funerare din Dacia au aproape întotdeauna o formă prismatică așa cum este reprezentată femeia de pe un perete de aediculă de la Potaissa¹⁸, uneori globulară, așa cum sunt reprezentate femeile de pe medalionul funerar de la Alburnus Maior¹⁹, pe un perete de aediculă de la Potaissa²⁰ și Aghireș²¹. De la Potaissa provine o stelă funerară pe care este redată o femeie care poartă în urechi cercei cu pandantiv globulari și o coafură introdusă de către *Faustina Minor*²². Pe un alt perete de aediculă, de la Ulpia Traiana, femeia care stă lângă *Iuno Lucina* are și ea în urechi cercei cu pandantiv globulari. Cerceii au mai fost redați sub forma unei palete rotunde sau chiar sub forma unei rozete²³, acesta din urmă ar putea fi cazul femeii reprezentate pe o stelă funerară provenită de la Gilău, însă autorii care au publicat monumentul recunosc faptul că acesta este foarte deteriorat și nu se poate spune dacă aceștia nu sunt cumva deformat redați²⁴. Sigurul caz, clar redat, al prezenței cerceilor candelabru cu pandantive pe monumentele din Dacia se pare că este cel al unei statui funerare feminine, descoperite la Ulpia Traiana, operă a pietrarilor locali la începutul secolului al III-lea (pl. IV/4)²⁵.

Dintre toate trei tipurile de cercei, cei de formă globulară se pare că au prioritate în portretistica funerară din Dacia²⁶. La nivelul Imperiului, cerceii apar redați pe monumente, făcând parte din podoabele cu precădere feminine. În câteva dintre portretele funerare de la Fayum – așa cum este cel al Isidorei sau al matroanei cu chiton portocaliu, dar și pe frescele funerare de la Viminacium,

¹⁶ Gramatopol 1991, 195.

¹⁷ Gramatopol 1971, 24.

¹⁸ Țeposu-Marinescu 1982, vezi pl. XXXVII, AE31.

¹⁹ Țeposu-Marinescu 1982, vezi pl. XXX, M28.

²⁰ Floca, Wolski 1973, 17.

²¹ Floca, Wolski 1973, 30.

²² Căținaș, Hopârtean 1978, 208

²³ Țeposu-Marinescu 1982, vezi pl. XXX, M28..

²⁴ Isac, Diaconescu 1980, 122.

²⁵ Barbu, Bărbat 2017, pl. XI/5.

²⁶ Pop 1980, 159.

în mormântul G2624²⁷(Pl.IV), apar chiar cercei elaborați de forma celor pe care îi vom trata în articolul de față.

În ceea ce privește descoperirile arheologice, cerceii romani au apărut pe tot teritoriul României, mulți dintre ei aflându-se astăzi în colecții particulare din țară sau străinătate. Fiecare tip prezintă la rândul său numeroase subtipuri. În România nu există până acum o tipologie unitară pentru cerceii datați în această perioadă. Unificând tipologiile realizate în principal de către I. Popović pentru lumea romană sud-balcanică cu cele realizate pentru cerceii de la Aquincum de către Annamaria Facsády, precum și tipologia realizată de Ruseva-Slokoska pentru bijuteriile aflate în muzeul din Sofia²⁸, cu situația concretă oferită de către piesele aduse în discuție de către noi, a rezultat o tipologie cu opt variante mari de cercei pentru Dacia Superior²⁹.

Dintre acestea, cel mai prețios tip și poate cel mai pretențios este cel al cerceilor candelabru, numiți în acest mod datorită formei complicate cu unul sau mai multe pandantive și casetă sau placă centrală. Sunt piese foarte pretențioase, bogat împodobite, de influență elenistică la origine³⁰. Probabil că acesta este tipul de cercei care l-a făcut pe Seneca să se revolte împotriva luxului excesiv al matroanelor romane. Până acum în Dacia au fost descoperite șase exemplare care se încadrează în acest tip: doi la Drobeta, câte unul la Tibiscum, Romita și Potaissa, precum și într-un loc necunoscut din Transilvania. Din păcate, în afara celui cu loc de descoperire în Transilvania, ceilați se păstrează în stare fragmentară, probabil și datorită faptului că ei sunt piese formate din mai multe fragmente articulate între ele prin balamale sau verigă-cârlig și, prin urmare, în urma unei defecțiuni, pot fi foarte ușor pierduți. Aceasta este și explicația pentru faptul că în general se păstrează doar pandantivul.

Astfel de cercei au fost încadrați la Aquincum în tipul VIII-IX³¹, în timp ce pentru teritoriul Bulgariei ei corespund tipului I-II³², pentru teritoriul Serbiei tipului VIII-IX³³, iar pentru Viminacium în special, ei se încadrează în timpul Vd-Ve³⁴. Alte descoperiri de pe teritoriul Moesiei Superior avem la Singidunum, Dobri Do, Mala Kopašnica, Ratiaria, Pajica, Aquae, pe teritoriul Pannoniei la Intercisa și pe teritoriul Thraciei la Augusta Taiana (Stara Zagora)

²⁷ Korać 2007, 145.

²⁸ Cele trei tipologii au fost folosite în mod special datorită apropierii de Dacia.

²⁹ Hamat 2011, 151–152.

³⁰ Milovanović 2004, 141; Hamat 2011, 151.

³¹ Facsády 2007, 70.

³² Ruseva-Slokoska 1991, 24.

³³ Popovic 1996, nr. cat. 18.

³⁴ Milovanović 2004, 134.

și Philippopolis³⁵, iar în Germania Superior la Mogontiacum, dar și pe teritoriul Britanniei³⁶, la care se alătură și descoperirile de la Pompei și Herculaneum.

În tipologia Daciei Superior ei corespund tipului III.2.8³⁷, iar la Tomis ei își găsesc analogii în tipul de cercei cu pandantiv³⁸. Din păcate, pentru Dobrogea romană, tipologia încă nu a fost aprofundată³⁹. Piese încadrate acestui tip au mai fost descoperite la Tomis într-un mormânt de sec. II, pe bulevardul Ferdinand⁴⁰. Pe strada Traian, și pe strada M. Eminescu au fost descoperiți fie perechi, fie câte un cercel cu pandantive, încadrați pe larg în perioada secolelor II-III⁴¹. În colecția Severeanu de la București se află bune analogii pentru cercelul de la Romita, dar și pentru cercelul descoperit la M. Viteazul, ambele încadrate în secolele III-VII⁴². Pentru unul dintre cerceii de la Drobeta, o bună analogie se află în colecția Academiei, încadrarea cronologică inițială fiind secolele VI-VII⁴³.

Datorită amplitudinii, a materialului prețios și a aerisirii spațiului, astfel de bijuterii se înscriu în stilul policrom⁴⁴, stil datat în sec. II-IV cu descoperiri care la nivelul anului 2013 se încadrau cu puține excepții în proximitatea Dunării din Dacia⁴⁵. Datorită publicării, în prezent numărul lor în Dacia a crescut de două ori, iar aria de răspândire a ajuns să fie întreaga provincie.

Loc de descoperire

Cele șase piese au fost descoperite în mediul civil, cu o singură excepție, cercelul descoperit în termele castrului de la Romita. În cinci din șase cazuri avem de-a face cu artefacte descoperite în zone urbane, Drobeta-Dierna, Tibiscum-Iaz, Potaissa, Romita-castru. Într-un singur caz avem de-a face cu o locație de descoperire necunoscută, însă știm că piesa provine de undeva de pe teritoriul Transilvaniei. În ceea ce privește contextul exact de descoperire, din păcate el se cunoaște doar pentru piesa de la Tibiscum. Ea a apărut în campania de cercetare sistematică din anul 2009, din punctul Traianu, în clădirea

³⁵ Milovanović 2004, 140; Milovanović 2018, 125; Popovic 1991, fig. 8–11; Ruseva-Slokoska 1991, nr. cat. 14.

³⁶ Deppert-Lippitz 1985, Taf. 33, 76; Marshall 1911, pl. 2665.

³⁷ Hamat 2011, 151–152.

³⁸ Lungu *et alii* 2012, 84–86.

³⁹ Bijuteriile aflate în colecția MINAC Constanța au fost publicate sumar în 2012 (Lungu *et alii* 2012).

⁴⁰ Lungu *et alii* 2012, 22.

⁴¹ Lungu *et alii* 2012, 84–86.

⁴² Gramatopol 2008, 177, 179, pl. X/ 5, 13.

⁴³ Gramatopol 2008, 74.

⁴⁴ Hamat 2013, 131.

⁴⁵ Hamat 2013, 134.

VI, camera B, la 0,60 m și a fost publicată în anul 2012⁴⁶. Funcționalitatea acestei clădiri este presupusă de către autorii descoperirii a fi aceea de magazin⁴⁷, însă mai probabil și aceasta este o locuința privată cu dezvoltare în adâncime și care ar fi putut avea în partea din față un spațiu comercial, așa cum de altfel sunt numeroase alte exemple și la Tibiscum-Jupa⁴⁸. În imediata apropiere a clădirii a fost descoperit și un cuptor pentru prelucrarea bronzului⁴⁹ și, prin urmare, aceasta este o zonă comercială în care cei care produceau astfel de bijuterii locuiau, le produceau și le vindeau în aceeași clădire⁵⁰.

Inelul descoperit la Romita provine din cercetările făcute în termele de la nord de castru, în perioada anilor 1970–1974⁵¹. Cu siguranță este vorba despre o piesă pierdută de către o locuitoarea a vicus-ului din apropiere, ținând cont de faptul că împreună cu cerceul au mai fost descoperite și alte podoabe⁵².

Piese provenite din zona Dierna-Drobeta provin din cercetările făcute în necropole, în această zonă fiind descoperite mai multe podoabe care se încadrează stilului policrom. Cerceul cu nr. cat. 1 provine dintr-un mormânt de incinerare cu rămășițele depuse într-o cistă de cărămidă cu dimensiunile de $1,25 \times 0,41 \times 0,28$, descoperit pe teritoriul fermei 7⁵³ a IAS Dealul Viilor. Din inventarul mormântului făcea parte și un inel polifațetat din aur⁵⁴. Cealaltă piesă are trecut în dreptul său, în registrul MRPF Drobeta-Turnu-Severin, loc de descoperire necunoscut, anul 1964. Datorită acestui an, credem că poate fi vorba despre o descoperire din zona Drobeta-Dierna.

Descriere

Sigurul cerce complet este cel descoperit într-un loc necunoscut din Transilvania. Din păcate, toate celelalte exemplare se păstrează fragmentar, în cel mai bun caz se păstrează doar caseta – pentru că aceasta era și cea mai rezistentă parte, uneori se păstrează doar pandantivul, iar de cele mai multe ori pietrele și perlele cu care a fost decorat sunt pierdute. Toate exemplarele noastre au fost lucrate din aur, în două cazuri se mai păstrează perlele și în alte trei cazuri se mai păstrează pietrele, este vorba despre o camee din onix, un smarald și,

⁴⁶ Ardeț 2012, 53.

⁴⁷ Ardeț 2012, 51.

⁴⁸ Benea 2004, 162.

⁴⁹ Ardeț, Negrei, Ardeț 2010, 73.

⁵⁰ Hamat 2016.

⁵¹ Cupcea *et alii* 2018, 16.

⁵² Este vorba despre un inel de aur și unul de argint.

⁵³ În registrul de inventar figurează 7, iar în articolul publicat figurează 8, prin urmare am folosit ambele notații.

⁵⁴ Crăciunescu 1994, 1–2; Hamat 2012; Bălăceanu 2006a, 165.

probabil, un granat – în cazul de la Romita. Situația corespunde, spre exemplu, cu ceea ce se întâmplă în jurul Daciei, exemplarele descoperite la Viminacium, cele descoperite pe teritoriul Moesiei Inferior (în Dobrogea), al Thraciei, Italiei, Germaniei și Britanniei, fiind lucrate din aur cu pietre prețioase⁵⁵.

Cercelul de aur de la Drobeta este păstrat în formă fragmentară – nu se mai păstrează pietrele și nici pandantivele, doar lucrătura din aur se poate analiza. Această piesă face parte din categoria pieselor cu spinul în formă de S⁵⁶. Analogii pentru astfel de cercei găsim la Aquincum, unde au fost datate la sfârșitul secolului II și pe parcursul secolului al III-lea⁵⁷. Fragmentul este de fapt partea principală dintr-un cercel, care suspenda probabil trei pietre sau perle. Se pot observa locașurile pentru trei pietre, acum pierdute, iar pandantivele atașate de placa dreptunghiulară păstrează la capete niturile de fixare.

Placa rotundă a piesei descoperită la M. Viteazul, a fost decorată în *au repoussé* sub forma unei flori cu cinci petale, cu marginea decorată cu pseudogranulație. Pe spate se păstrează spinul în formă de S. Piatra aflată în caseta din mijloc este azi pierdută, cercelul fiind deteriorat în această zonă. Placa trapezoidală care face legătura între partea principală și pandantive prin cele trei verigi este, de asemenea, decorată în aceeași tehnică. Pandantivele mai păstrează niturile de fixare ale pietrelor.

Cea mai completă piesă este cercelul cu camee și pandantive din perle. Partea principală este reprezentată de o casetă rotundă care poartă o camee de onix. Cele două pandantive sunt articulate prin cele două verigi lipite direct pe casetă. Piesa mai păstrează spinul în formă de S și are bune analogii într-un cercel descoperit la Viminacium, dar și într-un cercel de la Aquae, datați în perioada cuprinsă între începutul secolului II și prima jumătate a lui IV⁵⁸. Cameea de onix poartă imaginea unei femei, redată de la gât în sus, întoarsă spre dreapta. Gravura este îngrijită, cu respectarea detaliilor, inclusiv în ceea ce privește părul strâns în coc la baza cefei. Coafura este specifică celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea, asemănătoare cu cea purtată de către Faustina Minor, Annia Lucilla sau Crispina. Interesante sunt cele două pandantive, lucrate prin tragere la cald în filieră. Aceași tehnică a fost folosită și la piesa descoperită la Tibiscum-Iaz. Cercelul mai păstrează câte o perlă pe fiecare pandantiv.

O piesă frumoasă este și cercelul cu nr. cat. 6, decorat tot în tehnica *au*

⁵⁵ Milovanović 2004, 139.

⁵⁶ Cerceii publicați de către Ivana Popović, care provin în cea mai mare parte din necropola de la Viminacium, au fost împărțiți în două mari grupe după modalitatea de prindere de ureche: cercei în formă de verigă și cercei cu spinul în formă de S. Prin urmare, vom folosi și noi acest prim criteriu de departajare în cadrul tipului (Popović 2001, 41).

⁵⁷ Facsády 2009, 122.

⁵⁸ Popović 2001, 42.

repoussé, care mai păstrează încă un smarald încastrat în aur, precum și pandantivele cu perle și mărgelile din aur, lucrate la cald.

Datarea pieselor

Stilul policrom în care se încadrează piesele noastre este datat în Dacia prin diverse bijuterii în sec. II-III. El corespunde cu datarea acestui tip de cercl, în provincie, cu toate că datarea unora dintre piese poate fi restrânsă în perioadă dintre a doua jumătate a secolului al II-lea și până la jumătatea secolului următor, ceea ce corespunde și cu o perioadă de prosperitate a Daciei.

Astfel, fragmentul de cercl descoperit la Tibiscum poate fi datat în perioadă cuprinsă între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al IV-lea, pe baza materialului descoperit în cadrul cercetării, dar și al stratigrafiei generale⁵⁹. Cerclul din Transilvania poate fi datat începând cu mijlocul secolului al II-lea și pe toată perioada celui următor⁶⁰. Exemplarul descoperit în apropiere de Potaissa, se datează larg în sec. II-III, la fel ca una dintre piesele descoperite la Drobeta. Analogia acestuia, aflată în colecția Severeanu, a fost încadrată greșit în secolele VI-VII⁶¹, la fel și analogia cerclului de la Drobeta-Dierna⁶², păstrată în colecția Academiei, situație creată probabil în lipsa unor analogii din afara României la vremea publicării articolelor, adică jumătatea anilor '60. O bună analogie pentru cerclul nostru se află redată în fresca din mormântul G2624 de la Viminacium, datat în timpul domniei lui Constantius al II-lea⁶³. Datarea extinsă a acestui cercl poate fi explicată prin faptul că acesta este probabil tributar situației politice de la începutul secolului al IV-lea, din vremea dinastiei Constantinene.

Cerclul cu nr. cat. 1 se poate data cel puțin în secolul III, datorită prezenței inelului polifațetat, o piesă mai târzie. Piesa descoperită la Romita se datează mai restrâns între sfârșitul secolului II – prima jumătate a secolului III⁶⁴, analogia ei, aflată în colecția Severeanu a fost de altfel datată în secolul al III-lea⁶⁵. În ansamblu, datarea pieselor din Dacia corespunde cu cea din Moesia Superior, unde piesele descoperite la Viminacium au fost dateate între secolele II-IV⁶⁶.

⁵⁹ Ardeț 2012, 51, 53.

⁶⁰ Isac 2014, 506.

⁶¹ Gramatopol 2008, 74, 179.

⁶² Nr. cat. 6.

⁶³ Korać 2007, 29.

⁶⁴ Matei, Bajusz 1997, 133–134.

⁶⁵ Gramatopol 2008, 177.

⁶⁶ Milovanović 2004, 134.

Concluzii

Tipul cerceilor candelabru cu unu, două sau trei pandantive reprezintă chintesența luxului indiferent dacă ne aflăm într-o provincie de graniță, așa cum este Dacia, sau în centrul Imperiului Roman, datorită prețului exorbitant al acestora. Lucrați din aur, cu pietre prețioase și perle, aceștea sunt o marfă de lux care ajunge până în nordul Daciei, la Romita. Este important de menționat faptul că aceștia apar în centre binecunoscute, cu o populație prosperă din punct de vedere economic, și diversă din punct de vedere al originii. Din punctul de vedere al distribuției spațiale (Pl. I), numărul este de patru la trei în favoarea Transilvaniei. Este important de menționat și faptul că cercelul de la Romita este decorat cu ajutorul *opus interrasile*, ceea ce îl face un caz rar pentru arta bijuteriilor din provincia romană. Deși în cazul Daciei acest tip de cercei este relativ slab reprezentat, trebuie să ținem cont de faptul că, până în 2013, au fost publicate doar două astfel de piese, cea de la Tibiscum și cea de la Drobeta-Șimian. La fel ca în Dacia, până acum cerceii de tip candelabru – cu pandantive, sunt destul de rari și în provinciile din jur. B. Milovanović îi atribuie la Viminacium unei prezențe atât a meșterilor greco-orientali cât și a celor italici⁶⁷, afirmație cu care suntem de acord. Deși în Imperiu, aceștia se datează într-o perioadă foarte largă, începând cu secolul I și până în secolul al IV-lea⁶⁸, pentru Dacia cronologia se restrânge la perioada dintre a doua jumătate a secolului al II-lea – începutul secolului IV – pentru linia Dunării.

Suntem convinși că numărul pieselor prezente în acest catalog este tributar unui stadiu al descoperirilor și că pe viitor mai multe exemple încadrate în acest tip vor apărea fie din cercetările arheologice noi, fie datorită cercetării depozițiilor, Dacia fiind o provincie care ne poate oferi încă multe surprize de acest fel.

Catalog

1. Cercel (Pl. II/1)

Loc de descoperire: Drobeta, Șimian, 1985, ferma viticolă 7/8

Material: Au

Dimensiuni: L⁶⁹ – 6 cm, 2, 72 g⁷⁰

Stare de conservare: exemplar fragmentar

Calitate: bună

Tehnica: tragere în fire, modelare la cald, lipire la cald

Descriere: corpul piesei este realizat sub formă unei plăci triunghiulare pe care

⁶⁷ Milovanović 2004, 141.

⁶⁸ Astfel de exemplare au fost descoperite inclusiv la Pompei (D' Ambrosio, De Carolis 1997).

⁶⁹ Lungime.

⁷⁰ Greutate.

sunt lipite trei casete de formă rotundă, așezate în triunghi și care au adăpostit pietre; la baza triunghiului este sudată o bară realizată prin ciocănire-modelare la cald de care sunt prinse trei urechi, de care atârnă în cârlige, trei tije, care probabil că aveau pandantive – azi lipsă

Datare: sec. II-III⁷¹

Bibliografie: Bălăceanu 2006, p. 79, nr. cat. 5, pl. I-4

Loc de păstrare: MRPF, nr. inv. Au 524

2. Cercel (Pl. III/1)

Loc de descoperire: Necunoscut, Transilvania

Material: Au, camee de onix, perle

Dimensiuni: L – 3,50 cm, 2, 55 g

Stare de conservare: exemplar întreg

Calitate: bună

Tehnica: tragere în fire, modelare la cald, lipire

Descriere: corpul piesei este realizat sub formă de cercel cu spinul în formă de S; bucla este lipită pe caseta elipsoidală, care păstrează încă o camee de onix; caseta a fost lucrată prin modelare la cald, prin batere; de casetă sunt lipite două verigi de care sunt prinse două pandantive din fir trefilat lucrat pe filiera și care au la capete două perle.

Datare: a doua jumătate a sec. II

Bibliografie: Isac 2014, 506, nr. 130.

Loc de păstrare: MNIT, V27393

3. Cercel (Pl. III/4)

Loc de descoperire: com. Mihai Viteazul, jud. Cluj

Material: Au

Dimensiuni: L – 4,40 cm, 3,02 g

Stare de conservare: exemplar întreg

Calitate: bună

Tehnica: tragere în fire, au repoussé, lipire

Descriere: corpul piesei este realizat sub formă de cercel cu spinul în formă de S; bucla este lipită pe placa rotundă cu bară pentru pandantive, pe bară se află o caseta cu piatra azi pierdută; de casetă sunt lipite trei verigi pe care sunt prinse trei pandantive din fir trefilat lucrat pe filiera, care nu mai păstrează pietre; placa și bara a fost decorată au repoussé cu model floral, pe margine există un rând de granule mici

Datare: sec. II-III

⁷¹ Bălăceanu 2006, 79.

Bibliografie: Isac 2014a, 512, nr. 136

Loc de păstrare: MNIT, V26922

4. Cercei (Pl.III/3)

Loc de descoperire: Tibiscum-Iaz, punct Traianu, cl. VI, camera B, adâncimea de -0,60 m

Material: Au

Dimensiuni: L – 1,1 cm, G – 0,1-0,2 cm

Stare de conservare: exemplar fragmentar

Calitate: bună

Tehnica: tragere în fire, ciocănire

Descriere: fragmentul de cercei este de fapt o parte dintr-un pandantiv de cercei, care suspenda probabil o piatră sau o perlă; el mai păstrează încă cârligul pentru suspendarea perlei, fiind lucrat prin tragere în fire la cald pe filieră

Datare: sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al IV-lea⁷².

Bibliografie: Hamat 2018, 101.

Loc de păstrare: MJERG Caransebes, nr. inv. 47622.

5. Cercei (Pl. III/2)

Loc de descoperire: Romita-Certiae, Thermae

Material: Au, granat

Dimensiuni: L – 4,40 cm, 3,02 g

Stare de conservare: exemplar întreg

Calitate: bună

Tehnica: tragere în fire, au repoussé, opus interrassile

Descriere: se păstrează doar placa, bara și pandantivul, sistemul de fixare este pierdut; corpul piesei se prindea de ureche cu un cârlig și prin urmare, acesta face parte din cerceii cu spinul în formă de S; se mai păstrează placa rotundă principală, cu marginile ajurate sub forma unor petale realizate în au repoussé, centrul de formă rotundă a fost traforat în tehnica opus interassile; de placă este atașată o bară dreptunghiulară de care este prins printr-un mic cârlig, un pandantiv din sârmă de aur care are în capăt o piatră roșie, probabil un granat sau rubin.

Datare: sf. sec. II – prima jum. a sec. III⁷³

Bibliografie: Matei, Bajusz 1997, 133–134

Loc de păstrare: MJIAZ, nr. inv. 342/1972

⁷² Ardeț 2012, 51, 53.

⁷³ Matei, Bajusz 1997, 133–134.

6. Cercele (Pl. II/2)

Loc de descoperire: Drobeta-Dierna, 1964

Material: Au, smarald, perle

Dimensiuni: L – 2,7 cm, 5,03 g

Stare de conservare: exemplar fragmentar

Calitate: bună

Tehnica: tragere în fire, au repoussé, modelare la cald, lipire

Descriere: corpul piesei este realizat sub formă de cerceles cu spinul în formă de S din care se mai păstrează în întregime pandantivul; partea centrală este o casetă din tablă de aur de formă pătrată, lucrată în au repoussé; în partea de sus prezintă două urechi late prin care trece un cuișor de metal, iar în partea de jos prezintă cinci urechi late cu un cuișor nituit la margini; de ultimele urechi și de cea din mijloc sunt prinse pandantivele prin lipire la cald, formate din câte o perlă, o mărgea rotundă de aur și o mărgea tubulară de aur; perlele se atașează cu un nit care prezintă în partea de jos un decor realizat în tehnica granulației; piatra este de culoare verde, tăiată dreptunghiular, bizotată înalt, cu o mică cio-bitură.

Datare: sec. II-IV

Bibliografie:

Loc de păstrare: MRPF, AU31

BIBLIOGRAFIE

Alicu, Cociș 1988,

D. Alicu, S. Cociș, *Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, 25, 1988, 225–246.

D' Ambrosio, De Carolis 1997,

A. D' Ambrosio, E. De Carolis, *I Monili dell'Area Vesuviana*, Roma, 1997.

Ardeș 2012,

A. Ardeș, *Din viața cotidiană de la Tibiscum*, în *Tibiscum* (S.N.), II, 2012, 49–60.

Ardeș, Negrei, Ardeș 2010,

A. Ardeș, D. P. Negrei, L. C. Ardeș, *Iaz, com. Obreja, jud. Caraș – Severin [Tibiscum] Punct Traianu*, în *CCA. Campania 2009, 2010*, 73–74.

Barbu, Bărbat 2017,

M. Barbu, Al. Bărbat, *Noi informații arheologice privind exploatarea andezitului la Măgura Uroiului (jud. Hunedoara)*, în *Banatica*, 27, 2017, 187–231.

Bălăceanu 2006,

M. Bălăceanu, *Podoabe de aur în Oltenia romană*, în *Drobeta*, 16, 2006, 76–82.

Bălăceanu 2006a,

M. Bălăceanu, *Podoabe în Dacia romană*, Craiova, 2006.

Benea 2004,

D. Benea, *Die römischen Perlenwekstätten aus Tibiscum. Atelierele romane de mărgel de la Tibiscum*, Timișoara, 2004.

Cătinaș, Hopârtean 1978,

A. Cătinaș, *Noi descoperiri romane pe Dealul Zânelor. Turda*, în *ActaMN*, 15, 1978, 195–200.

Crăciunescu 1994,

G. Crăciunescu, *Morminte romane în zona Drobeta*, în *Drobeta. Buletin Stiințific trimestrial*, I, 3–4, 1994, 1–3.

Cupcea et alii 2018,

G. Cupcea, R. Marcu, I. Petiș, B. Matyas, H. Cociș, M. Zimmermann, *Castrul auxiliar de la Brusturi/Romita, jud. Sălaj – Reluarea cercetărilor arheologice*, în *Limes*, 4, 2018, 16–21.

Deppert-Lippitz 1985,

B. Deppert-Lippitz, *Goldschmuck der Römerzeit im Römische–Germanischen Zentralmuseum*, Bonn, 1985.

Facsády 2007,

A. R. Facsády A. R., *Aquincumi Fülbevalók*, în *Budapest Régiségei*, 40, 2007, 51–70.

Facsády 2009,

A. R. Facsády, *Aquincumi ékszerek. Jewellery in Aquincum*, Budapesta, 2009.

Floca, Wolski 1973,

O. Floca, W. Wolski, *Aedicula Funerară în Dacia Romană*, în *BCMI*, 42, 3, 1973, 3–52.

Golubović 2004,

S. Golubović, *Jewellery and the costume decorations in the cremations graves from Viminacium*, în *ANODOS*, 3, 2004, 1–76.

Gramatopol 1971,

M. Gramatopol, *Podoabe în Dacia Romană*, în *SCIA*, I, 1971, 19–31.

Gramatopol 1991,

M. Gramatopol, *Artele Miniaturale în Antichitate*, București, 1991.

Gramatopol 2008,

M. Gramatopol, *Studia I. 1964–1969*, Braşov, 2008

Hamat 2011,

A. C. Hamat, *Podoabe şi accesorii vestimentare feminine din Dacia Romană. Cu privire specială la Dacia Superior*, Teză de doctorat (manuscris), Timișoara, 2011.

Hamat 2012,

A. C. Hamat, *Podoabe feminine descoperite pe teritoriul Drobetai antice. Podoabe pentru împodobirea capului şi a gâtului*, în *Drobeta*, XXII, 2012, 112–145.

Hamat 2013,

A. C. Hamat, *Drobeta şi stilul policrom în arta bijuteriilor*, în *Drobeta*, XXIII, 2013, 129–140.

Hamat 2016,

A. C. Hamat, *Golden Jewellery discovered at Tibiscum*, în *Representations, Signs and Symbols*, 2018, 99–108.

Isac 2014,

A. Isac, 130. *Cercel cu camee şi pandative, Transilvania, localitate necunoscută*, în ed. Rodica Oanţă-Marghitu, *Aurul şi argintul antic al României: catalog de expoziţie: Muzeul Naţional de Istorie a României*, 2014, 506.

Isac 2014a,

A. Isac, 136. *Cercel cu pandative, com. M. Viteazul, jud. Cluj*, în ed. Rodica Oanţă-Marghitu, *Aurul şi argintul antic al României: catalog de expoziţie: Muzeul Naţional de Istorie a României*, 2014, 512.

Isac, Diaconescu 1980,

D. Isac, A. Diaconescu, *Aspecte ale artei romane provinciale de la Gilău*, în *ActaMN*, 17, 1980, 115–139.

Iuvenal,

Decimus Iunius Iuvenalis, *Saturae*, în *Persius, Iuvenal, Marţial, Satire şi epigrame*, trad. T. Mănescu, A. Hodoş, Bucureşti, 1967.

Korać 2007,

M. Korać, *Slikarstvo Viminacijuma*, Beograd, 2007.

Laing 1997,

J. Laing, *Art&Society in Roman Britain*, Gloucestershire, 1997.

Lungu et alii 2012,

V. Lungu, Z. Covacef, C. Chera, *Bijuterii antice din aur din colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Constanța, 2012.

Marshall 1911,

F. H. Marshall, *Catalogue of the jewellery, greek, etruscan and roman in the Departaments of Antiquities, British Museum*, Londra, 1911.

Martial,

Marcus Valerius Martialis, *Epigrammaton Libri*, în *Persius, Iuvenal, Marțial, Satire și epigrame*, trad. T. Mănescu, A. Hodoș, București, 1967.

Matei, Bajusz 1997,

A. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae*, Zalău, 1997.

Milovanović 2004,

Milovanović B., *Earrings – symbol of feminity of roman ladies of Viminacium*, în *ANODOS*, 3, 2004, 131–143.

Milovanović 2018,

B. Milovanović, *Jewellery as a Symbol of Prestige, Power and Wealth of the Citizens of Viminacium*, în *Vivere Militare Est, From Populus to the Emperor – Living on the Frontier*, Belgrade, 2018, 101–141.

Pop 1980,

C. Pop, *Similitudini artistice între monumentele napocense și potaisense*, în *Potaissa*, 2, 1980, 155–160.

Plinius,

Plinius, *Naturalis Historia*, trad. I. Costa, T. Dinu, Iași, 2001.

Popovic 1991,

I. Popović, *Rimske kameje iz Narodnog muzeja u Požarevcu*, în *Viminacium*, 6, 1991, 53–64.

Popovic 1996,

I. Popović, *Certain traits of the silver Jewellery manufacture in the Central Balkans*, în *Starinar*, 47, 1996, 139–154.

Popović 2001,

I. Popović, *Bijoux en or e ten argent de Ile – II e siecle de la partie Serbie du basin Danubien*, în *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores Zwischen 106–275 N. Chr.*, București, 2001, 41–58.

Ruseva Slokoska 1991,
L. J. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum-Sofia*, London, 1991.

Seneca, *De beneficiis*,
Lucius Annaeus Seneca, *De Beneficiis*, în *Perseus Digital Library*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2%007.01.0023> (accesat 15.11. 2019).

Suetonius,
Caius Suetonius Tranquillus, *Viețile celor doisprezece Cezari*, trad. D. Popescu și C. V. Georoc, București, 2005.

Schotek 1997,
I. Shotek, *Metale și pietre prețioase*, București, 1997.

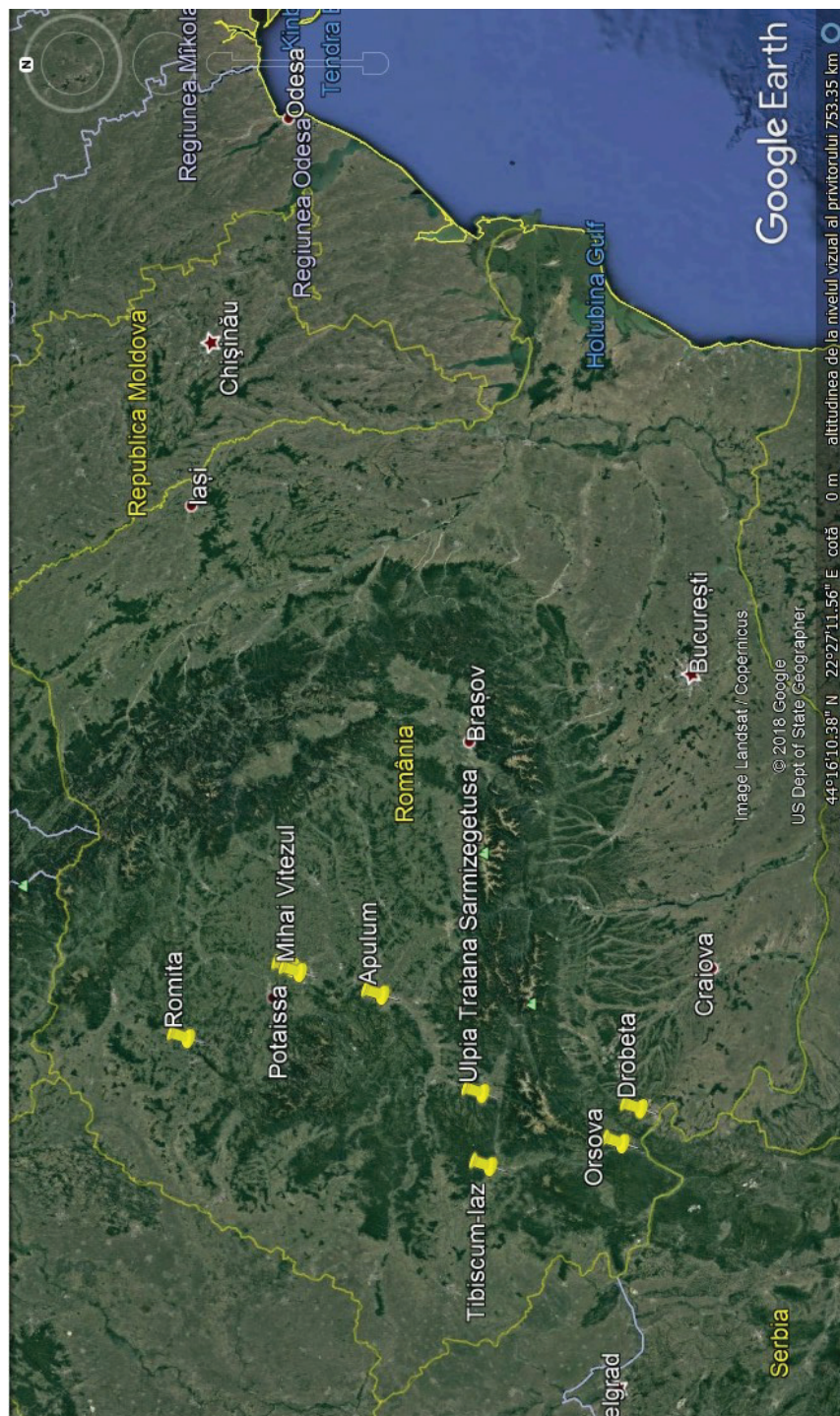
Țeposu-Marinescu 1982,
L. Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, în *BAR International Series*, I, 1982.

West 1916,
L. C. West, *Cost of living in roman Egypt*, în *Chicago Journals*, 11, 1916, 293–314.

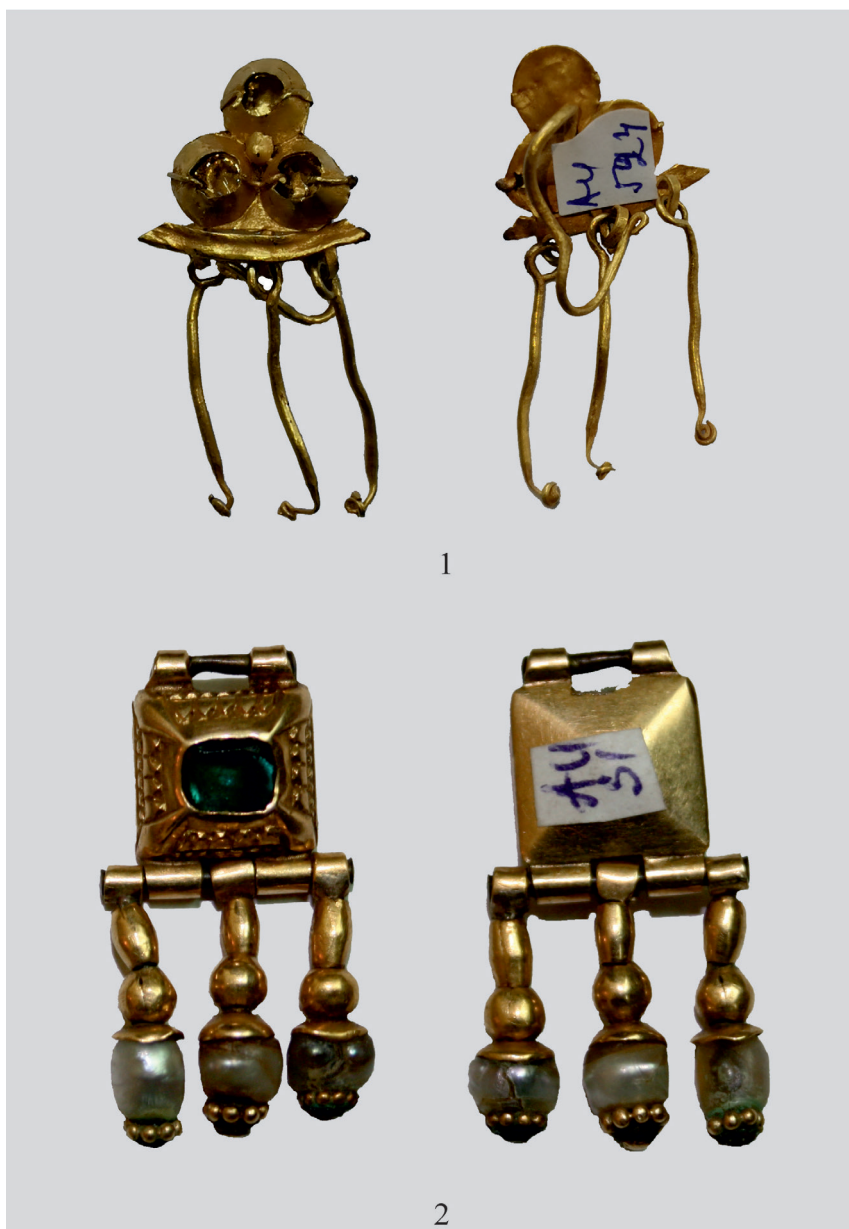
ABOUT EARRINGS IN A CHANDELIER FORM OR EARRINGS WITH PENDANTS AND STONE CASE FROM ROMAN DACIA

Abstract

During the Ist-IIIrd centuries, the earrings become a dominant in the women's clothing accessories. For Dacia we have two types of high circulation, the one with bent bar and colored glass pastes, which appears frequently from the early 1st century AD until the end of the province at the end of IIIrd century AD. and the earring with oval pendant and shield on the gold bar, sometimes decorated with email, shared by several variants, mostly in the third century. Along with these types, in Dacia we have also the chandelier type earrings or the earring with multiple pendants and cassette. Six earrings were discovered in Drobeta-Dierna, Tibiscum, Romita, near Potaissa and one of them was discovered somewhere on the territory of Transylvania. They are dated between IInd and IVth centuries AD, but the artefacts from the beginning of the IVth centuries AD were discovered on the line of Danube and therefore they are related with the revival of the Empire in the time of the dynasty of Constantin the Great.

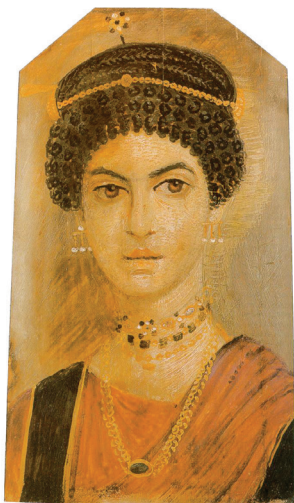
Pl. I. Distribuția spațială a descoperirilor pe teritoriul Daciei. / Spatial distribution of discoveries on the territory of Dacia.

Pl. II 1, 2. Cercei păstrați în stare fragmentară descoperiți la Drobeta, fotografii P. Dinulescu. / 1, 2 Earrings found in fragmentary condition discovered at Drobeta, photos by P. Dinulescu.

Pl. III 1. Fragment de cercei descoperit într-o localitate necunoscută din Transilvania, apud Isac 2014, 506, nr. 136; 2. Fragment de cercei descoperit la Romita, apud Matei, Bajusz 1997, 133–134; 3. Fragment de cercei descoperit la Tibiscum, apud Hamat 2018, fig. 6; 4. Fragment de cercei descoperit în comuna M. Viteazul, apud Isac 2014a, 512, nr. 136. / Fragment of earring found in an unknown locality in Transylvania, after Isac 2014, 506, no. 136; 2. Fragment of earring discovered at Romita, after Matei, Bajusz 1997, 133–134; 3. Fragment of earring discovered at Tibiscum, after Hamat 2018, fig. 6; 4. Fragment of earring discovered in M. Viteazul commune, after Isac 2014a, 512, no. 136.

1

2

3

4

Pl. IV 1. Portretul femeii cu chiton portocaliu descoperit la Fayum după https://en.wikipedia.org/wiki/Fayum_mummy_portraits#/media/File:Fayum-11.jpg; 2. Portretul Isidorei descoperit la Fayum după, [https://en.wikipedia.org/wiki/Fayum_mummy_portraits#/media/File:Getty_Villa_-_Collection_\(5304932007\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Fayum_mummy_portraits#/media/File:Getty_Villa_-_Collection_(5304932007).jpg); 3. Portretul femeii din mormântul G2624, după Korać 2007, 101; 4. Statuie funerară descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, MCDR Deva, nr. inv. 2190. / 1. Portrait of woman with orange chiton discovered at Fayum, after https://en.wikipedia.org/wiki/Fayum_mummy_portraits#/media/File:Fayum-11.jpg; 2. Portrait of Isidora discovered at Fayum, after [https://en.wikipedia.org/wiki/Fayum_mummy_portraits#/media/File:Getty_Villa_-_Collection_\(5304932007\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Fayum_mummy_portraits#/media/File:Getty_Villa_-_Collection_(5304932007).jpg); 3. Portrait of the woman from the tomb G2624, after Korać 2007, 101; 4. Funerary statue from Ulpia Traiana Sarmizegetusa, MCDR Deva inv. no. 2190.

DESPRE POPULAȚIA DE LA ROMULA

Mariana Balaci*

Cuvinte cheie: populație, cercetare calitativă, statut social, grupuri etnice

Keywords: population, qualitative research, social status, ethnic groups

Romula, capitala Daciei Inferior, oraș cu o puternică dezvoltare economică, a atras în perioada sa de existență o serie de indivizi cu preocupări și credințe diverse, aparținători ai unor categorii sociale, profesionale sau ai unor comunități identitare specifice. Trupa care a asigurat liniștea și paza în Romula a fost Cohors I Flavia Commagenorum, ajutată în diferite momente de către alte trupe sau vexilații din trupe auxiliare precum Cohors I Sagittariorum, cohors I Tyrionum sagittariorum, Numerus Syrorum sagittariorum sau detașamente din legiunile Leg I Italica, Legio VII Claudia p.f. Philippiana, Legio XI Claudia p. F., Leg. XXII Primigenia p.f. Philippianorum¹.

Pentru a cunoaște cât mai multe despre populația de la Romula, care s-a așezat și a trăit între zidurile sale, am utilizat mai multe surse de documentare. Inscripțiile sunt una dintre cele mai complexe surse de culegere a informațiilor specifice cercetării și cunoașterii populației unei așezări. Acestea oferă o serie de date relevante legate de statutul social, etnicon, vârstă, credințe religioase, ocupații etc. Totuși aceste surse de informație nu sunt mereu păstrate integral sau nu sunt prezente într-un număr suficient de mare pentru a reuși doar pe baza lor să conturăm o imagine cât mai apropiată de realitatea acelor vremuri. O altă sursă de documentare o constituie reprezentările cu caracter religios care nu conțin și mesaj scris. Credințele religioase personale ne ajută în construirea unei imagini a comunităților existente aici, o imagine de ansamblu a acestor credințe în diverse perioade istorice, dar ne oferă și posibilitatea de a identifica diverse grupuri etnice sau culturale. Tot despre populația de la Romula ne vorbește într-o oarecare măsură și producția de teracote care nu a fost una de neglijat. Suntem conștienți de faptul că întreaga producție nu era destinată doar

* Universitatea de Vest Timișoara, str. Vasile Pârvan, nr. 2–4, e-mail: mariana.balaci@e-uvt.ro

¹ Mărgărit-Tăulea 1994, 42–44

populației de aici, dar o parte din această producție survenea și în urma cererii locale.

Alături de monumentele epigrafice, informații complete și complexe referitoare la statutul social, la atribuirea etnică ori la evoluția ritului și ritualului funerar într-o comunitate ne-o oferă analiza necropolelor. Pentru a putea avea o imagine cât mai aproape de realitatea acelor vremuri ne-am folosit de toate aceste tipuri de informații. Dintr-un început ne-am dorit să coroborăm rezultatele oferite de o analiză cantitativă a informațiilor cunoscute până în prezent, dublată de o analiză calitativă a informațiilor oferite de sursele de documentare menționate mai sus.

Din inscripțiile care provin de la Romula cunoaștem numele (chiar și parțial păstrat) al unui număr de 41 de persoane. După gen, distribuția este următoarea: bărbați – 33, femei – 8. După nume ori cognomen, putem spune că 30 sunt latine, 5 sunt grecești și câte două siro-palmyrene, celtice și dardane.

Referitor la statutul social al celor care dedică sau li se ridică monumentele, putem spune că majoritatea celor amintiți în inscripții se înscriu în rândul civililor. Inscripțiile care îi amintesc pe militari vorbesc de un *tesserarius* din Legiunea XIII Gemina², un *actarius praepositus* și *princeps* din Numerus Surorum și un *optio* în Cohors I Flavia Commagenorum, precum și de un *signifer* și un *optio* din Legiunea VII Claudia³. Dintre funcțiile civile cunoaștem *duumviri* și *decurioni* ai coloniei, un *questor* și *edil* și *vicesimarius*⁴.

Dacă analizăm fenomenul de mobilitate socială, se constată un singur exemplu de mobilitate socială pe orizontală. Ne referim la inscripția care menționează pe Aelianus Candidianus, *tesserarius* în Legiunea a XIII-a Gemina⁵, alături de Aelius Valerianus, Aelius Tititanus, Aelius Veteranus și un alt Aelius Valerianus. Posibil ca toți să fi fost implicați în serviciul militar și de asemenea să fie membri aceleași familii⁶.

Dacă ne îndreptăm atenția spre vârsta celor care sunt menționați pe inscripțiile funerare, situația nu este concludentă pentru a putea spune care este vârsta mediană nici a femeilor, nici a bărbaților și nici a populației de la Romula în ansamblul ei, și acest lucru o spun deoarece poate în mod surprinzător toți au trecut pe inscripții vârste rotunde: Astfel Claudia Amba a trăit 20 de ani⁷, Aelius Iulius Iulianus a trăit 40 de ani, Aelius Veteranus și Volusianus câte 50

² IDR II, 352.

³ IDR II, 328.

⁴ IDR II, 357.

⁵ IDR II, 352.

⁶ Mihăilescu-Bîrliba, Dumitrache, Piftor 2010, 101.

⁷ IDR II, 350.

de ani, Aelius Valerianus⁸ – 60 de ani, Aelius Titianus – 70 de ani și un al doilea Aelius Valerianus – 50 de ani⁹.

Tot pe palierul unei analize cantitative luăm în discuție panteonul religios al locuitorilor de la Romula. Din analiza inscripțiilor reiese că sunt prezente divinitățile din panteonul roman precum Jupiter (2), Diana (2), Hercule (1), Nemesis (1), Nymphe (1). Dintre divinitățile siriene sunt adorate Athargatis (1) și Turmasgada (2), iar din rândul divinităților microasiatice este adorată Magna Mater (1). De asemenea mai este adorat și Mithras și Sol Invictus (2), Dea Dardanica (1+1) și Placida Regina (1), posibil ca în acest caz să fie de fapt o adorare a zeiței Isis. Din analiza reprezentărilor religioase reiese că numărul divinităților adorate de către populația de la Romula este mult mai mare: Jupiter (Fulgator, Aetophor), Junona (Sospita, Lucina), Minerva, Apollo, Diana, Mercur, Marte, Venus, Ceres, Hercules, Liber, Aesculap, Prap, Fortuna, Hecate, Victoria, Nemesis, Lari, Nymphae¹⁰. Mai numeroase sunt reprezentările divinităților orientale alături de cele egiptene: Mithras (26), Cybelae (4), Serapis, Isis (3). Dintre divinitățile traco-moesice amintim Cavalerii Danubieni (10), Cavalerul trac (4)¹¹.

Alături de cercetarea cantitativă propuneam și o analiză calitativă care să o completeze pe prima sau chiar să conducă la noi ipoteze și observații privind populația de la Romula. Rămânând tot în zona monumentelor religioase, constatăm că majoritatea altarelor votive sunt de dimensiuni relativ reduse, cu înălțimi de până în 80 cm, doar două depășesc 90 cm, cu o profilatură simplă și textul corect incizat. În apropierea Romulei nu avem cariere de unde să fie exploatată piatra, ca atare ea era adusă de la o oarecare distanță sub formă de blocuri fasonate sau direct ca și produse finite. Dimensiunile relativ modeste ale monumentelor realizate din piatră denotă o populație modestă din punct de vedere financiar, care posibil să fi condus mai apoi la o modă în zonă a acestor monumente de mai mici dimensiuni. De remarcat faptul că majoritatea acestora sunt ridicate pentru divinități din diverse motive (pentru a respecta juruința, pentru că așa a visat, pentru că a răspuns poruncii etc.) de către soț și soție, de exemplu: pentru Iupiter pus de C. Iul. Sennianus și Iulia Rufina; Ioncutus și Lonquina, M. Ulpius Herculanus și Iulia Tempiboea, Capito și Valentina etc.

Un alt aspect pe care l-am dedus din analiza calitativă a reprezentărilor votive se referă la dedicația pentru Atargathis. Este vorba de o bază de statuie din argilă care are scris în pasta crudă cu litere palmyrene numele dedicantului

⁸ IDR II, 35.

⁹ IDR II, 352.

¹⁰ Mărgărit-Tătulea 1994, 111–118.

¹¹ Mărgărit-Tătulea 1994, p. 118–122.

Ragysbl alături de numele zeiței¹². Tot pe un produs ceramic apare scris numele lui Gadates cu litere grecești. Considerăm că aceste două personaje făceau parte din comunitatea de sirieni de la Romula, o comunitate care nu era de neglijat și care și-a păstrat limba și panteonul specific. Credem că acest Ragysbl nu este neapărat un militar din armata staționată la Romula, ci este vorba despre un civil. Argumente în acest sens, deși nu sunt imbatabile, sunt următoarele: numele inscripționat în pasta crudă, precum și faptul că avem de a face cu o scriere în limba nativă. La *Tibiscum* avem mai multe inscripții bilingve în siro-palmyreană și latină a unor militari din Numerus-ul de palmyreni¹³. Credem că suntem în fața unui personaj civil a cărui ocupație de bază nu o putem susține cu argumente (să fie un negustor sau un meșter olar). Tot un civil era și Gadates, posibil un individ din zona vest-semitică¹⁴, care scrie în limba greacă și care probabil avea legături cu sfera comercială pentru că la Romula au ajuns pe calea comerțului o serie de produse în amfore care au *graffiti* cu litere grecești. Tot un sirian grecizat posibil să fie și Antonius Zoilus, *actarius* în Numerus Surorum care ridică un altar pentru Sol Invictus Mithras¹⁵. După cum se poate constata, putem vorbi de o comunitate siriană la Romula compusă nu doar din elementele militare, ci și din civili. Ca majoritatea siro-palmyrenilor din Dacia, și cei de la Romula se remarcă printr-un conservatorism în ceea ce privește limba și credințele religioase, în celelalte aspecte ale vieții publice cotidiene ei s-au integrat în societatea romanizată nord-dunăreană.

Tot în zona analizei calitative a informațiilor din sfera religiei putem să observăm existența unei alte comunități, anume cea a dardanilor. Reamintim faptul că la Romula avem un relief votiv cu inscripție dedicat unei zeițe feminine, Dea Dardanica, dar și o altă reprezentare fragmentară care îl menționează pe un anume Aurelius Dardanus¹⁶. Acestea sunt singurele reprezentări ale zeiței, dar în orașele din sudul Moesiei Superior sunt cunoscute mai multe altare votive dedicate acesteia. Mai mult, se consideră pe bună dreptate că e vorba de o divinitate feminină pre-romană care continuă să își aibă adoratorii ei și după cucerirea romană. Unele dintre aceste dedicații epigrafice sunt din partea unor militari¹⁷.

Dardanii sunt o populație aflată la granița dintre illiri și traci, în sudul provinciei Moesiei Superior. Cele două reliefuri votive se încadrează cronologic la începutul secolului al III-lea. Dardanii vin dintr-o zonă cu bogate mine, sunt

¹² Sanie 1966, 355–358.

¹³ Balaci, Balaci 2016, 355–357.

¹⁴ Vasilescu 2010, 135.

¹⁵ IDR II, 341; Berciu, Petolescu 1976, 23.

¹⁶ Tudor, Vlădescu 1972, 183–186.

¹⁷ Exhlale Dobruna 2011, 243.

cunoscuți ca și buni mineri, însă la Romula nu se pune problema colonizării unor comunități de mineri. Mai probabil că aceștia vin aici fie pentru exploatarea pământurilor, ori ca și proprietari de turme și aceste reliefuri sunt icoane personale ale unor dardani aflați aici în procesul de transhumanță. Și totuși ei sunt în literatură și în trecutul lor legați de dalmați, uneori sunt chiar asimilați dardanii cu dalmații, ocupând teritorii învecinate. Analiza necropolelor, mai exact a tipurilor de înmormântări ne ajută în atribuirea etnică și, în consecință, în identificarea unor comunități care au existat într-un areal geografic. În necropola plană de la Romula se cunosc înmormântări de resturi incinerate pe ustrinum care sunt atribuite dalmaților¹⁸. Ei sunt identificați și în cadrul necropolei tumulare de sud într-un mormânt de incinerare al unei familii de dalmați. Iată că dacă coroborăm analiza monumentelor religioase cu analiza necropolelor reiese că la Romula a conviețuit o comunitate de dalmato-dardani bine aspectată din punct de vedere arheologic.

O a treia comunitate romulensă care se desprinde din analiza calitativă a informațiilor epigrafice și arheologice de care dispunem este cea a traco-dacilor, ori a autohtonilor. Avem acele reliefuri ale Cavalerilor Danubieni și ale Cavalerului Trac, dar sunt și identificați în necropola plană prin acele morminte unde resturile cremației sunt depuse în urne¹⁹.

Iată că din coroborarea informațiilor oferite de analiza cantitativă și cea calitativă a surselor menționate la începutul comunicării putem spune că s-au conturat trei comunități etnice care au conlocuit la Romula: cea a siro-palmyrenilor, cea dalmato-dardană și cea autohtonă. Elementele care țin de divinitățile adorate, precum și cele două necropole ne-au dat posibilitatea de a le evidenția și aduce în discuție existența lor. Populația autohtonă rămâne să fie prezentă și în capitala Daciei Inferior alături de alte etnii. Ca atare societatea de la Romula care a atras alături de militarii cantonați aici și elemente civile implicate în viața economică a orașului este una multietnică, mai degrabă decât una interetnică, cel puțin așa se prezintă ea din analiza realizată de către noi. Nu putem spune exact când s-au conturat comunitățile siro-palmyreană și cea dalmato-dardană, dar considerăm că la sfârșitul secolului al II-lea – prima jumătate a secolului al III-lea acestea conlocuiau alături de autohtonii care au fost supuși procesului de romanizare și care mai pot fi sesizați prin ritul funerar. Acele morminte ale geto-dacilor se regăsesc în necropola plană care este considerată ca fiind a unei populații mai sărace decât cei care au fost înmormântați în necropola tumulară.

¹⁸ Mărgărit-Tătulea 1994, 125.

¹⁹ Mărgărit-Tătulea 1994, 121–122, 125.

BIBLIOGRAFIE

- Balaci, Balaci 2016,
M. Balaci, C. Balaci, *Monumentele funerare ale soldaților palmyreni din Dacia romană*, în *Arheovest*, IV/1, 2016, 353–361.
- Berciu, Petolescu 1976
I. Berciu, C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, nr. 54, Leiden, 1976.
- Exhlale Dobruna 2011,
S. Exhlale Dobruna, *Altari i Deae Dardanicae dhe stacioni beneficari nga Vendenisi*, în *Iliria*, XXXV, 2011, 243–254.
- IDR II,
Inscripțiile Daciei Romane. Oltenia și Muntenia, culegere, traducere, comentarii și indici de G. Florescu, C. C. Petolescu, București, 1977.
- Mărgărit-Tătulea 1994,
C. Mărgărit-Tătulea, *Romula. Malva*, București, 1994.
- Mihăilescu-Bîrliaba, Dumitrache, Piftor 2010,
L. Mihăilescu-Bîrliaba, I. Dumitrache, V. Piftor, *La mobilité locale en Dacie romaine selon les sources épigraphiques: I Dacie Inférieure*, în *StHHA*, 28, 2010, 95–108.
- Sanie 1966,
S. Sanie, *O inscripție siriacă de la Romula*, în *ArhMold*, IV, 1966, 355–359.
- Tudor, Vlădescu 1972,
D. Tudor, C. Vlădescu, *Dardanii la Romula-Malva*, în *Apulum*, X, 1972, 183–190.
- Vasilescu 2010,
M. Vasilescu, ΓΑΔΑΤΗC. *Observații asupra unui antroponim de pe un graffito de la Romula*, în *ArhMold*, XXXIII, 2010, 125–136.

ON ROMULA POPULATION

Abstract

A series of individuals passed Romula, the capital of Dacia Inferior within the most three centuries under the Roman domination, who created the population of that settlement. A little part of them left a name on a tombstone, but the most of them rested anonymous and we might know them through the investigation in the town necropolises or on the basis of their material culture. More documentary sources have been used during

my research; epigraphic data, sculptural monuments, necropolises, and also archeological investigations concerning the Romula population's material culture. Three social-cultural communities are to be set of after analyzing these sources, among other items; Dardanians-Dalmatians, Syrian-Palmyrens, and Thraco-Dacians were the populations who co-habited there. I do believe not to err when speaking rather about multiculturalism in Romula, and not about phenomenon of interculturalism. But I may to note that what the province Romanisation meant also happened in Romula, and that was the process that succeeded to gather and make co-habiting that population who set there for different reasons.

CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA CERCEILOR ȘI A MĂRGELELOR ÎN MORMINTE DE BĂRBAȚI DIN CIMITIRELE AVARE DIN TRANSILVANIA

Călin Cosma*

Cuvinte cheie: Transilvania, avari, morminte de bărbați, cercei, mărgelile, ritual funerar

Keywords: Transylvania, Avars, male graves, earrings, beads, funerary ritual

Scurte precizări introductive

Analizele antropologice efectuate recent în câteva cimitire avar din Transilvania au reliefat prezența cerceilor și a mărgelilor în interiorul câtorva morminte de bărbați. Este o realitate arheologică necunoscută până acum în literatura arheologică privind necropolele avar din centrul Podișului Transilvaniei.

Am ales să prezint numai datele din Transilvania, un spațiu geografic compact, distinct în geografia României (Harta 1)¹. De altfel, și din punct de vedere istoric, Podișul Transilvaniei a avut în secolele VII-VIII un statut politic diferit în comparație cu celelalte provincii românești din Vestul României².

Prezentarea datelor

Cimitirele avar care au beneficiat de analize antropologice, principalul suport științific al acestui studiu, sunt cele de la Sâncrai, Șpălnaca, Teiuș, două morminte de la Gâmbaș/Ogoarele de jos și un mormânt de la Unirea II/Veresmort, toate dispuse din punct geografic în centrul de putere avar din mijlocul Podișului Transilvaniei (Harta 1)³. Și la Lopadea Nouă au fost descoperiți alături de alte artefacte, unele atribuibile războinicilor avari, doi cercei⁴. Nu sunt

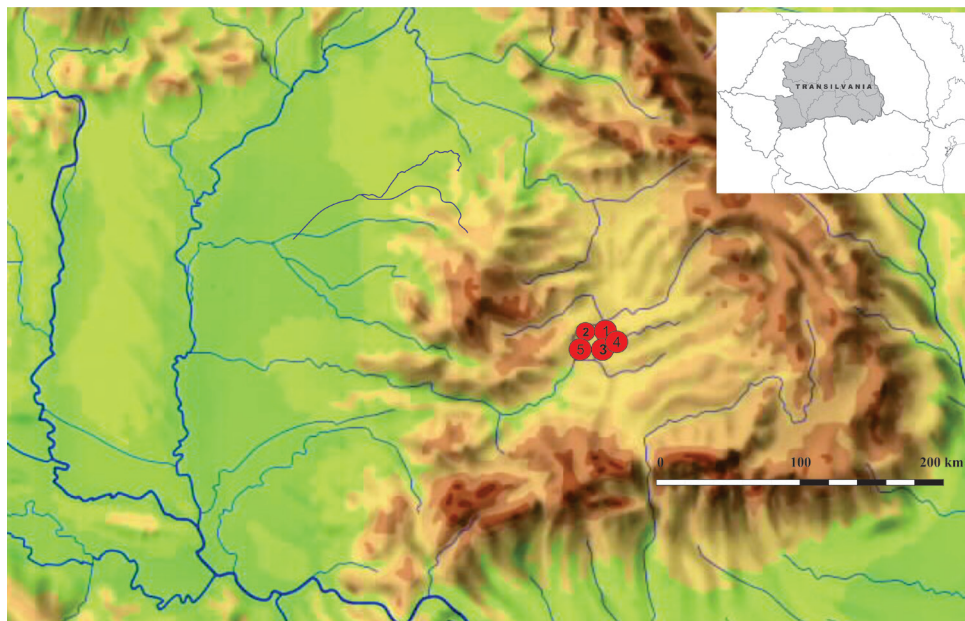
* Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca, str. M. Kogălniceanu, nr. 12-14, e-mail: cosma2165@yahoo.com

¹ Pop 2003, 11-27.

² Cosma 2017, 13-14

³ Cosma 2015, 261-262, Cosma 2017, 24-28.

⁴ Cosma 2017, 63-64.

Harta 1. Dispunerea geografică a localităților în care au fost descoperite morminte de bărbați cu cercei și mărgel. / Geographic placement of localities where graves of men with rings and pearl necklaces were discovered: 1. Unirea; 2. Gâmbaș; 3. Sâncrai; 4. Șpălnaca; 5. Teiuș.

însă date că ei au făcut parte dintr-un mormânt de bărbat, motiv pentru care nu i-am inclus în lista descoperirilor.

La *Gâmbaș/Ogoarele de jos* (Situl 3 – autostrada Sebeș – Turda) au fost descoperite în anul 2015 două morminte, între ele la distanță de 15 m. Complexele funerare sunt singulare în locul respectiv.

În *mormântul nr. 1* s-a descoperit un schelet de bărbat⁵, adult, cu vârsta între 30 și 40 de ani. În zona urechii drepte au fost descoperiți un cercei din argint în formă de lunulă și un cercei din bronz cu pandantiv globular. Tot în dreapta craniului a mai fost descoperit și un cercei din bară subțire din argint. În zona urechii stângi au fost descoperiți doi cercei din bronz, unul cu pandantiv globular și unul simplu, cu capetele ascuțite. În zona sternului au fost descoperite un număr de 172 de mărgel de culoare galbenă (Pl. 1/A; Tab. 1).

În *mormântul nr. 2*, în care a fost înmormântat un bărbat/maturus⁶, au fost descoperiți în zona urechii drepte doi cercei din bronz, unul cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure, iar celălalt cu un capăt terminat în formă de spirală. În zona sternului s-au găsit 62 de mărgel (Pl.1/B; Tab. 1).

⁵ Analize antropologice: Szilárd 2017, 207; Rusu 2017, 209.

⁶ Analize antropologice: Radu 2017, 208; Rusu 2017, 209.

În *cimitirul de la Sâncrai*/Situl nr. 10 de pe autostrada Sebeș – Turda, au fost cercetate un număr de 34 de morminte de înhumare avare. În șase morminte de bărbați⁷ au fost descoperiți cercei și mărgelile.

Mormântul 1. Bărbat adult. În stânga și dreapta craniului au fost descoperiți doi cercei lunulari din bronz cu pandantiv stelat. În stânga craniului a fost găsit un al treilea cercel cu pandantiv atașat în formă de sâmbure de pepene. Din zona gâtului a fost recuperate șapte mărgelile (Pl. 1/C; Tab. 1).

Mormântul 2. Bărbat adult (25–35 ani). În zona urechii drepte au fost descoperiți doi cercei din argint cu pandantiv atașat în formă de pepene. În zona craniului a fost descoperit un al treilea cercel din bronz, identic cu cele două din argint. Din zona gâtului provin 10 mărgelile (Pl.1/D, Tab.1).

Mormântul 7. Bărbat/Maturus (peste 50 ani). Din zona urechii drepte provin doi cercei din bronz, unul cu pandantiv în formă de tijă și celălalt probabil cu pandantiv format din trei bobite. Au mai fost descoperite două mărgelile (Pl. 2/A; Tab. 1).

Mormântul 21. Bărbat adult (peste 30 ani). În stânga și dreapta craniului au fost descoperiți doi cercei din argint cu pandantiv atașat în formă de sâmbure de pepene. Un al treilea cercel de același tip a fost descoperit în partea stângă a craniului. Pandantivele sunt ornamentate cu bobite perlate grupate câte trei sau patru, dispuse în diferite locuri de pe suprafața artefactului. Din zona gâtului provin 16 mărgelile (Pl. 2/B; Tab. 1).

Mormântul 31. Bărbat/Maturus (peste 50 ani). În zona urechii drepte a fost descoperit un cercel din bară subțire din bronz. În zona gâtului au fost descoperite șase mărgelile (Pl. 2/C; Tab. 1).

Mormântul 32. Bărbat/Adult (28–35 ani). În stânga și dreapta craniului au fost descoperiți doi cercei din bară subțire de bronz. Din mormânt mai provine o mărgea din sticlă albă, în formă de butoi, ruptă în două încă din vechime (Pl. 2/32; Tab. 1).

În *cimitirul gepido-avar de la Șpălnaca/Șugud* au fost descoperite 7 morminte avare, conform analizelor antropologice efectuate de către Dan Botezatu (Iași)⁸.

În *mormântul de războinic (M. 38)* au fost descoperiți pe abdomen doi cercei din bronz cu capetele desfăcute. Un al treilea cercel, identic cu cei doi menționați mai sus, provine din zona centrală a craniului (Pl. 2/E; Tab. 1).

În *cimitirul avar de la Teiuș*, cu peste 60 de morminte, *complexul funerar*

⁷ Analize antropologice inedite, efectuate S. G. Szilárd, Muzeul de Istorie Târgu Mureș.

⁸ Mențiuni despre cimitir și analize antropologice: Botezatu – Blăjan 1989, 351; Grosu, Blăjan, Botezatu 1995, 276 și nota 6; Protase *et alii* 2000, 104, nr. 143; Arhivă cimitir arheologic Șpălnaca/Șugud (Muzeul Unirii Alba Iulia).

nr. 23 a adăpostit un bărbat/maturus (45–50 ani)⁹, în care a fost descoperit un cercel lunular din argint, cu pandantiv atașat în formă de glob și patru mărgel (Pl. 2/F; Tab. 1).

În *mormântul de la Unirea 2/Veresmort* a fost înmormântat un războinic cu vârsta între 25 și 28 ani (Adultus)¹⁰. Pe craniu a fost descoperit un cercel din aur cu pandantiv perlat format din patru mici sfere (Pl. 3; Tab. 1).

La nivelul fiecărei cimitir din cele prezentate mai sus, mormintele de bărbați cu cercei și mărgel sunt puține. Datele pe care le-am inserat în Tabelul 1 sunt relevante doar în ceea ce privește mormintele de la Gâmbaș, Sâncrai și Șpălnaca. Pentru Teiuș trebuie specificat că numai în 4 morminte s-au păstrat oase din schelete umane care au fost analizate antropologic. La Unirea 2/Veresmort este doar un singur mormânt (Tab. 1).

Situri arheologice	Nr. total morminte în cimitire		Nr. mormânt cu podoabe	Nr. cercei	Mărgel
Gâmbaș	2		M. 1	5	172
			M. 2	2	62
Sâncrai	34		M. 1	3	7
			M. 2	3	10
			M. 7	2	2
			M. 21	3	16
			M. 31	1	6
			M. 32	2	2
Șpălnaca	39	M.G. 31	0	?	?
		M.A. 7	M. 38	3	0
Teiuș	60		M. 23	1	4
Unirea 2	1		M. 1	1	0

Tab. 1 – Cimitire în care au fost descoperite morminte ce au conținut cercei și mărgel. M.G. – Morminte gepide; M.A. – morminte avar. 1, 2, 3 etc.: număr de piese în mormânt. / Cemeteries where graves with rings and pearl necklaces were discovered. M.G. – Gepid graves; M.A. – Avar graves. 1, 2, 3 etc. – number of pieces in the grave.

Poziția podoabelor în interiorul mormintelor

În ceea ce privește poziția podoabelor în interiorul mormintelor, datele arheologice relevă mai multe situații (Tab. 2).

⁹ Analize antropologice S. G. Szilárd, Muzeul de Istorie Târgu Mureș; Mențiuni: Cosma 2017, 83, M. 23.

¹⁰ Analize antropologice: Szilárd 2015, 116–117.

Cercei

Tipul 1: Cercele singular descoperite în zona frontală a craniului: Unirea 2/Veresmort (Tab. 2).

Tipul 2: Cercele singular descoperite în partea dreaptă a craniului: Sâncrai, mormântul 31 (Tab. 2).

În oricare dintre tipurile unu sau doi poate fi integrat și cerceul de la Teiuș.

Tipul 3. Tipul trei este reprezentat de descoperirea a doi cercei identici, găsiți pe abdomen, și un al treilea, de același tip, descoperit în zona frontală a craniului: Șpălnaca mormântul nr. 38 (Tab. 2).

Tipul 4. Este reprezentat de perechi de cercei, două sau patru piese, precum și un al treilea sau al cincilea cerceles găsiți în interiorul mormintelor: Gâmbaș/Ogoarele de jos în Mormântul nr. 1; Sâncrai, mormintele 1, 2, 21 și 32. Perechile de cercei au fost descoperite în stânga și dreapta craniului. Al treilea sau al cincilea cerceles din gropile mortuare era poziționat în dreapta sau stânga craniului uman. Cei din urmă sunt de tipuri diferite sau identice cu ceilalți descoperiți în morminte (Tab. 2).

Tipul 5. Cercei de tipuri diferite care au fost descoperiți pe partea dreaptă a craniilor umane: Gâmbaș/Ogoarele de jos, mormântul 2; Sâncrai, mormântul 7 (Tab. 2).

Mărgele

În funcție de poziția mărgelilor în mormânt în raport cu corpul uman, se prefigurează două poziții în care au fost descoperite respectivele artefacte.

1. Mărgelile descoperite grămadă, pe gât: Sâncrai (Tab 2).

2. Mărgelile descoperite grămadă, pe stern: Gâmbaș (Tab 2).

În mormintele de la Unirea 2/Veresmort și Șpălnaca nu au fost descoperite mărgelile.

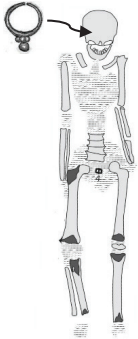
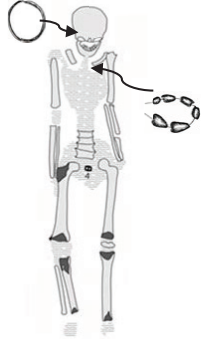
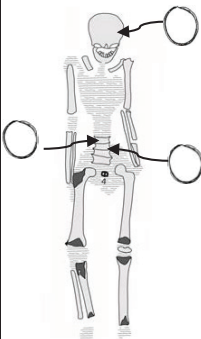
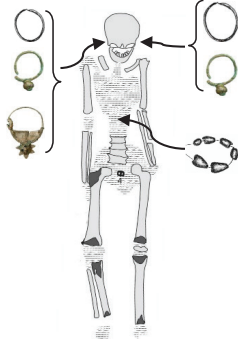
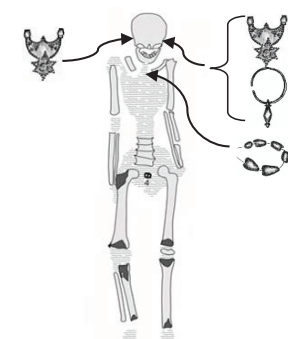
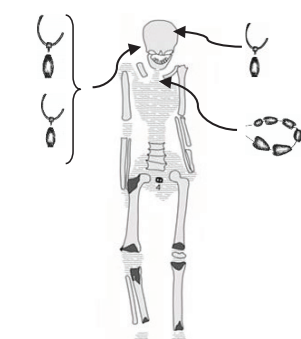
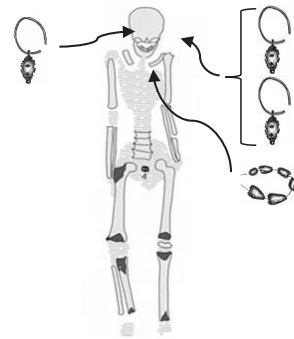
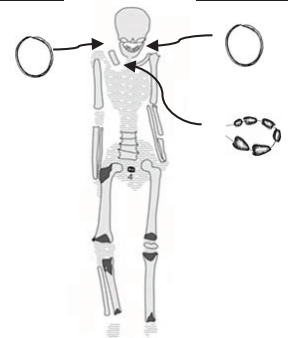
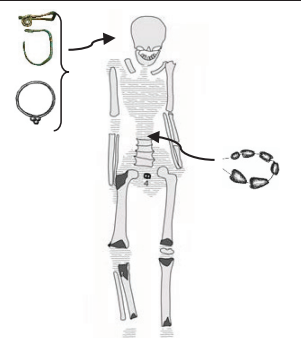
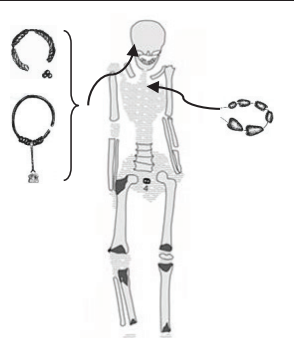
Tipologie și analogii referitoare la prezența cerceilor și a mărgelilor în morminte de bărbați

1. *Cercele din aur cu pandantiv atașat sub forma unor granulații suprapuse*

Cercelele provine de la Unirea 2/Veresmort (Pl. 3/1, Tab 3/1). O primă analogie pe care o amintesc este piesa similară din mormântul de războinic de la Sânpetru German/Magazin din Banatul românesc¹¹. Singura diferență dintre obiectul de la Unirea 2/Veresmort și cel de la Sânpetru German se referă la faptul că globul central al cerceului de la Sânpetru German are un diametru mai mare decât cel al cerceului de la Unirea 2/Veresmort. Reținem faptul că cele două morminte au adăpostit câte un războinic avar. De asemenea, ambele complexe funerare au în comun și depunerea alături de cadavru numai a unui singur cerceles.

Doi cercei din aur, asociați cu piese de tip Martinovka, au fost descoperiți

¹¹ Dörner 1960, 425, nr. 9, fig. 4/4.

Type 1 Unirea 2 G.	Type 2 Sâncrai G. 31	Type 1-2 Teiuș G. 23	Type 3 Spâlnaca G. 38	Type 4 Gâmbaș G. 1
				
Type 4 Sâncrai				
G. 1	G. 2	G. 21		
				
Type 4	Type 5			
Sâncrai G. 32	Gâmbaș G. 2	Sâncrai G. 7		
				

Tab. 2 – Poziția cerceilor și a mărgelilor în raport cu corpul uman. / Rings and pearl necklaces' placement reported to the human body.

într-un mormânt de războinic din secolul VI-VII, din Kurganul de la Čir – jurt, din stepele euro-asiatice¹².

În Khaganatul Avar din Bazinul Carpatic, cercei din aur identici cu cel de la Unirea II/Verešmort au fost descoperiți pe teritoriul Slovaciei, în mormântul de războinic (nr. 26) din cimitirul de la Žitavská Tõň¹³.

În Ungaria, cercei din aur precum cel de Unirea II/Verešmort au fost descoperiți în morminte de războinici cu rang înalt în ierarhia militară a Kaganatului avar: în mormintele nr. 11 la Dunapentele¹⁴, nr. 3 de la Igar¹⁵, nr. 32 de la Kecel¹⁶, nr. 1 și 3 de la Szentendre¹⁷ au fost descoperiți câte doi cercei în fiecare complex funerar. În mormântul nr. 7 de la Dunapentele¹⁸, în cel de la Iváncsa¹⁹ și în mormântul 1392 de la Zamárdi²⁰ au fost descoperiți câte un singur cercel.

Cercei din aur cu ornament atașat în formă de ciorchine strugure au fost găsiți și în morminte de bărbați fără arme, care însă au făcut parte din clasa conducătoare a Khaganatului avar. Exemple în acest sens sunt un cercelul din aur descoperit la Csikó²¹ și cercelul din mormântul 913 de la Tisafüred²². Un alt cercel din aur provine din mormântul nr. 269 de la Alttján²³. Ultima piesă citată a avut cu siguranță pandantivul atașat de altă formă decât cea de ciorchine de strugure. Analogia este importantă însă pentru modalitatea de depunere a unui singur cercel din aur într-un mormânt de bărbat.

Multe din complexele precizate mai sus, cu cercei din aur precum cel de la Unirea 2 Veresmort, datează în secolul VII. Respectivul tip de artefact nu lipsește nici din contexte arheologice din secolul VIII. În acest context trebuie precizat că, în Transilvania, în cimitirul gepido-avar de la Band, în mormântul 141 a fost descoperit un singur cercel din bronz, identic ca formă cu cerceii de la Unirea 2/Veresmort și Sâmpetru German/Magazin. Acest cercel nu l-am inclus în repertoriul descoperirilor, deoarece scheletul uman nu a beneficiat de analize antropologie, iar celelalte piese descoperite în mormânt nu oferă date pentru a fixa sexul celui decedat²⁴.

¹² Bálint 1989, 67, Abb. 31/1–2.

¹³ Budinský – Krička 1956, 29, tab XXIV, 15–16.

¹⁴ Marosi, Fettich 1936, 17, Pl. VI/. 3–4.

¹⁵ Fettich 1929, 70, IX Tábla/18–19.

¹⁶ Garam 1993, 79/92, Taf. 47/15–16.

¹⁷ Garam 1993, 104–105, Taf. 90/1–2, 5–6.

¹⁸ Marosi, Fettich 1936, 10–11, Pl. II/6.

¹⁹ Bóna 1970, 243, 252, Fig. 8/1.

²⁰ Bárdos, Garam 2009, G. 1392, 182, Taf. 160/1a, 170/7–8.

²¹ Garam 1993, 59, nr. 10a, Taf. 3/4.

²² Garam 1995, G. 913, 109, Abb. 43, 44, Taf. 131/913/61, 221/913/13.

²³ Kovrig 1963, 30, Gr. 269, Taf. XXI/9.

²⁴ Kovács 1913, 344–345, M. CXLI, fig. 66/4.

2. *Cercel din bronz cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure (pandantiv cu granulați – mit Granulation verzierte)*

A fost descoperit un singur exemplar în mormântul nr. 2 de la Gâmbaș/Ogoarele de jos (Pl. 1/B/1, Tab. 3/2). Cercei din bronz cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de struguri sunt artefacte care au fost descoperite în contexte ce datează atât în secolul VII, în secolul VIII și chiar în primele decenii ale secolului IX²⁵. Menționăm doar câteva exemple de morminte de bărbați din cimitire avare sau slavo-avare din secolele VII-VIII din Bazinul Carpatic, în care au fost descoperiți cercei din bronz cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure, precum cel de Gâmbaș: Moravia: Mikulčice (A. M. 108, un cercel din bronz)²⁶; Slovacia: Nové Zámky (M. 489, au fost descoperiți doi cercei în stânga și dreapta craniului)²⁷; Kölked-Feketekapu B (M. 207 – 2 cercei descoperiți în dreapta și în stânga craniului; M. 420 – 1 cercel descoperit pe partea dreaptă a scheletului, în zona dintre umăr și craniu; M. 427 – 2 cercei (unul aurit), descoperiți în dreapta și stânga craniului)²⁸. La Nové Zámky și Kölked-Feketekapu B, mormintele de bărbați cu cercei din bronz cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure nu au avut arme, dar au conținut centuri ornamentate cu diferite tipuri de pandantive.

3. *Cercei din bronz cu pandantiv globular din sticlă neagră*

Doi cercei din bronz cu pandantiv globular din sticlă neagră au fost descoperiți în Mormântul nr. 1 de la Gâmbaș/Ogoarele de jos (Pl. 1/A/4–5, Tab. 3/3). În tipologia lui Z. Čilinská din 1966, cercei precum cei de la Gâmbaș formează tipul IIa²⁹, iar în cea din 1975 pot fi incluși în tipul I/B Čilinská³⁰. Cercetătoarea încadrează temporal acest tip de cercei între a doua jumătate a secolului VII și mijlocul secolului VIII³¹. La Tiszafüred, cercei cu pandantiv cu perlă sunt prezenți și în a treia treime a secolului VIII³², iar în lumea bulgară, deși puțini din punct de vedere numeric, ei au fost descoperiți în contexte arheologice datate și în ultimele decenii ale secolului VIII³³.

Despre cercei din metal nobil, cu pandantiv globular din sticlă sau perle,

²⁵ Čilinská 1966, Tip IV, 148–149, 145, Abb. 11, Tip IV; Čilinská 1975, tip VII, 75–76, Abb. 1, 65, Tip VII; Sózke 1992, 846–847, Abb. 1; Garam 1995, 280, 284, Abb. 149/19–21; Grigorov 2007, 103–104, 136, 141, Tip. II. 1.

²⁶ Profantova 1992, 683, Taf. 22/5.

²⁷ Čilinská 1966, 95, Taf. LXXII: 1,2.

²⁸ Kiss 2001, 91/M. 207, 133–134/M. 420, 135–137/M. 427, pl. 55/B207/8, 9, 79/B420/14, 79/B427/12–13.

²⁹ Čilinská 1966, 144, Abb. 11.

³⁰ Čilinská 1975, 64–66, Abb. 1.

³¹ Čilinská 1966, 144, Abb. 11.

³² Garam 1995, 276.

³³ Grigorov 1999, 42, tab. 8, tip IV A.

E. Garam precizează că sunt piese care au fost descoperite și în cadrul unor morminte de bărbați³⁴. Un cercel din bronz, precum cei de la Gâmbaș/Ogoarele de jos, provine, de exemplu, din mormântul de bărbat nr. B.430, fără arme, din cimitirul de la Kölked-Feketekapu B³⁵.

4. *Cercei din argint și bronz cu pandantiv atașat în formă de sâmbure de pepene*

Cercei de argint, în număr de cinci piese, au fost descoperiți în cimitirul de la Sâncrai în mormintele 1–2 și 21 (Pl. 1/C/3, 1/D/1–3, Pl. 2/B/1–3, Tab. 3/4). Inelele de prindere sunt din bară rotundă. Pandantivele cerceilor din mormântul 21 sunt ornamentate cu bobite perlate grupate câte trei sau patru, dispuse în locuri diferite pe corpul pandantivelor. Exemple de cercei cu pandantivul ornat cu bobite perlate se regăsesc între cerceii din aur descoperiți în cimitire avare din Bazinul Carpatic³⁶. Este posibil ca cerceii de la Sâncrai să fie o replică în argint a celor lucrați din aur. Forma sferică ușor bitronconică a cerceilor de la Sâncrai este asemănătoare cu cerceii din tipul VI Čilinská 1975, plasați cronologic între a doua jumătate a secolului VII și sfârșitul secolului VIII³⁷.

5. *Cercel inelar din bronz cu un capăt terminat în formă de colac (spirală)*

A fost descoperit în mormântul 2 de la Gâmbaș/Ogoarele de jos, în zona urechii stângi (Pl. 1/D/2, Tab. 3/5).

În cimitirul de la Bratei/Cimitirul nr. 3, datat în secolul VII, au fost descoperiți mai mulți cercei cu un capăt terminat în formă colac (spirală)³⁸. Marea majoritate provin din morminte de adulți al căror sex nu a putut fi determinat. De exemplu, în M. 203 au fost descoperiți doi cercei cu un capăt în formă de colac/spirală, un cercel cu pandantiv atașat, un vârf de săgeată, un cuțit și un vas din lut³⁹. Toate aceste artefacte sugerează atribuirea mormântului unui bărbat. Un cercel aproximativ identic cu cel din Mormântul nr. 2 de la Gâmbaș/Ogoarele de jos a fost descoperit în Mormântul 7/1913, în cimitirul descoperit în aceeași localitate, dar în punctul "Cimitirul Reformat"⁴⁰, necropolă care datează din perioada avară mijlocie⁴¹. Un capăt de cercel răsucit în formă de colac, identic cu cel de la Gâmbaș/Ogoarele de jos, a fost descoperit într-un mormânt de bărbat cu piese avare, din cimitirul din Moravia de la Mikulčice (A. M. 108)⁴².

³⁴ Garam 1993, 44.

³⁵ Kiss 2001, Teil I, 137–138, Taf. 80/11.

³⁶ Garam 1993.

³⁷ Čilinská 1975, tip VII, 74–75, Abb. 1, 12.

³⁸ Bârză 2010, 75, Tip. 13.b1.

³⁹ Bârză 2010, 234, Taf. 35/G.203

⁴⁰ Cosma 2017, 58, Pl. 17/M.7/1.

⁴¹ Cosma 2015, 256–257.

⁴² Profantova 1992, 682, Taf. 22/4.

6. Cercei cu capetele desfăcute

Piese au fost descoperite la Gâmbaş/Ogoarele de jos (M. 1, Pl. 1/A/2–3, Tab. 3/6, 2–2), Sâncrai (M. 31–32, Pl. /C/1, Pl. D/2/3, Tab. 3/3–4) și Șpălnaca (M. 39, Pl. 2/1–3, Tab. 5–7).

Cerceii din bară rotundă cu capetele ascuțite sau boante sunt artefacte ce au fost descoperite în cimitirele avar, atât în morminte de copii cât și în morminte de adulți⁴³. Câte un singur cercel cu capete desfăcute au fost găsiți, de exemplu, în mormintele de bărbați avari nr. 146 și 364 din cimitirul de la Alattyán⁴⁴. Tot în aceeași necropolă, în mormintele de bărbați avari, numărul 249, 380, 542 și 659, au fost descoperiți câte doi cercei în fiecare complex funerar, iar în mormântul 268 au fost descoperiți trei cercei, unul cu diametru mai mare decât al celorlalți doi⁴⁵. Din mediul avar, acest tip de cercel a fost preluat și de lumea bulgară⁴⁶. Nu sunt un indicator cronologic precis, artefactele fiind întâlnite în perioada avară mijlocie și târzie⁴⁷.

7. *Cercel din bară rotundă de bronz cu pandantiv*. Pandativul este format dintr-o sârmă răsucită din care pornește o tijă, care la capăt se ramifică în două tije. Este posibil ca pe tija din metal să fi fost un pandantiv globular din sticlă. Provine din Mormântul 7 de la Sâncrai (Pl. 2/A/1, Tab. 3/7). Un cercel asemănător celui de la Sâncrai a fost descoperit într-un mormânt de bărbat din cimitirul avar de la Nădlac (jud. Arad), datat în prima jumătate a secolului VIII⁴⁸.

8. *Cercel realizat din bară din bronz torsionată*, fragmentar, care probabil a dispus de un pandantiv din trei bobite perlate. Cercelul a fost descoperit în Mormântul 7 de la Sâncrai (Pl. 2/A/2, Tab. 3/8). Piesa se regăsește în cadrul cerceilor utilizați în secolele VII–VIII în Khaganatul avar. Astfel de piese apar la sfârșitul secolului VII⁴⁹. Doi cercei asemănători cu cel de la Sâncrai au fost descoperiți, de exemplu, în mormântul de bărbat avar, numărul 267, din cimitirul de la Alattán, datat în secolul VIII⁵⁰.

9. Cercei lunulari

În mormintele de la Gâmbaş/Ogoarele de jos, Sâncrai și Teiuș au fost descoperiți patru cercei lunulari cu pandantiv atașat, de tipuri diferite (Pl. 1/A/1, Pl. 1/C/1–2, Pl. 2/F/2, Tab. 3/9).

⁴³ Garam 1995, 284, abb. 149/17–18.

⁴⁴ Kovrig 1963, 20, mormânt 146, Taf. XII/146/3, 36, mormânt 364, Taf. XXV/364/8.

⁴⁵ Kovrig 1963, 29, mormânt 249, Taf. XX/249/38–39, 30, mormânt 268, Taf. XXI/268/1–3, 37, mormânt 380, Taf. XXV/84–85, 48–49, mormânt 542, Taf. XXXV/64–65, 56, mormânt 659, Taf. XLI/659/47–48.

⁴⁶ Grigorov 1999, 42, tab. 8, tip I A.

⁴⁷ Garam 1995, 284, abb. 149/17–18.

⁴⁸ Gáll 2017, 42/M. 211, 66, Pl. 81/211/1–2, 196.

⁴⁹ Szabó 1975, 266–267, Fig. II/C.

⁵⁰ Kovrig 1963, 30, mormânt 267, Taf. XX/267/69–70.

Din punct de vedere al formei, toate cele patru tipuri se regăsesc în numeroasele tipologii efectuate pentru cercei lunulari cu pandantiv stelat sau în formă de sâmbure, descoperiți în Bazinul Carpatic și în bazinul inferior al Dunării, în contexte ce datează în diferite etape cronologice de pe parcursul celei de-a doua jumătăți a secolului VII și a secolului VIII⁵¹. Cerceii de Gâmbaș, Sâncrai și Teiuș se încadrează, în funcție de alte materiale cu care se asociază, între 650/670-720⁵².

Tab. 3 – Tipuri de cercei descoperite în morminte de bărbați din Transilvania.
/ Rings discovered in graves of men in Transylvania: 1. Unirea; 2. Gâmbaș;
3. Gâmbaș; 4. Sâncrai; 5. Gâmbaș; 6. 1–2: Gâmbaș; 6. 3–4: Sâncrai; 6. 5–7:
Șpălnaca; 7. Sâncrai; 8. Sâncrai; 9.1: Gâmbaș; 2. Teiuș; 3–4. Sâncrai.

10. Mărgele (Pl. 1–2)

Ca și analogii referitoare la prezența în morminte de bărbați a mărgelilor amintesc mormântul nr. 1 din cimitirul de la Alattyán⁵³, mormântul nr. 1 de la

⁵¹ Comșa 1971, 383, fig. 1; Čilinská 1975, 71–72, fig. 1, 6, 12; Teodor 1995, 192–193, 194, fig. 4/10, 12–19, 5/4–5, 7, 9–11, fig. 6; Grigorov 1999, 30–32, tab. 6, 9; Cosma 2002, 132–133; Grigorov 2007, 103–104, 137, Tip. V. Garam 1995, 276–280, Abb. 149/1–2, Abb. 160, varianta C. Staššikova-Štukovská 1999, 250–298. Cosma 2017a, 198–200.

⁵² Vezi: Cosma 2017, 65–66, 83.

⁵³ Kovrig 1963, 10, Gra 1, Pl. I/1/11.

Törökbálint⁵⁴ sau în mormântul de la Segvár⁵⁵ (toate din Ungaria). Foarte probabil mormântul nr. 151 de la Čataj I (Slovacia) a aparținut unui bărbat tânăr, mormânt în care au fost descoperite un sax, mărgel, doi cercei cu pandantiv atașat în formă de ciorchine de strugure și două aplice de centură și fragmente din tablă⁵⁶.

Constatări tipologice

În mormântul 1 de la Gîmbaș/Ogoarele de jos, în mormintele 2, 21 și 32 de la Sâncrai și mormântul 38 de la Șpălnaca au fost descoperiți cercei de același tip (Tipul 6). Ei erau dispuși în dreapta și stînga craniului. De altfel, tipul 6 de cercei este cel mai bine reprezentat în cimitirele de bărbați din Transilvania, urmând în ordine descrescătoare cerceii lunulari și cei cu pandantiv în formă de ciorchine de strugure (Tab. 4). Mărgelile din morminte sunt de tipuri, materiale și culori diferite.

Cimitire Tip de piesă	Morminte de războinici		Morminte de bărbați fără arme								
	Unirea 2	Șpălnaca	Gâmbaș		Sâncrai						Teiuș
	M. 2	M. 38	M. 1	M. 2	M. 1	M. 2	M. 7	M. 21	M. 31	M. 32	M. 23
1 											
2 											
3 											
4 											

⁵⁴ Kovrig 1957, 119–120, 123.

⁵⁵ Bóna 1979, 8.

⁵⁶ Zaboinic 2015, 283–284, Abb. 4

5											
6											
7											
8											
9											
10											

Tab. 4 – Tipuri de cercei și mărgelile în morminte de bărbați din Transilvania. / Rings discovered in graves of men in Transylvania.

Precizez faptul că, în rândurile de mai sus am prezentat doar o parte din analogiile din Bazinul Carpatic referitoare la prezența cerceilor și a mărgelilor în morminte de bărbați, pentru a demonstra faptul că mormintele de bărbați cu podoabe feminine din cimitirele avar din Transilvania nu sunt singulare în Khaganatul Avar. Exemplele sunt însă mult mai numeroase, imposibil de citat în totalitate. De exemplu, între Tisa și Dunăre au fost descoperite un număr de 35 de morminte de bărbați care au conținut cercei și mărgelile⁵⁷.

*Tipologia mormintelor de bărbați cu cercei și mărgelile,
în funcție de poziția socială a defunctului*

Din perspectiva poziției sociale a bărbaților în mormintele în care au fost descoperiți cercei și mărgelile, se pot identifica două categorii sociale. Prima este

⁵⁷ Balogh 2016, 149.

cea a războinicilor, în care se încadrează mormintele numărul 38 de Șpălnaca și Unirea 2/Versmort, în care au fost descoperite numai câte un cercel, accesorii vestimentare și piese de harnașament. În cele două morminte nu au fost descoperite mărgele (Tab. 5).

A doua categorie socială este reprezentată de bărbații care au făcut parte din societatea civilă a comunităților avare din Transilvania. Din cadrul acestor morminte lipsesc armele și piesele de harnașament. În mormintele acelor bărbați au fost descoperiți cercei în asociere cu mărgеле, cataramе de centură din fier sau bronz, precum și cuțite (Tab 5) .

Numărul de mărgelă diferă de la un mormânt la altul. În cele două morminte de la Gâmbaş/Ogoarele de jos au fost depuse un număr mare de mărgelă: mormântul nr. 1 – 172 bucăți; mormântul nr. 2 – 62 bucăți. În schimb, la Sâncrai și Teiuș numărul de mărgelă este mult mai mic. La Sâncrai: mormântul 1 – 7 bucăți; mormântul 2 – 10 bucăți; mormântul 7 – 2 bucăți; mormântul 21 – 16 bucăți; mormântul 31 – 6 bucăți; mormântul 32 – 1 piesă. La Teiuș s-au descoperit în mormântul 23, 3 mărgelă.

Faptul că din mormintele respective lipsesc o serie de artefacte cu putere de plasare în partea superioară a piramidei sociale a societății avare din Transilvania, indică faptul că bărbații de la Gâmbaș, Sâncrai și Teiuș au făcut parte din rândurile clasei mijlocii din societatea civilă avară.

[illegible]

Cimitire Tip de cercei și mărgel	Morminte de bărbați cu arme		Morminte de bărbați fără arme								
	Unirea 2/ Veresmort	Șpălnaca	Gâmbaș		Sâncrai						Teiuș
	M.	M. 38	M.1	M. 2	M. 1	M. 2	M. 7	M. 21	M. 31	M. 32	M. 23
Coif	X										
Alici	X										
Agrață de păr	X										
Catarama	X	X	X		X						
Cuțite			X	X	X	X	X				
Amnar	X										
Arme	X	X									
Piese de har-nașament	X										
Scoică marină			X								

Tab. 5 – Asocierea în morminte a cerceilor și a mărgelilor cu alte artefacte.
/ Rings and pearl necklaces associated with other artifacts in graves.

Cronologie

Cel mai timpuriu mormânt cu cercei din Transilvania este complexul funerar de la Unirea 2/Veresmort. Mormântul face parte din primul orizont cronologic avar din Transilvania, care datează între 630–670⁵⁸ (Tab. 6).

Toate celelalte morminte din Podișul Transilvaniei în care au fost descoperiți cercei și mărgel provin din cimitire care datează între 650/670–720⁵⁹ (Tab. 6).

Morminte și cimitire avare	Cronologie	
	630 - 670	650/670 - 710/720
1. Unirea 2		
2. Gâmbaș		
3. Sâncrai		
4. Șpălnaca		
5. Teiuș		

Tab. 6 – Cronologia mormintelor avare de bărbați cu cercei și mărgel din Transilvania. / Chronology of Avar graves of men with rings and pearl necklaces in Transylvania.

⁵⁸ Cosma 2017, 15–18.

⁵⁹ Cosma 2017, 18–22.

Port cotidian și/sau obicei funerar

Au fost cerceii și mărgелеle artefacte utilizate de bărbații avari în viața de zi cu zi sau doar obiecte depuse în morminte de către familiile decedaților, conform unui obicei funerar?

Pentru spațiul Khaganatului avar din Bazinul Carpatic este atestat faptul că în multe morminte de bărbați s-au găsit mai ales câte doi cercei în același mormânt⁶⁰. În această categorie se includ mormintele nr. 21 și 32 de la Sâncrai. În mormintele nr. 1 de la Gâmbaș și 1–2 de la Sâncrai, cei patru, respectiv doi cercei de același tip au fost descoperiți în stânga și dreapta craniilor. În toate aceste cazuri se poate accepta faptul că obiectele au fost purtate zilnic de către răposăți.

Rămân în discuție mormintele de bărbați din Transilvania care au conținut:

a. câte un singur cercel găsit pe partea frontală a craniului (Unirea 2/Versmort) sau în stânga acestuia (Sâncrai – mormântul 31 și Teiuș – mormântul 23);

b. cele care au conținut doi cercei de tipuri diferite, descoperiți pe aceeași parte a craniului (Gâmbaș – mormântul 2, Sâncrai (mormântul 7);

c. cele care au conținut un al treilea sau al cincilea cercel găsit în dreapta sau stânga craniului (Gâmbaș – mormântul 1, Sâncrai -mormintele 1–2);

d. cel în care doi cercei au fost depuși pe abdomen și cel de-al treilea, de același tip, pe partea frontală a craniului (Șpălnaca – mormântul 38), (vezi Poziția podoabelor în interiorul mormintelor, Tab. 2)

Consider că în situațiile de mai sus este vorba despre un obicei funerar îndeplinit de familia decedatului. Pe lângă poziția cerceilor în raport cu corpul uman, care demonstrează faptul că au fost depuși la înmormântarea defunctului, considerația de mai sus este confirmată și de o serie de informații ce provin din sursele bibliografice. Portul cerceilor de către bărbați a fost un obicei răspândit în stepele perioadei tărce și în Asia mijlocie⁶¹. I. Bóna precizează faptul că depunerea în morminte numai a unui singur cercel din aur este un obicei funerar de sorginte sasanidă, pe care avarii l-au adus cu ei din Asia și simboliza statutul de războinic de rang superior din cadrul armatei avare⁶². În Transilvania, această afirmație se verifică în cazul mormântului de războinic din cadrul elitei avare de la Unirea 2/Versmort, unde a fost descoperit și un cercel din aur⁶³. Faptul că mormântul de războinic nr 31 de la Sâncrai a conținut un singur cercel din

⁶⁰ Kovrig 1963, 159; Balog 2016, 149.

⁶¹ Balogh 2016, 150.

⁶² Bóna 1979, 5, 27.

⁶³ Cosma 2018, 69–78.

bronz, de un tip simplu, denotă că războinicul a avut un statut inferior în cadrul cetelor avare care au campat la Sâncrai.

Obiceiul s-a perpetuat și în perioada mijlocie și târzie din istoria Khaganatului avar⁶⁴. Probabil a suferit modificări numai în sensul că în mormintele de bărbați au fost depuse tipuri diferite de cercei din argint și bronz. Această situație este întâlnită în mormintele avare de bărbați din Transilvania.

Se poate deduce și faptul că cerceii purtați de bărbați sau depuși ca urmare a respectării unui obicei funerar indica statutul social al decedatului, precum și moda în continuă schimbare în Khaganatul avar din secolele VII-VIII. Piese din aur și argint, calitatea mai bună a fabricației și ornamentației acestora, erau apanajul claselor superioare din societatea avară. Toate acestea conduc la concluzia că, cu excepția celor doi războinici de la Unirea 2/Veresmort și Sâncrai (M. 31), toți ceilalți defuncți înmormântați au făcut parte din clasa mijlocie a societății civile avare din Transilvania.

Prezența cerceilor în mormintele bărbaților avari din clasa de mijloc a societății avare dovedește că și în rândul acesteia era o anumită stratificare, dacă luăm în calcul faptul că la nivelul cimitirelor din Transilvania, mormintele de bărbați cu cercei nu sunt foarte multe. Acest lucru denotă că principalul motiv al prezenței cerceilor în mormintele de bărbați civili ținea, ca și în cazul războinicilor, de afirmarea statutului social. Nu exclud ca cerceii din morminte să fi avut și alte conotații, care însă sunt mai greu de descifrat în momentul actual al cercetării. Depunerea unui cercel în morminte, cu diverse semnificații, a fost o practică întâlnită și la alte popoare⁶⁵.

J. Zábójník precizează faptul că mărgelile nu trebuie considerate apriori bijuterii utilizate doar de către femei⁶⁶. Ele sunt un artefact des întâlnit în mormintele de bărbați din Khaganatul avar din Bazinul Carpatic⁶⁷. De exemplu, între Dunăre și Tisa, în interiorul mormintelor de bărbați, mărgelile au fost descoperite grămadă pe bazin și mai rar pe gât⁶⁸. În perioada avară timpurie, în morminte au fost depuse doar câteva piese, iar ulterior au fost depuse mai multe

⁶⁴ Vezi de ex: Bóna 1979, 29–30; Balogh 2016, 337.

⁶⁵ De exemplu, un singur cercei singulari, descoperiți în mormintele de femei sau copii din Dacia romană, sau în mormintele din Scythia Minor, din secolele V-VII, au fost interpretați ca ofrandă funerară (un cercel depus în mormânt, iar perechea lui păstrată de familie ca amintire), sau ca un obicei funerar care a reliefat o moarte prematură sau poate chiar o viață care nu a fost împlinită, referitoare la faptul că femeile nu au fost căsătorite la momentul morții, destrămarea căsniciilor, moartea prematură/mortalitatea infantilă, sau statutul de războinic. Vezi: Aparaschivei *et alii* 2012, 176; Aparaschivei 2014, 69–71; Hamat, Bounegru 2016, 146–147.

⁶⁶ Zábójník 2015, 280.

⁶⁷ Kovrig 1957, 123; Bóna 1979, 27–28; Balogh 2016, 167–168.

⁶⁸ Balogh 2016, 167.

piese, adevărate coliere⁶⁹. Am utilizat termenul de „depunere” a mărgelilor în morminte, deoarece prezența acestor artefacte în morminte are o conotație diferită de cea a prezenței mărgelilor în mormintele de femei.

Mărgelile nu au fost podoabe purtate de către bărbați zi de zi. Ele au fost depuse pe corpul decedatului de către familie, deoarece ele erau considerate artefacte cu puteri magice, apotropaice, de îndepărtare a răului⁷⁰. În acest sens au fost interpretate mărgelile de culoare galbenă sau ocru⁷¹. Mărgelile au împodobit și tolbele militarilor, tolbe cu care au fost înmormântați respectivii indivizi⁷². În acest caz, artefactele erau din chilimbar, iar rolul lor era acela de a proteja războinicul pe timpul vieții⁷³. Se presupune că obiceiul depunerii de mărgeli în mormintele avare a fost adus în Bazinul Carpatic din Asia, de triburile avare⁷⁴. Trebuie avut însă în vedere faptul că gepizii din Pannonia se înmormântau și ei cu mărgeli⁷⁵.

Bărbații din mormintele în care s-au descoperit mărgeli au făcut parte din clasa mijlocie avară din Transilvania. Mai trebuie adăugată constatarea că în mormintele de războinici de la Unirea 2/Veresmort și mormântul 31 de la Sâncrai nu s-au găsit mărgeli. În stadiul actual al cercetării privind perioada avară din Transilvania, nu știu dacă această constatare comportă o interpretare sau interpretări arheologice și istorice, deoarece mărgeli au fost descoperite și în morminte de războinici avari⁷⁶.

Aprecieri finale

O primă constatare se referă la faptul că și în Transilvania sunt prezente morminte de bărbați avari în care au fost descoperiți cercei și mărgeli. Numărul acestor complexe funerare nu este mare (Tab. 1). Nu este mare nici numărul de cimitire în care mormintele au fost descoperite (Gâmbaș, Sâncrai, Teiuș, Șpălnaca, Unirea 2/Veresmort), în comparație cu numărul total de necropole și morminte avare ce sunt înregistrate în Transilvania.

Am stabilit cinci tipuri din punct de vedere al poziționării cerceilor în morminte în raport cu corpul uman și două în ceea ce privește locul de descoperite a mărgelilor în complexe funerare (Tab. 2). În mormintele de bărbați din

⁶⁹ Balogh 2016, 167–168.

⁷⁰ Kovrig 1957, 123; Bóna 1979, 27–28; Rustoiu 2015, 247–263; Balogh 2016, 167.

⁷¹ Balogh 2016, 167.

⁷² Balogh 2016, 167.

⁷³ Balogh 2016, 167–168.

⁷⁴ Bóna 1979, 28.

⁷⁵ Bóna, Nagy 2002, Taf. 4, 7/2, 13/35, 14/44, 16/55, 29/42–45, 32/18, 24, 36/64, 38/80, 42/102, 45/124, 46/130, 47/139, 48/157, 50/17952/197, 54/C, 55.

⁷⁶ Kovrig 1957, 119–120, 123; Bóna 1979, 8.

Transilvania au fost descoperiți cercei care se încadrează în nouă categorii tipologice specifice perioadei avare din Bazinul Carpatic (Tab. 4). Și mărgelile sunt de diferite tipuri, cu analogii în același areal geografic și interval cronologic.

Important în acest stadiu al cercetării este semnalarea fenomenului depunerii în mormintele de bărbați avari din Transilvania a cerceilor și mărgelilor, ca pretutindeni în Khagatul avar. Și în Transilvania au existat comunități avare în care bărbații și-au afișat statutul social prin purtarea cerceilor sau prin depunerea lor în mormintele acestora de către familiile lor. De asemenea, ca și în zonele vecine Transilvaniei, și în acest spațiu, un alt fenomen întâlnit în practicile funerare avare a fost obiceiul depunerii de mărgelile în mormintele de bărbați, cu semnificații apotropaice.

BIBLIOGRAFIE

Aparaschievei *et alii* 2012,

D. Aparaschievei, M. Iacob, A. D. Soficar, D. Paraschiv, *Aspects of everyday life in Scythia Minor reflected in some funerary discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, R. Kogălniceanu, în R.-G. Curcă, M. Gligor, S. Stratton eds., *Homines, Funera, Astra. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*, 5–8 June 2011, „1 Decembrie 1918” University Alba Iulia, Romania, BAR International Series 2410, Oxford, 2012, 169–182.

Aparaschivei 2014,

D. Aparaschivei, *Trecerea de la copilărie la maturitate și rolul căsătoriei în nord-estul provinciei romane Moesia inferior (Scythia minor)*, în *ArhMold*, XXXVII, 2014, 63–72.

Bálint 1989,

Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. Bis zum 10. Jahrhundert* (F. Daim ed.), Wien-Köln, 1989.

Balogh 2016,

Cs. Balogh, *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez/ The History of the avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record*, in B. Major, A. Türk, eds., *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai/ Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology*, 6, Budapest, 2016.

Bárdos, Garam 2009,

E. Bárdos, É. Garam, *Das Awarenzeiliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*, MAA 9, 2009.

Bârzu 2010,

L. Bârzu, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei*

(Bearbeitet von R. Harhoiu). Mit Beiträgen E. Zaharia und R. Harhoiu, *Archaeologia Romanica* 4, Cluj-Napoca, 2010.

Bóna 1970,

I. Bóna, *Avar lovassír Iváncsáról*, în *AE*, 97, 1, 1970, 243–263.

Bóna 1979,

I. Bóna, *A Szegvár-Sápoldali lovassír. Adatok a korai avar temetkezési szokásokhoz*, în *AE*, 106, 1, 1979, 3–32.

Bóna, Nagy 2002,

I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet*, *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* I, Budapest, 2002.

Botezatu, Blăjan 1989,

D. Botezatu, M. Blăjan, *Mormântul prefeudal (sec. VI e.n.) de la Mediaș (jud. Sibiu). Studiu arheologic și antropologic*, în *Apulum*, 26, 1989, 347–354.

Budinský–Krička 1956,

V. Budinský–Krička, *Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tòni na Slovensku*, în *SlArch*, IV–1, 1956, 5–131.

Čilinská 1966,

Z. Čilinská, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, *ASF*, 1966.

Čilinská 1975,

Z. Čilinská, *Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken*, în *SlArch*, XXIII, 1, 1975, 63–96.

Comșa 1971,

M. Comșa, *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe-VIIIe siècles (Pedants d'oreille en forme d'étoile)*, în *RÉSEE*, IX, 3, 1971, 377–390.

Cosma 2002,

C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Ethnic and cultural interferences in the 1st millenium B.C. to the 1st millenium A. D. 6, Cluj-Napoca, 2002.

Cosma 2015,

C. Cosma, *Avar warriors in Transylvania, Sătmar and Maramureș, Crișana and Banat. Archaeological landmarks on the political status of western Romania in the Avar Khaganate*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 22, Cluj-Napoca, 2015, 251–280.

Cosma 2017,

C. Cosma, *Războinici avari în Transilvania/ Avar warriors in Transylvania*, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 23, Cluj-Napoca, 2017.

Cosma 2017a,

C. Cosma, A. Bolog, O. Oargă, *Avar Graves Recently Discovered in Gâmbaș (Alba County) on the Spot Called "Ogoarele de jos"*, în *Ziridava*, 31, 2017, 194–210.

Cosma 2018,

C. Cosma, *Graves of Avar military chiefs in Transylvania/ Morminte de șefi militari avari din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2018.

Dörner 1960,

E. Dörner, *Momînt din epoca avară de la Sînpetru-German*, în *SCIV(A)*, XII, 2, 1960, 423–433.

Fettich 1929,

N. Fettich, *Adatok az ősgermán állatornamentunok.II. Stilussanak Erdetkerdesehez*, în *AÉ*, 43, 1929, 69–110.

Marosi, Fettich 1936,

A. Marosi, N. Fettich, *Dunapentelei avar Sirleletek/ Trouvailles avars du Dunapentele*, în *ArchHung*, VIII, 1936.

Gáll 2017,

E. Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region. 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica-Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Paris-Budapest, 2017.

Garam 1993,

É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Naționalis Hungarici*, Seria Archaeologica, I, Budapest, 1993.

Garam 1995,

É. Garam, *Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the avar period (567–829) in Hungary* 3, Budapest, 1995.

Grigorov 1999,

V. Grigorov, *Obecite v starob'lgarskata kultura na sever ot Dunav*, în *Arheologija*, XL, 3–4, 1999, 21–42.

Grigorov 2007,

V. Grigorov, *Metalni nachiti ot srednovecovna Bilgaria (VII–XI v)/ Metal jewellers from medieval Bulgaria*, Sofia, 2007.

Grosu, Blăjan, Botezatu 1995,

Al. V. Grosu, M. Blăjan, D. Botezatu, *Mormântul cu ofrandă de moluște (secolul VIII e. N.) descoperit la Alba Iulia "Stația de salvare"*, în S. Dumitrașcu, V. Moga, A. Chiriac, S. Șipoș, eds., *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, 275–284.

Hamat, Bounegru 2016,

A. C. Hamat, G. Bounegru, *Cercei de epocă romană descoperiți la Apulum (Alba Iulia)*, în *Banatica*, 26/I, 2016, 135–155.

Kiss 2001,

A. Kiss, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B, Teil I-II*, MAA 6, Budapest, 2001.

Kovács 1913,

I. Kovács, *A mezőbandi asatasok/ Les fouillages de Mezőband*, Dolgozatok. Erdély Nemzeti Múzeum, vol. 4, 1913, 265–429.

Kovrig 1957,

I. Kovrig, *Kora-avarkori sírok Törökbalintról*, în *FoliaArch*, IX, 1957, 119–133.

Kovrig 1963,

I. Kovrig, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, în *ArchHung*, Series Nova, XL, 1963.

Pásztor 1997,

A. Pásztor, *Typologische Untersuchungen der früh – und mittelawarenzeitlichen Perlen aus Ungarn*, în U. Von Freeden, A. Wiczorek, eds., *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposium in Mannheim vom 11. Bis 14. November 1994. Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte. Band. 1*, Bonn, 1997, 213–230.

Pásztor 2015,

A. Pásztor, *IV. 1. Kopf-und Armschmuck*, în G. László, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csakbereny-Orondpuszta*, MAA 11, 2015, 119–154.

Pop 2003,

Gr. P. Pop, *Transilvaniaia, Banat, Crișana și Maramureș. Caracteristici geografice*, în I. A. Pop, T. Năgler, eds., *Istoria Transilvaniei*, vol. I (până la 1541), Cluj-Napoca, 2003, 11–27.

Profantová 1992,

N. Profantová, *Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der avarischen*

Sidlungsgrenzen, în *Awarenforschungen*, 1–2, F. Daim eds., *Archaeologia Austriaca Monographien*, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, Band 2, 605–778.

Protase et alii 2000,

D. Protase, M. Blăjan, D. Botezatu, S. Haimovici, Șpălnaca, *com Hopârta, Jud. Alba, Punct Șugud, Campania 1999*, în CCA, 2000, 104.

<http://www.cimec.ro/Arheologie/newcronica2000/indici/cronica.htm>.

Radu 2017,

C. Radu, *Appendix 3 – Date of molecular anthropology: Gâmbaș – Grave no. 1–2*, C. Cosma, A. Bolog, O. Oargă, *Avar Graves Recently Discovered in Gâmbaș (Alba County) on the Spot Called “Ogoarele de jos”*, în *Ziridava*, 31, 2017, 208.

Rustoiu 2015,

A. Rustoiu, *Magic and Memory. Prehistoric and Roman “Antiquities” in Avar Period Graves from the Carpathian Basin*, în *TR*, XXIV, suppl. 2, 2015, 247–263.

Rusu 2017,

I. Rusu, *Appendix 3 – Date of molecular anthropology: Gâmbaș – Grave no. 1–2*, C. Cosma, A. Bolog, O. Oargă, *Avar Graves Recently Discovered in Gâmbaș (Alba County) on the Spot Called “Ogoarele de jos”*, în *Ziridava*, 31, 2017, 209.

Schmid 2015,

M. M. E. Schmid, *Das Gräberfeld von Rákóczipfalva in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterials*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, Band 272. Aus dem Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie und Provinzialrömische Archäologie der Universität München. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2015.

Staššíkova-Štukovská 1999,

D. Staššíkova-Štukovská, *K výskytu lunulových náušnic s hviezdicovým prívěskom v severnej časti Karpatskej kotliny*, în Al. Avenarius, Z. Ševčíková, eds., *Slovensko a Európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému Tatiany Štefanovičovej)*, Bratislava, 1999, 250–298.

Szabó 1975,

J. Gy. Szabó, *The Pilismarót Cemetery, Avar finds in the Hungarian National Museum*, în E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabó, Gy. Török, eds., *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1*, Budapest, 1975, 241–281.

Szilárd 2015,

G. S. Szilárd, *Addendum 1 – The morphotaxonomic analysis of the human skeleton*, G. T. Rustoiu, M. Ciută, *An avar warrior's grave recently discovered at Unirea-Vereșmort (Alba county)*, în C. Cosma, ed., *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the*

Carpathian Basin, Ethnic and cultural interferences in the 1st Millennium B.C. to the 1st Millennium A. D. 22, Cluj-Napoca, 2015, 116–177.

Szilárd 2017,

G. S. Szilárd, *Appendix 1 – Morphological analysis of the human bone material in Tomb no. 1/2015 (macroscopic and morphotaxonomic analyses)*, C. Cosma, A. Bolog, O. Oargă, *Avar Graves Recently Discovered in Gâmbaş (Alba County) on the Spot Called “Ogoarele de jos”*, în *Ziridava*, 31, 2017, 207.

Szőke 1992,

B. M. Szőke, *Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck)*, în F. Daim, ed., *Awarenforschungen. Archaeologia Austriaca Monographien*, 1–2, Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 1992, 2, 841–968.

Teodor 1995,

D. Gh. Teodor, *Cercei cu pandantiv stelat din secolele VI–VIII d. Hr. în spațiul carpatodunăreano-pontic*, în *ArhMold*, XVIII, 1995, 187–206.

Zábojník 2015,

J. Zábojník, *Zum Verhältnis zwischen Archäologie und Anthropologie am Beispiel frühmittelalterlicher Gräberfelder aus dem Mitteldonaauraum (7.–10. Jahrhundert)*, în O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida, eds., *Castellum, civitas, urbs“ – Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa – Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe (Castellum Pannonicum Pelsonense)*, 6, v. Archäologischen Institut des Geisteswissenschaftlichen Forschungszentrums der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, dem Geisteswissenschaftlichen Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e. V., dem Balatoni-Museum, Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf, 2015, 277–291.

CONSIDERATIONS ON THE PRESENCE OF EARRINGS AND BEADS IN THE GRAVES OF MEN FROM THE AVAR CEMETERIES IN TRANSYLVANIA

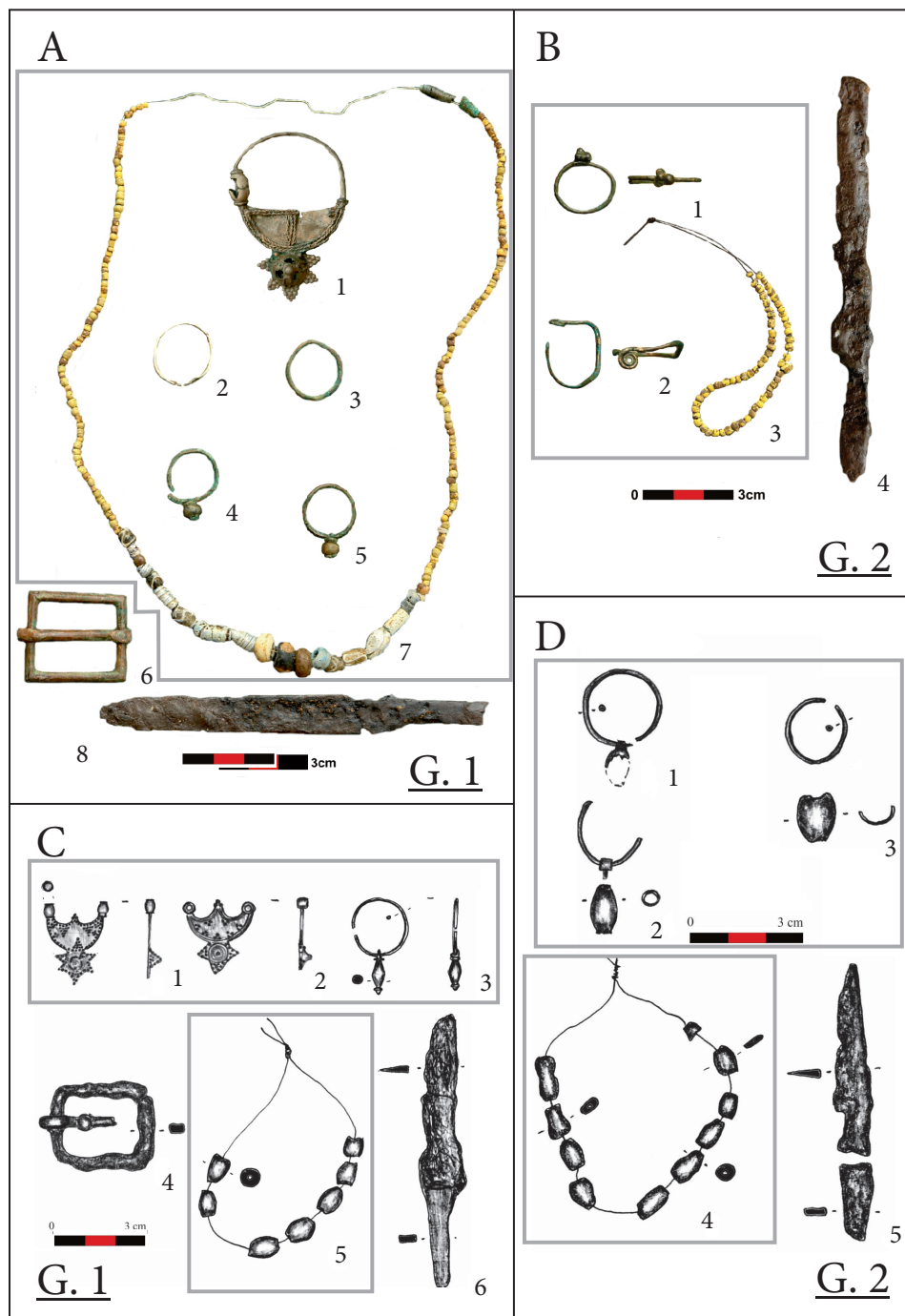
Abstract

The first consideration refers to the fact that Avar male graves where earrings and beads were discovered are also present in Transylvania. The number of these funerary complexes is small (Tab. 1). The number of cemeteries in which these graves were discovered is also restricted (Gâmbaş, Sâncrai, Teiuș, Șpălnaca, Unirea 2/Veresmort) as compared to the total number of Avar necropolises recorded in Transylvania.

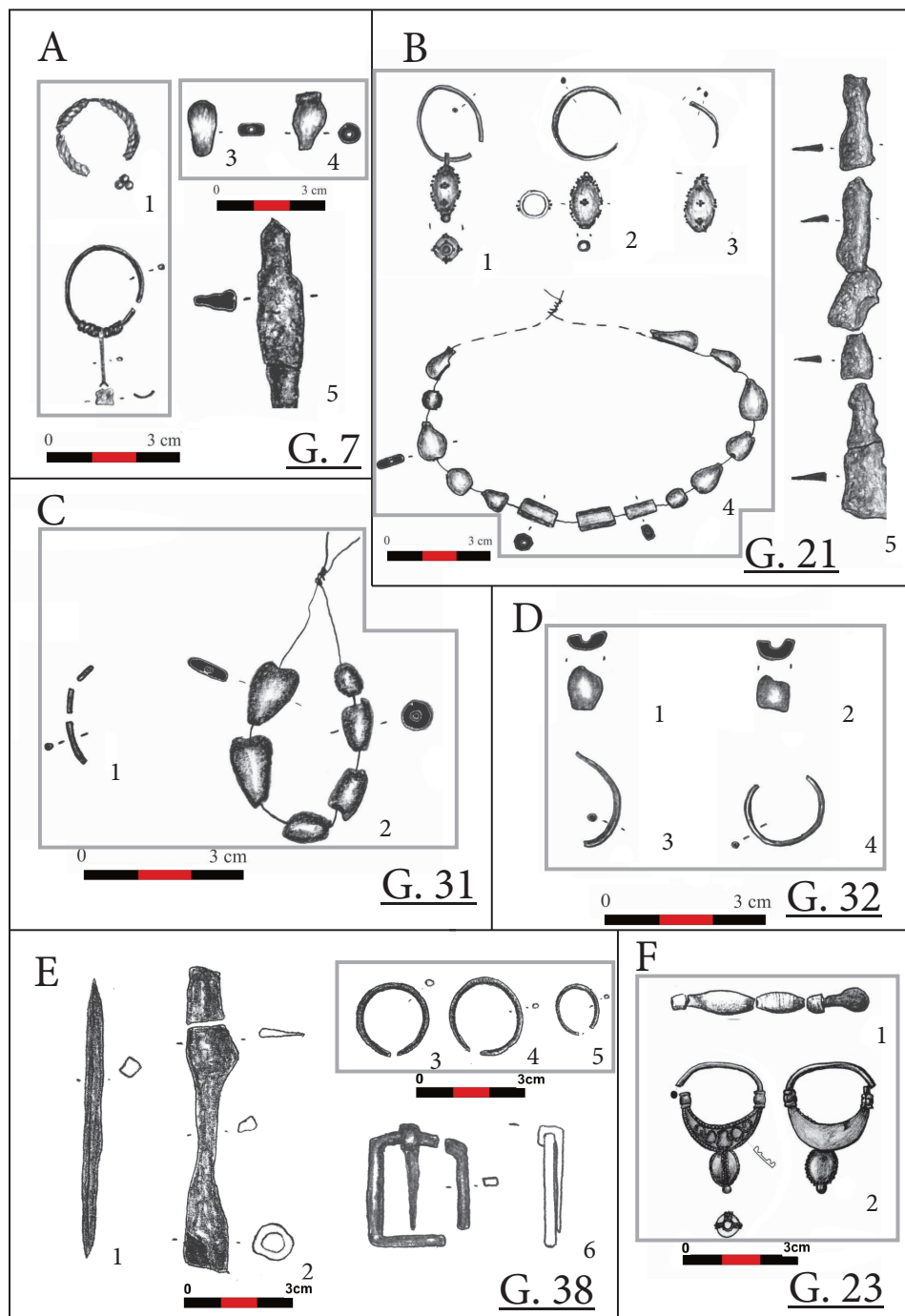
I have established five types of positions of earrings inside the graves in connection to the human body and two types of places of discovery of beads inside the funerary complexes (Tab. 2). Earrings belonging to nine typological categories specific to the Avar Period

in the Carpathian Basin were discovered in male graves from Transylvania (Tab. 3–4). The discovered beads are also of different types, with analogies in the same geographic area and chronological period.

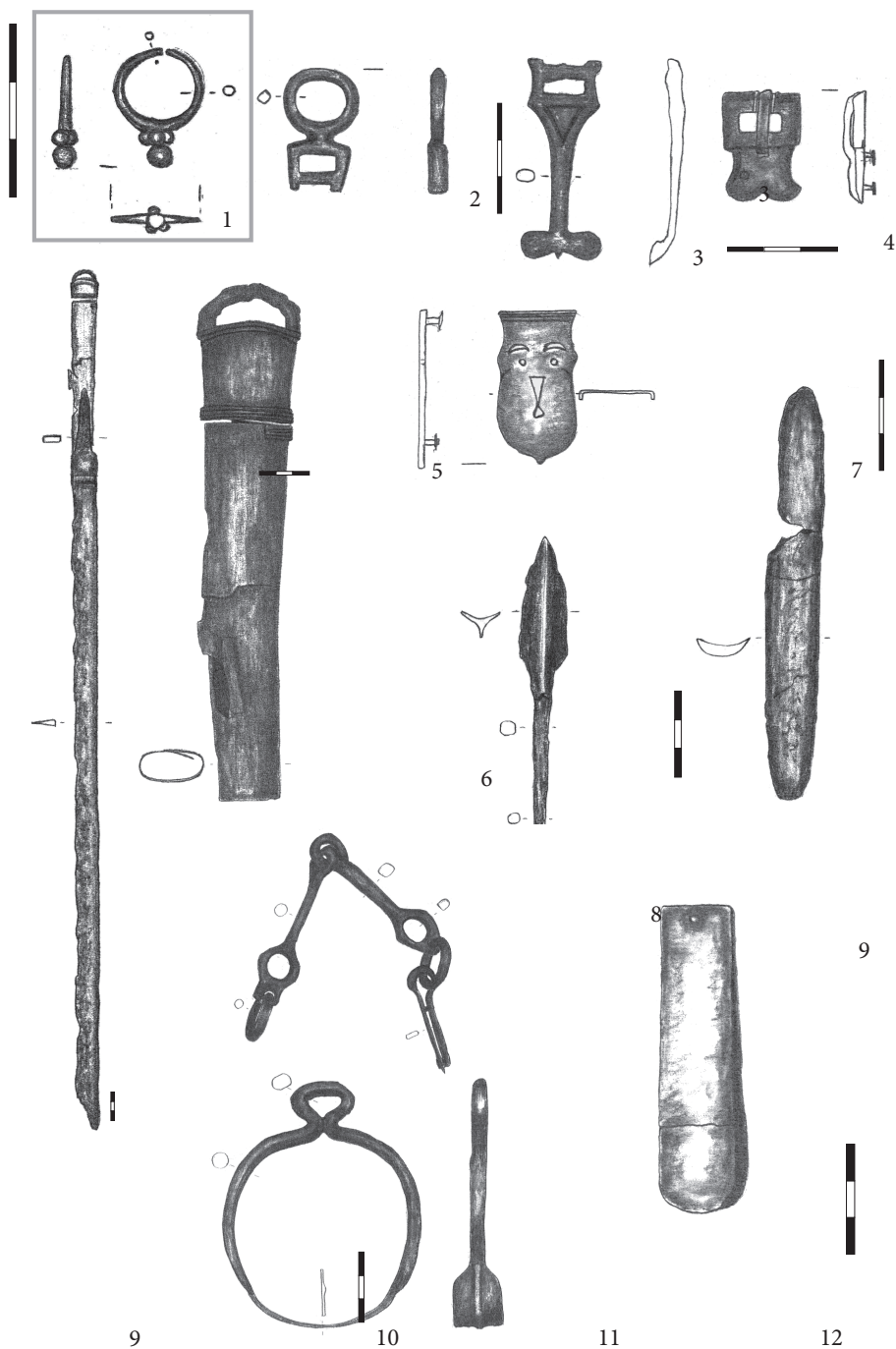
What is important at this stage of research is to signal the phenomenon of depositing earrings and beads in the graves of Avar men in Transylvania, like elsewhere in the Avar Khaganate. Avar communities in which men displayed their social status through wearing earrings or their families deposited such artifacts in their graves with the same purpose, also existed in Transylvania. Another phenomenon among the Avar funerary practices that is also encountered in Transylvania, like in the neighboring regions, consists of the deposition of beads, with apotropaic function, in male graves.

Pl. 1: A-B – Gâmbaș; C-D – Sâncrai.

Pl. 2: A-D – Sâncrai; E – Șpălnaca; F – Teiuș

Pl. 3 – Unirea 2/Veresmort

LAY OR MONASTIC? THE MEDIEVAL LANDSCAPE AND PROPERTY DISPUTES OVER TIBURCZTELKE (CHINTENI, CLUJ COUNTY)

Oana Toda, Ünige Bencze*

Keywords: medieval properties, landscape reconstruction, extinct village, Cluj-Mănăştur abbey, trial

Cuvinte cheie: proprietăți medievale, reconstrucția peisajului, așezare dispărută, abația de la Cluj-Mănăştur, proces

Introduction

Studying the developments and present-day traces of the medieval rural landscape has been, for a long time now, a widely acclaimed research field across Europe. Multiple investigation methods and strategies were developed during scientific inquiries on the settlement systems and medieval estates with all their functional aspects and extensions (ranging from types of settlements and their structure, economic units and outbuildings, field systems, to their connections to ecclesiastic networks or road systems), while generating new and insightful data on the historical land use and land coverage. Consequently, several research fields are needed to supply relevant input and generate valid conclusions: history, archaeology, human geography, with ever-growing valuable contributions from the exact sciences. A result of these collaborations is the field of landscape archaeology. It brought forth substantial data on the rural landscape, through interdisciplinary methodology and approaches. For the research of the Middle Ages, a big step was taken as scientists began to regularly confront the written sources on landscape features with the present-day situation in the field in order to generate archaeological and historical reconstructions¹.

For Transylvania, however, the circumstances are strikingly different. While the ample dictionaries concerned with the historical geography of the

* Mureș County Museum, Măraști/8A, Tîrgu Mureș, Mureș County, e-mail: oanatoda@yahoo.com, bunige@yahoo.com

¹ We will limit our examples to the territory of Hungary as it supplies the closest parallels and best examples to the research on medieval Transylvania. Zatykó 2003; Szabó 2005; Zatykó 2010; Vadas 2013; Sárosi 2016; Pető 2018.

medieval kingdom of Hungary or present day Romania (that also include parts of Transylvania) are still a kingpin for the start of any research on the settlement system², little else was done for large territories of the province. The details of the Transylvanian medieval settlement system, estate structures, and economic networks mainly drew the interest of the historians³. A few regional works concerned with the historical or ecclesiastical geography tried to corroborate the written, archaeological, or art historical data depending on its availability⁴. Recent archaeological monographs on the Székely Land⁵ and Crasna County (outside the voivodeship)⁶ should be listed as well. These are part of an ongoing trend to follow up and complement the scarce archival and toponymic data with information retrieved through field research in order to construct a more detailed picture of the archaeological topography. However, despite the progress these studies made in the field of medieval archaeology, they never envisioned a detailed analysis of the local historical landscape. From this perspective, the Transylvanian academia stands at the beginning of both field work and archival studies⁷.

In the outlined scientific context, we shall attempt to locate more accurately and reconstruct the landscape and historical setting of a small land plot situated approximately 10 kilometers north of Cluj-Napoca, within the present day borders of Chinteni (Fig. 1). During medieval times this land was called *Tiburcztelke*⁸ and was at the center of a long-lasting litigation over its property rights between the Benedictine abbey from Cluj-Mănăstur (Kolozsmonostor) and a noble family, later named Tiburcztelkei. Despite *Tiburcztelke* being noticed and briefly discussed by the scientific milieu⁹, attempts to precisely determine its location and analyze more closely the controversies revolving around it were never made. Earlier scientific interest for this medieval property was incorporated into the historical inquiries concerning the monastic estate

² Csánky 1913; Suciu 1967–1968; Györffy 1963–1987; Engel 2001; Szabó 2001–2010.

³ See for example, Jakó 1944; Mittelstrass 1961; Prodan 1968; Meschendörfer, Mittelstrass 1996; recently, Kovács 2005a; Hegyi 2006; Niedermeier 2012; Szabó 2012; Weisz 2012; Weisz 2013; Hegyi 2016.

⁴ Popa 1988; Rusu 1996; Lukács 1997; Burnichioiu 2012a; Burnichioiu 2012b.

⁵ Benkő 1992; Sófálvi 2005; Benkő 2012; Botár 2013; Sófálvi 2017.

⁶ Csók 2015.

⁷ Toda 2012; Bencze 2015a; Bencze 2015b; Bencze, Toda 2015–2016 (2019). For a similar research in Banat, based mainly on written sources, see: Iusztin 2018.

⁸ For the names of extinct villages and land plots we shall use the medieval form with the highest charter frequency throughout the article.

⁹ Csánky 1913, 336–337, 418; Prodan 1968, 561–586; Györffy 1987, 351; KmJkv 1990, 33, 38–40; Entz 1996, 93, 499; Szabó 2012, 51–52; Diaconescu 2013, 267, 282, 339, 413; Țigău 2018, 56, 57, 58, 61.

of the Benedictine abbey in Cluj-Mănăştur (*Kolozsmonostor*). At times it was a secondary topic in the research on the interactions between landowners and political actors from the medieval county of Cluj.

Medieval properties in the Chintău Valley

The Benedictine abbey – a major player in the recorded quarrels over *Tiburcztelke* – was one of the most important landowners in northern Transylvania. Rich charter data allows the identification of four large estate units held by the abbey in Cluj County alone (Fig. 1). The exact crystallization period of this estate is unknown, along with the exact foundation date of the monastery. Though, based on the study of the written sources, it seems most likely that King Ladislaus I (1077–1095) was the founder¹⁰. It can also be hypothesized that the land possessions in Cluj County were part of the initial royal *dotatio* the abbey received from the king. Because of its royal foundation, the abbey was placed under the authority of the archbishop of Esztergom. The abbey's privileged status (*exemptio*), its extended properties, and considerable wealth caused repeated conflicts with the Transylvanian Bishoproic. In this context, the Benedictine monastery was constantly trying to maintain the integrity of its estates, additionally damaged during the Mongol invasion at the middle of the thirteenth century. The abbey's conflicts and litigations with the noble families and the town of Cluj that held lands neighboring the monastic properties, unfolded during the fourteenth and fifteenth centuries. This effort was documented throughout the late medieval period until its dissolution in 1556, when the national assembly decided on the secularization of the property of the Catholic Church. As a direct consequence, the abbey was handled by the treasury and its properties and lands were passed on to various owners¹¹.

One of the four estate units from Cluj County was centered on the valley drained by the Chintău stream (a tributary of the Someşul Mic river). The property unit extended towards west, reaching the headwaters of the Popeşti and Sălişteia streams. The Benedictines from Cluj-Mănăştur were undoubtedly the dominant landowners in this area. Based on the medieval written evidence at least five lands and land plots were recorded as monastic and *Tiburcztelke* was one of them. In this cluster, the largest and central village was *Kayanthow* (today Chinteni). The other known lands surrounded Chinteni and mostly ranged along the border area of the estate cluster. It was a compact block of lands, but two larger properties stand out, one of which survived until present

¹⁰ Ub 1892, 521, d. 570: *monasterium beatae virginis de Coluswar fundatio sancti regis Ladizlai*; KmJkv 1990, 19–20.

¹¹ KmJkv 1990, 88. See also, FRT 1911, 127–132, d. 49.

day (Chinteni) while the other (*Mariatelke*) was last recorded in the fifteenth century. Except for *Tiburcztelke*, all of the smaller properties disappeared at some point during the fifteenth century as well. These were often recorded by documents as separate land plots as a direct consequence of the disputes fueled by property claims and violent trespasses.

At this point we shall conduct a schematic overview of the spatial configuration of the land plots around *Tiburcztelke* and list the earliest charter data. The first to be recorded by a preserved authentic document was *Mariamagdalenä Theleke* (later on *Mariatelke*) in 1315¹². It was located west of Chinteni at the headwater of the Sălișteä and Popești Valleys and represented approximately one third of the estate unit. In the medieval period it was neighboring *Zomordok* (Sumurducu), *Wjbuda* (within the borders of Sălișteä Veche), *Bwdatelke* and/or *Obwda* (in the area of Vechea). The remainder of the territory was dominated by Chinteni, while the land plots of *Tiburcztelke*, *Bewnye*, and *Szilvastelke* were located along its northern boundary, ranging from west to east. In this area, further to the north, the neighboring noble properties were *Bwdatelke* and/or *Obwda*, *Gyows* (now Deușu) and one of several villages called *Machkas* during the Middle Ages, namely *Josephmachkas* (*Chepeghewmachkas* and *Gyosmachkas* also have to be considered)¹³. The first authentic mention of *Tiburcztelke* comes from 1332, when its two neighboring monastic lands, Chinteni and *Bewnye* were recorded¹⁴. *Szilvastelke* was mentioned within the borders of the estate unit during the first half of the fourteenth century (in 1339) as part of a dispute with the Macskási nobles¹⁵. Except for a rather ambiguous charter from 1285¹⁶, all the other documents dated to the thirteenth and the beginning of the fourteenth century that mention Chinteni, *Tiburcztelke*, and *Bewnye* are forgeries of later dates¹⁷. The lack of earlier documents can be ascribed to the major destructions that the abbey suffered in its early years. However, based on the name structure of these lands, which includes the lexeme *-telke*, one can presume that these place names could have emerged earlier than indicated by the charter evidence¹⁸. This can also explain the fierce efforts of the abbey to keep this particular estate cluster intact. Also, the architectural origins of the still standing Catholic parish

¹² EO 2004, 115–116, d. 255, MNL DL 28717.

¹³ At this stage in the research, the spatial identification of all the lands and parts of land that contained the name *Macskás* is not possible. For several attempts, see: Csányi 1913, 375–379; Szabó 2009, 502–523.

¹⁴ EO 2004, 272, d. 742, MNL DF 292762.

¹⁵ EO 2004, 373, d. 1039, MNL DL 28725 and DF 289168.

¹⁶ EO 1997, 265, d. 412, MNL DL 38708.

¹⁷ For a thorough analysis of these charters, see: Jakó 1984, 111–139.

¹⁸ Laszlovsky 2018, 92. A discussion on the meanings of this term in the following pages.

church in Chinteni were traced back the first part of the thirteenth century¹⁹. Despite the fact that the boundary of the estate unit was already formed by the fourteenth century, all the emerging perambulations and reambulations of the late medieval period seem to have resulted during land disputes primarily based on the lack of early original documents. *Tiburcztelke*, in particular, was at the center of the tensest ownership litigations in the area.

Spatial identification of the land plot and medieval boundaries

Research method and available sources.

We followed several research steps to identify the former location of the village of *Tiburcztelke*, along with the outline and possible changes in the medieval property boundary and structure. The analysis of the primary written sources was a starting point because the medieval documents preserved many relevant place names from the area. So far, we identified and used more than 50 documents connected to this micro-region that cover the fourteenth century until the middle of the sixteenth century, when the dissolution of the abbey took place. The character of the documents differs, from donation and instatement letters, to a variety of charters produced during the fourteenth century trial over *Tiburcztelke*: requests for investigation, reports containing perambulations and reambulations, witness depositions, complaints, prohibitions, sentences. The long-lasting trial led to the compilation of forged charters by the abbey personnel²⁰. These documents are also useful for the reconstruction of the boundary configuration during the second half of the fourteenth century, as they confirm and clarify some of the landscape features mentioned by authentic sources. Most of the medieval archival entries are somewhat biased because the place names come mainly from perambulations and litigations thus they reflect only certain types of data which were useful for those trials over property rights. This depended on the need for an accurate delimitation of the contested boundaries. As a consequence, most place names indicate either boundary signs (*metae*), or border lots and physical features on which the boundary signs were located. Additional written records from the second half of the sixteenth century and the subsequent one, such as land registers, census reports, donations, and purchase letters, offer some data on the inner structure of the land plots. Also, they provide a documentary link between the modern period cartographic evidence²¹ and the medieval toponymy, by pointing out various mutations of the

¹⁹ Entz 1994, 55.

²⁰ Jakó 1984, 116–118, d. 2–3 and 127–128, d. 11. The transgressions were already exposed by 1383, but documents continued to be falsified until the beginning of the fifteenth century.

²¹ The fundamental historical maps are the military surveys of the Habsburg Empire compiled

place names, such as corrupt forms, translations, or substitutions. Out of the approximately 16 noteworthy medieval toponyms and descriptive phrases connected to the area of *Tiburcztelke*, some were preserved but changed their form across time (e.g. *Tiburț/Valea Tiburțului/Groapa Tiburțului, Sebide/Zebedeu/Schebdö, Bénye/Bönye e[rdö]* or *Warhegy/Dealul Cetății*, recorded on maps from the nineteenth and twentieth centuries). In essence, this research consisted of a retrogressive inquiry for the spatial distribution of the medieval place names by retracing the preserved elements starting with the twentieth century maps and topographic plans and going back in time in order to ensure a valid correlation to the boundary descriptions. The spatial identification of some key points recorded by perambulations and reambulations enabled us to conduct several targeted field walks (between 2017 and 2019) and locate boundary markers, landscape elements, and archaeological traces, which we concluded to be medieval and early modern. All these were integrated into thematic maps.

Location and extension of the land plot.

An important research objective was the detailed boundary reconstruction of the northern limit of the monastic cluster²², which unveiled as we started mapping the identified place names. Here, we will discuss in detail only the segment directly connected to the land plot called *Tiburcztelke* but first, preliminary remarks on the general location of this extinct village are required. A descriptive phrase about the terrain, where the plot was located, comes from a charter forged during the second half of the fourteenth century: an alleged donation from 12 March 1301 by Abbot Lazarus to *Tyburtius* consisted of a *locum sessionalem seu fundum curie*, in a valley at the boundary of Chinteni, near the border of Deușu and Bewnye (*in quandam valle seu terra intra metas possessionis... Kayantow*)²³. Even though, it is a forged document, we can safely presume that the location is accurate since this was produced for the abbey to justify its claims over *Tiburcztelke*. Several other documents recorded the boundary of this land plot as part of the larger Chinteni estate²⁴, or by constant association with other monastic land plots²⁵. The *Tiburcz* name persisted until

from the middle of the eighteenth century until the end of the following one (available online, <https://mapire.eu/en/browse/country>).

²² Bencze, Toda 2015–2016 (2019), figs. 3–5.

²³ EO 2004, 35, d. 2, MNL DL 28714.

²⁴ See, for example: EO 2008, 376, d. 1080, MNL DL 28074 (*particula terre...Tyburczthe-lke vocata...intra metas possessionum ipsius monasterii videlicet Kayanthow et Mariathelke ac Bewne...*) or DRH C 2006, 667, d. 435, MNL DL 38708 (*quaquidem metas supradicti nobiles de Zomordok, Bwdathelke, Gyows et Machkas prenotatas veras et iustas metas ipsisque possessionum domini abbatis silicet Mariathelke et Kayantho esse et semper fuisse dixissent et affirmassent, et eedem mete includerent possessionem Thyburchtheleke prenotatam*).

²⁵ 1435: MNL DL 28822 (*possession[um] p[re]fati monastery b[ea]te marie virginis... Kayantho*

this day as the name of the valley and hill located directly to the north from the settlement of Chinteni. Moreover, an explicit indication of the former village location on the First Military Survey of the Habsburg Empire (*Laage des gewesten Dorfs Tiburcz*) is also consistent with the medieval reference and points to the same valley, just as the two contemporary place names do (Fig. 2)²⁶.

Table 1. Place names along the northern boundary of *Tiburcztelke*. / Toponime de-a lungul hotarului nordic al moșiei *Tiburcztelke*.

ID	place name	type	first character entry	occurrence in written and cartographic sources				
				14 c.	15 c.	16 c.	17–18 c.	19 c.
1	<i>Kayantho</i> (Chinteni)	settlement/ cultivated land	1285?/1332					
2	<i>Tiburcztelke</i> (extinct)	settlement/ cultivated land	1285?/1332					
3	<i>Mariatelke</i> (extinct)	settlement?/ cultivated land	1285?/1315				?	?
4	<i>Bewnye</i> (extinct)	woodland/cultivated land/settlement	1332					
5	<i>Szilvastelke</i> (extinct)	woodland/forest	1339					?
6	<i>Warhegy</i>	hill	after 1350					
7	<i>Zakadwuthberch</i>	hill	after 1350					
8	<i>Kayanthou Pada/ Josephzenaffywe</i>	hayland/pasture	1339					
9	<i>Zyluastelkeberke/ Yosephberke</i>	hill	1339					
10	<i>Saashalom/Faashalom</i>	hill	1379					
11	<i>Aranyasfoka</i>	stream	1379					
12	<i>via ired ad Gyows</i>	road	1379					
13	<i>mons Zebedey</i>	hill	1379					
14	<i>viam de...Kayantho ad Machkas</i>	road	1379					

et Thybwrch a parte possession[um] Dyos et Buda).

²⁶ On the Third Military Survey the area is called *Lippa Ucz* (probably a transcription error or a corrupt form).

ID	place name	type	first charter entry	occurrence in written and cartographic sources				
				14 c.	15 c.	16 c.	17–18 c.	19 c.
15	<i>via Vasarosuth/Beerchuth</i>	road	1418					
16	<i>via Wagaaswuth</i>	road	1435					
17	<i>Kewhathar</i>	boundary sign	1435					

Place names along the *Tiburcztelke* section of the boundary (Fig. 3; Tab. 1) were listed by charters either as *metae* or as the natural elements these were positioned on. We can observe that these locations were rather easy to identify in the field because they were either connected to the high altitude points of the area (*mons Zebedey*, *Warhegy*), or to linear features (*via ad Gyows*, *Aranysfoka*), both of which share good visibility. According to charter descriptions, the *metae* can be classified as natural or manmade, linear or pointed, or based on the material they were made of, quality, state of preservation, and age. Even though, the listed micro-features that represent the boundary signs are numerous, we could not identify them in the field because of the intensive post-medieval land use. Most of them were land piles or trees, some described as old, referring to age or state of preservation, and repeatedly restored. For example, out of the eight signs recorded shortly before 13 December 1379²⁷ on the summit of *Zebedey* none can be found today. Despite this, the present day linear scrub separating the territories of Chinteni and Deuşu is very suggestive of what at least some segments of the historical boundaries could have looked like. We could imagine linear signs (*metae cursuales*) marked in this manner or as moats or mounds, for example, in the area of *Saashalom/Fashalm*²⁸. In other areas roads were used as linear boundaries as well, but in the vicinity of *Tiburcztelke*, we only know of estate limits which intersected road tracks (*via ad Gyos*, *via de Kayantho ad Machkas*, and two other roads on the *Zebedey* and in *silva Bewnye*). A holm oak (*Quercus ilex*) was recorded as guide for finding the actual boundary signs in the eastern end of the northern border of the *Bewnye* land plot²⁹. Some of the signs inside the woodland area near *Bewnye* could also have been trees. So far, we only know of one stone boundary sign (*kwehathar*) indirectly connected to *Tiburcztelke*. It separated *Bewnye* and *Machkas* in 1435,

²⁷ DRH C 2006, 686–687, d. 442, MNL DL 38708 (only six were included in the charter from November 19: DRH C 2006, 667, d. 435).

²⁸ DRH C 2006, 686, d. 442.

²⁹ DRH C 2006, 667, d. 435 (*prope unam via<m>, qua venit de predicta possessione Kayantho ad Machkas, circa unum arborem ilicis in nemore duas metas reperissent*).

and was positioned next to the cleared or cross-cut holloway which connected Deuşu and Măciçaşu (*via Wagaaswuth*)³⁰.

The location, relative to the present day villages of Vechea, Deuşu, Măciçaşu, and Chinteni, of some of the discussed boundary areas and signs resulted in a linear and quite detailed reconstruction of the estate boundary. The situation in the field was compared to the most relevant perambulations from: 1379, the beginning of the fifteenth century, and 1435. The reconstruction (Fig. 3, 5) proved to be consistent with the terrain configuration of the medieval period as shown by the elevation profile of the boundary line (Fig. 4). Despite this accomplishment, we could only presume *Tiburcztelke* had common boundaries with *Mariatelke* during the fourteenth century in the area of *Saashalom/Fashalm* (where *Mariatelke* was probably bordering Chinteni), because we have no precise data on the starting point of its northern limit towards the west. Moreover, authentic documents from the second half of the fourteenth century record *possessio Thyburchthelke in toto inclusa intra terminos et cursus metales... possessionum ipsius domnini abbatis Kayantho et Mariathelke*³¹ and further complicate the delimitation, because this would imply the nobles were trespassing on both monastic properties. Another grey area in the boundary reconstruction is connected to the exact separation between *terra Bewnye* and *Tiburcztelke*. The 1435 perambulation separated Chinteni, *Tiburcz*, and *Bewnye* (to the south) from Deuşu, *Bwda*, and *Machkas* (to the north). From west to east, the starting point of the description appears to be at (or quite close to) the eastern limit between *Tiburcz* and *Bewnye*, next to a road crossing the *Zebedey* hill from north to south. This assumption is backed up by the fact that, further to the north, only the second land plot was mentioned and separated from the *Machkas* estate. There appears to be a continuous association of *Tiburcz* and *Bewnye* and the delimitation attempts were rather inconclusive. The ambiguities are also deepened by the 1370 charter data on the consent of Stephen (son of Gerard *Rufus*) and his sons to return both these plots to the abbey, the rightful owner³². Much later, in the eighteenth century, the boundaries of *Tiburcz* included a patch of woodland called *Tiburtzi Bönye*³³. It was either a late medieval or early modern expansion or a medieval situation previously undocumented. As of yet, we still have not reached a final conclusion on how the boundary of *Tiburcztelke* unfolded in the eastern part, but based on the fact that the area was occupied by

³⁰ MNL DL 28822; for the discussion on the *Bwenye* – *Tiburcztelke* boundary, see below.

³¹ DRH C 2006, 664, d. 435.

³² EO 2014, 350, d. 890, MNL DL 26757. This association evolved by the beginning of the 1380s as the noble claimants of *Tiburcz* extended their influence over *Bewnye* (DRH C 2014, 285–297, d. 232, MNL DL 28757).

³³ Szabó 2009, 931.

Kayanthou Pada, also known as *Josephzenaffywe*³⁴, we can assume that it was the limit during the second half of the fourteenth century and at the beginning of the fifteenth century. This particular tract of land, a hayland, was disputed and ultimately divided between the Macskási nobles and the abbey. It appears that the abbey managed to keep the plateau and a considerable part of the *Machkas* woodland³⁵. The most plausible scenario is that the hayland *Kayantow Pada*, was situated to the east, above today's Tiburț valley, on the plateau and the slope slightly descending towards Măcicașu³⁶.

The southern boundary can only be discussed for the modern period, as the medieval litigations never focused on this area, rather than on completely integrating *Tiburcztelke* into the abbey estate block by highlighting the northern boundary over and over again. According to the preserved toponymy we carefully assume that, during its occupation by the noble claimants, *Tiburcz* extended on the Tiburț and Lipăuț hills similar to the situation from the seventeenth and eighteenth centuries, as Chinteni is located directly south from these.

The disappearance of *Mariatelke* during the fifteenth century most likely gave way for an expansion of *Tiburcz* towards the west, by incorporating those lands. We know that by the eighteenth century the already uninhabited property of *Tiburcz* had pasture and woodland near the boundary with Sumurducu, in an area called *Csonkás*³⁷. At that time, *predium/pusztá Tiburcz* bordered Chinteni to the east and south, Sumurducu to the west, and *Buda* and *Deușu* to the north.

Landscape reconstruction and site identification

Medieval land use and land coverage.

During our investigation of the written sources we managed to reconstruct part of the medieval land use, such as: settlement area, presumed arable land, forest and woodland, hayland or meadow, marshland, and possibly several ponds (Fig. 5, 6). There are situations where the historical land use persisted until this day, or its medieval traces are still unspoiled by present day land use. In the case of several woodland plots (e.g. the *Bewnye* area) the land coverage appears to be rather well preserved, though, no actual historical vegetation could be identified so far. Nonetheless, land use patterns documented during the Middle Ages and the Early Modern endured the passage of time and the

³⁴ EO 2004, 373, d. 1038, MNL DF 289168.

³⁵ ZsOkl 1999, 527–528, d. 2113, MNL DL 28792.

³⁶ This area was still recorded as a *Szénafű* in the second half of the nineteenth century by the Third Military Survey of the Austro-Hungarian Monarchy.

³⁷ Szabó 2009, 931.

traditional communities of the twentieth century are, partially, still adhering to them. Meanwhile, some regions were severely affected by adverse factors. The major modern interventions, which significantly altered the landscape of the entire Chintău valley, were forest clearance and water regulation. The latter mainly destroyed the historical marshy areas (at the mouth of the Tiburț valley and in the floodplain along the Chintău stream), where we suspect the presence of fishponds during the medieval times. Due to deforestation and intensive sheep and cattle grazing, landslides and erosion occurred on the sides of the hills, which again caused the destruction of some of the earlier, medieval features of the landscape, such as roads or hayland (on the Tiburț and Zebedeu hills) (Fig. 7, 12).

Cultivated lands were among the least recorded landscape elements by the medieval archival documents we investigated. Two plough fields were mentioned in the area and just one might have been used by the inhabitants of *Tiburcztelke*. It was located to the west from *Aranyosfoka* and the road connecting Chinteni and Deușu, in a valley lying between low altitude hills³⁸. If indeed *Tiburcztelke* extended in the direction of *Mariatelke*, all the way to *Saas-halom*, then these plough fields could have been partly located on its territory even before the eighteenth century. Putting aside the fourteenth and fifteenth century charters, the *urbarium* compiled in 1590 listed the obligations of the tenant peasants from *Tiburcz*. They were supposed to plant wheat and oat for the prince. 20 buckets of wheat went into two of their fields (*fordulás*) and, additionally, they were sowing between 7 and 10 buckets of oat³⁹. D. Prodan believed that for the bucket the standard measure from Cluj was used and one bucket corresponded to one *iugerum* of sown land⁴⁰. Hence, they were cultivating between 27 and 30 *iugera* for the prince alone⁴¹. Together with the people from Chinteni they also ploughed a field in the time of the Jesuits, where a total of 32 wheat buckets could be sown⁴². In 1590 this land was already listed as fallow. We do not hold data on the location of all these fields but we know the latter formed a single plot, as part of an outer field system⁴³. Besides the aforementioned work

³⁸ DRH C 2006, 686, d. 442 (*tres veras metas, in valle, in terris arabilibus, in quodam berch*).

³⁹ Jakó 1944, 18–19. For a detailed analysis of the late sixteenth century *urbaria*, see also: Prodan 1968, 560–586.

⁴⁰ Prodan 1968, 573.

⁴¹ The extent of a *iugerum* varied along the centuries and according to different regions. For a detailed overview of the term in the Hungarian Kingdom, see: Bogdán 1978, 19, 27, 30, 177–191. One *iugerum* equaled a surface of approximately 37×225 meters (Bogdán 1978, 183), which is slightly bigger than two acres.

⁴² Jakó 1944, 19.

⁴³ All the sixteenth century data refers to the Jesuit and princely estate management and field system, but we can make assumptions that this organization was partly based on an older pattern.

obligations, the tenant peasants were also tending to their own plots. For this region, the reassigning of land to the tenant peasants was documented only at the end of the sixteenth century, probably as part of the reorganization of the Jesuit estate. Thus, we find out that *Tiburcz* was mainly inhabited by *coloni* (peasants owning houses), but *inquilini* and widows were also mentioned.

In 1588, the *Tiburcztelke iobagiones* were growing cereals, along with *ex omni genere frugum... omniumque leguminu[m] vt in aliis pagis*, and were giving wine to the Jesuits⁴⁴ (from their own vineyards?). In that period, the harvested goods from *Tiburcztelke* were transported and stored in Chinteni, where a manor (*maior*) was organized⁴⁵. Something similar probably existed in *Tiburcztelke* in the first half of the fifteenth century, because in 1435 the tithes owed by the nobles from *Bwda* for using the *Bewnye* property of the abbey were to be transported here⁴⁶.

We cannot locate the mentioned fields, but our targeted field walk revealed manmade terraces or lynchets, on both sides of the Tibur  valley (Fig. 8). Some of them were preserved better while others can be barely seen due to the combined impact of water erosion, grazing, and deforestation. We cannot infer whether these were exclusively agricultural, or dwellings were also placed on them⁴⁷, as the valley was a *locum sessionalem* (house plot) already by the middle of the fourteenth century⁴⁸. But, the lynchets visible on the upper part of the Zebedeu hill were most likely agricultural. Nonetheless, the terraces are proof of intense land use with landscape altering effects.

Further assessments can be made in relation to land cultivation, as four out of the five names of the land plots inside the Chint u valley estate cluster contain the suffix *-telek*⁴⁹. This element is a lexeme, which means that it bears significance all on its own. The meaning of *telek* is relevant as it denominates a tract of land of a specific type. The research of historical toponymic suffixes is a popular topic within linguistics, but also archaeologists and historians of the Hungarian academia have dealt with it. Their conclusions on the use of *telek* are highly relevant for the study of the medieval settlement system, as it can be traced back

⁴⁴ Jak  1944, 8–9.

⁴⁵ In 1583, the Stephen Szántó, called *Arator*, monk of the Jesuit Order, suggested the establishment of a *praediolum* in Chinteni for livestock breeding. This might have been the origin of the manor. (FRT 1911, 272, d. 80)

⁴⁶ MNL DL 28822.

⁴⁷ See below, a detailed discussion about the archaeological traces directly connected to the settlement area.

⁴⁸ EO 2004, 35, d. 2.

⁴⁹ This lexeme has high occurrence in the medieval counties of Cluj and D b ca (Bátori 2015, 96).

to the Árpád period⁵⁰. Apart from the fact that this formula could be indicative of an older origin of the settlements around Chinteni, the changes in meaning point at a change in field system management (documented for the territory of Hungary). It turns out that by the late medieval period the meaning of *telek* went from denominating a naturally fertile land to a cultivated one (*terra culta*) and, further, to name a land fertilized by animals (*terra fermata*)⁵¹. J. Laszlovszky concluded that most of these *telek*-type land plots and settlements were the result of community endeavors in forest clearance in order to produce good plough land⁵².

Meadows and hayland. According to the preserved documents, the general impression is that the boundaries of *Tiburcztelke* did not circumscribe sufficient field for grazing and hay supply. There is no direct indication for the presence of such fields across the estate before the Early Modern. The first indication of hay harvesting recorded that the inhabitants from the investigated land plot, at that time tenant peasants of Deme of *Tiburcztelke*, trespassed on the property of Nicholas of Wass called *BalugJánostelke* (north of Săliște Veche) and illegally harvested hay and cut down wood from this land portion located outside their boundaries⁵³. Furthermore, because the charters compiled during the lawsuits over the hayland and meadow *Kajathoupada*⁵⁴ never mentioned *Tiburcztelke*, it is most likely that its inhabitants had no access to it. Much later, a land register from 1787 recorded four haylands in *Tiburtzi Rét*, *Tiburtzi Bönye*, *Tekéntőn*, *Csonkási szénafű*. Except for the last one (located close to the boundary with Sumurducu), these patches of land could have belonged to *Tiburcztelke* during medieval times⁵⁵.

The medieval lands of *Tiburcztelke* definitely included meadows and hayland because animal husbandry was practiced. The *urbaria* compiled after the monastic dissolution recorded oxen and cattle, horses, sheep, pigs, and poultry (chicken and geese, the latter mentioned as goslings: *pipebeóll*)⁵⁶. Additional space for grazing was needed because of the large herbivores. For example, in 1590 the villagers from *Tiburcz* owned in total 143 oxen and two horses. One inhabitant owned 16 oxen, the largest number *per capita* in all the villages of the Jesuits.

⁵⁰ Laszlovszky 1999, 435.

⁵¹ Laszlovszky 2018, 92–94.

⁵² Laszlovszky 2018, 108.

⁵³ EO 2008, 336, d. 950, MNL DF 252767 (*fenum... et fenetali in possessione Bolugianusteleke*).

⁵⁴ ZsOkl 1999, 527–528, d. 2113.

⁵⁵ Szabó 2009, 931.

⁵⁶ See, for example, the document from 1590–1594: Jakó 1944, 18–19. They also practiced beekeeping.

Water bodies and water management. Inside the small Tiburț valley the main water source is a stream flowing from east to west. Its headwater is located towards *Kajathoupada* and has two main seasonal tributaries, one on the northern bank (Lab) and another on the southern bank (Groapa Tiburțului). The Tiburț stream is also a tributary of the Chintău valley, which was called during medieval times *Aranyasdalpathaka* or *Aranyasfoka*. This is the only water body recorded by name in the area during the Middle Ages, because it was intersected by the estate boundary⁵⁷. The only other medieval appellation related to water is Chinteni, called in Hungarian *Kajántó* (“Lake of Kaján”). The origin of the name was most certainly connected to the existence of marshes and, probably, ponds along the stream. One of them could have been located at the mouth of the Tiburț valley, as shown by the First Military Survey (Fig. 2). The place is dominated by a manmade lake even now. In modern times the lowlands of *Tiburcz* were muddy and marshy. Unfortunately, we cannot assess whether the situation was similar during earlier times, as we have no data on the long-term water level changes that took place in this area⁵⁸. Presuming a rise in the water level over the more recent periods (part of the late medieval and modern period weather phenomenon known as the Little Ice Age) would only be an unconfirmed and biased theory at the moment.

The *urbarium* from 1590 mentioned a useless pond (*hituan*) on the *Tiburcz* property⁵⁹. A pond was also recorded in 1676⁶⁰. Later on, in the second half of the eighteenth century the Tiburț valley was described as follows: *quod Predium transeat vallis, a septemtrione meridiem versus protensa vulgo Tiburtz völğ nominata continuis Paludibus av lacubus [!] nihil aliud, qvam Lampestras, et in circuitu arundines alentibus et proerantibus stagnans*⁶¹. At that time the settlement was already deserted and some ponds were left unattended. The tone of the phrasing is rather dissatisfied with the presence of lamprey as the only fish species in the area. The same document also mentioned a hayland that had *Tiburcz* *To* in the north (probably at the mouth of the Tiburț valley) and *Kajántoi To* in the south. Furthermore, the traces of two (or maybe three?) ponds silted with mud accumulations can be observed in the interior of the valley: near its eastern end (Figs. 6/c and 9) and in the central segment (Fig. 6/a–b). Downstream from these, the ruins of what seems to be a cemented dam (probably from the twentieth century) were noticed.

⁵⁷ For instance, in 1379: DRH C 2006, 667, d. 435.

⁵⁸ Thorough research was conducted for other areas of the Carpathian Basin, for example: Kiss 2011; Vadas–Rác 2013.

⁵⁹ Jakó 1944, 19.

⁶⁰ Szabó 2009, 930.

⁶¹ Szabó 2009, 931.

Four wells (*putei pro aqvatione*) were also documented in the modern period in connection to pastures. Two were positioned on the *Kosta Tiburtz-uluj*, one was built in stone in a place called *Racs*, and the fourth next to a stream towards Deuşu. All these locations were impossible to accurately determine. But during our field walk we identified the circular lining of an abandoned well made of quarried stone in the western part of the valley, in the floodplain of the Tiburţ stream (Fig. 10)⁶².

Woodland and forest. Data on the woodland used by the medieval owners and communities from *Tiburcztelke*, Chinteni, *Machkas* and Deuşu is quite rich as this is the main forested area along the northern border of the Chinteni monastic estate. The inhabitants and owners from *Tiburcztelke* did not have access to the woodland or grove in the east (*Zyluastelkeberke*) and these were directly administered by Chinteni or disputed with the Macskási nobles⁶³. The main woodland area connected to *Tiburcz* is dominated by *silva Bewnye* (Fig. 11). Almost the entire *Bewnye* property, lying north-east from *Tiburtz-telke* and south-west from *Machkas* was covered in trees and this situation was recorded, in perambulations, complaints and land registers, starting with the second half of the fourteenth century until the modern period. It was still called *Bönye* in the nineteenth century and marked as such on the Third Military Survey. According to our evaluation, the chances are that the present day woodland coverage is similar to its medieval extent, strictly in the area between *Tiburcz* and Măcişaşu. The initial western part, falling now into the territories of Chinteni and Deuşu (on the Zebedeu hill), was probably cleared. We also know that at its south-western limit a *nemus* existed and, in that *nemus*, a holm oak (*arbor ilex*) was recorded⁶⁴. According to the investigations of P. Szabó on the medieval terminology employed for various types of woodland, the *nemus* in this situation was probably a tract of woodland pasture in the sense of the Hungarian term “berek”⁶⁵. If the transcription of a forged document from the beginning of the fifteenth century is correct, a grove, *Fashalm* (“hill with threes”)⁶⁶, was located near what we believe was the western limit between *Mariatelke* and Chinteni. All other records of the place name read *Saashalom*, but close to it a *Kerek Erdő* was located on the Second Military Survey. Exactly how much of the forest were the people from *Tiburcz* using is unclear, but the peasants of Deme were definitely cutting down wood from *BalugJánostelke* in 1357. At that time, the conflicts with the Benedictines were escalating, so obstacles were probably

⁶² For further details, see below.

⁶³ EO 2004, 373, d. 1039.

⁶⁴ DRH C 2006, 667, d. 435.

⁶⁵ Szabó 2006, 65–66.

⁶⁶ EO 1997, 259–260, d. 400, MNL DL 37227.

met when trying to access the woodlands on the *Zebedey* and east of it, because these were closely watched by the abbey.

In the modern period we know that the *Tiburz* property included one prohibited forest (in 1590), meaning that it was the demesne of the owner⁶⁷. At the same time, Chinteni was probably still the owner of *Bewnye* (or of most of it). The eighteenth century woodlands of *Tiburcz* included the *Csonkás* part (located near Sumurducu, formerly on the *Mariatelek* property, probably made up of oak), *Szép erdő* (consisting of fully grown oak trees of the *Quercus glandulifera* species and *virgultis mixtas*), *Tiburtzi Bönye* (*arbores mixtas pro foco palosqve ac virgulta alens*), *Tiburtzi Berek* (*Mesztetsin Populos Tiliás mixtas virgultis*)⁶⁸. According to the location descriptions we suspect the latter lay on the Tiburț hill, but *Szép erdő* and *Tiburtzi Bönye* were positioned on the Zebedeu hill along with woodland plots that belonged to Chinteni and Deșu.

Roads and road tracks. Similarly, to the estate boundaries, medieval roads were an important component that defined the spatial structure of a given territory. Most road tracks in our research area were recorded by written sources, in the same context as the other landscape elements. Medieval road tracks have a high occurrence among the individualized spatial appellatives of the region, because of their role as boundary markers. Field data was collected for the border regions, but the interior of the *Tiburcztelke* land plot (and of the entire Chinteni estate unit) lacks sources until the Early Modern.

Based on the medieval denomination, we know that the estate unit was connected to some major roads, referred to as *regia*, *publica* and *magna*⁶⁹, which ensured communication outside the micro-region. The roads in the area of *Tiburcztelke* bear no such appellations, so, we evaluated the various segments composing the road network from a local point of view and tried to establish which roads carried more weight, when it came to connecting this land and the settlement area to its immediate surroundings and the neighboring villages.

Several documents simply record roads connecting settlements with the term *via*. One segment of the main road crossing Chinteni estate, from north (Deșu and Vechea) to south (towards Cluj), was recorded at the northern boundary of *Tiburcz* along the *Aranyospatak*. The second important road was a market road (*via Vasarosuth alio [nomine] Beerchuth...versus Cluswar*)⁷⁰, but it did not touch the territory of *Tiburcztelke*. However, access to it and to

⁶⁷ Jakó 1944, 19.

⁶⁸ Szabó 2009, 931.

⁶⁹ EO 2004, 115–116, d. 255; DRH C 2006, 666, d. 435; KmJkv 1990, 606, d. 1605, MNL DL 36392, 128, no. 1.

⁷⁰ ZsOkl 1999, 527–528, d. 2113.

the *Wagaaswth* between Deuşu and Măcicaşu⁷¹ was possible due to the density of the local network across *Tiburcz* and *Bewnye*. Medieval origins can be assumed for various road tracks in this area of the estate, still unaffected by recent changes in the habitat. Local roads were recorded in the fourteenth and fifteenth century sources, on the summit of the *Zebedey* hill (Fig. 12) and one connected the area east of *Bewnye* to Măcicaşu (*viam de...Kayantho ad Machkas*)⁷². Their spatial distribution can be correlated to the structures developed inside the estate cluster. Thus, the mapping of the preserved holloways reflects a highly dense road network connected to the existence of *Tiburcztelke* (Figs. 5 and 6) and to an intensive land use during historical times.

The settlement

Site extension and archaeological finds. Given all this data, we set out to locate the medieval and early modern settlement of *Tiburcztelke*. The current land use inside the valley – a pasture and an abandoned orchard – is not very invasive⁷³. This is favorable to the preservation of old landscape elements but does not allow the identification and collecting of archaeological material resulted from the historical occupation of the site. This was the main obstacle in achieving a detailed topographic plan of the site's extension (Fig. 6).

We shall shortly describe the general aspect of the entire valley, to provide a picture of the site's location. The *Tiburţ* stream and its floodplain occupy the floor of the valley (its height ranges between 473 and 515 meters). *Tiburţ* flows from east to west and has two well-defined sources at the headwater. As previously pointed out, it drains the entire valley and a seasonal tributary descends from the *Zebedeu* hill (595 meters) in the north (*Lab*) while another one separates the *Lipăuţ* (583 meters) and *Tiburţ* hills (570 meters) in the south. The latter, formed a large gully or ravine called *Groapa Tiburţului*. Other dry gullies of smaller amplitude can be observed as the drainage system of the valley has an aggressive impact on the intensively grazed and deforested hill slopes and plateaus. Basically, the valley floor is flanked north and south by massive hills. At the base and in the vicinity of the waterbed these hills have large plateaus and gentler slopes that were turned into lynchets or terraces. Towards the summit their slopes become abrupt and the terraces give way to pasture areas, scrub, and woodland.

Larger but poorly preserved terraces lie on the southern bank of the

⁷¹ MNL DL 28822.

⁷² DRH C 2006, 667, d. 435.

⁷³ At the mouth of the valley, construction works for infrastructure, housing, and economic purposes were done in recent years and accelerated to the point that these are now stretching towards the site area altering the landscape.

stream. Others were also mapped north of the waterbed and are currently used by two active farms (which altered their old configuration). On the upper side of Zebedeu hill lynchets can still be observed. None of the cartographic sources at hand documented this situation. The lynchets generally follow contour lines parallel to the stream, have reduced inclination, and can vary in width from 9 to 45–50 meters (Fig. 8). Even though, the state of preservation is generally good, during the field walk we were unable to locate any archaeological artifacts or complexes on the ones in the southern half of the valley. Hence, we cannot decide if they were only intended for crops or also had buildings on them (toft and croft). This situation contradicts the information recorded on the First Military Survey. The historical map placed the extinct village south of the Tiburt stream and in the eastern half of the valley. But these agricultural terraces were the only manmade features we could identify in that area. As previously stated, three silted areas located along the stream seem to be former ponds, for the development of which human intervention was required.

The investigation of the terraces in the north resulted in the identification of a rather limited lot of ceramic material (potshards and burnt adobe), evidence of archaeological features, and a stratigraphic sequence. Most of the relevant material was collected from gully erosion areas and from the eroded edges of these terraces, as the pasture area has very low visibility. Recently, one sector was mechanically excavated in the western part of the valley (Fig. 6/1) and more material became visible. At this point we have to mention that our field work revealed human activity in the valley during Prehistoric and Roman times as well and that none of these sites was previously recorded by archaeologists. From the mapping of the ceramic finds, five distinct distribution areas were outlined, but these could have very well formed compact sites⁷⁴. The Prehistoric material occupied the largest surface (Fig. 6/1–5) followed by the Roman traces (Fig. 6/1–2, 4–5). In the mechanically excavated sector a well lining was unearthed. It is located on the first terrace above the floodplain, has an interior diameter of 1.1–1.2 meters, and its walls were built from quarried stone (Fig. 10). At this point, nothing can be said about its dating. In the same area, the limits of the mechanical excavation revealed a vertical stratigraphic sequence. The material scattered around the well was mixed: Prehistoric, Roman, and early modern ceramics (Fig. 13/9). The late medieval material was poorly represented in this area. But further to the east, on the terraces and in the eroded right bank of the Tiburt stream, the early modern finds were mixed with medieval ones (Figs. 6/1 and 13/1–8). Modern period ceramics were also collected next to one of the active farms (Figs. 6/3 and 13/10–13). The total distribution area of the

⁷⁴ See RAN 56997.08, 56997.07, and 56997.06.

medieval and modern material covers a surface of approximately 3–3.5 hectares (Fig. 6), but the extent of the deserted village was probably bigger.

The ceramic finds were generally non-diagnostic, but some pieces that are connected to the existence of a settlement during the investigated period are worth mentioning (Fig. 13), even though, only general conclusions can be put forward. 25% of the 159 collected pottery shards could be identified as specific parts of vessels, but their extreme fragmentation rendered most of them useless for the identification of the vessel shapes. The identified pottery fragments do not include import or special types of ceramics for the late medieval period (from the fourteenth to the first half of the sixteenth century). Only common ware (pots – some with lids – and, possibly, jugs) with semi-fine and fine fabric was observed so far (Fig. 13/1–5, 7?). In most cases, reduction firing was noted. A couple of shards indicate the presence of a mixed firing atmosphere and others have secondary burns, probably because they were used for cooking. The kaolin-based fragments (Fig. 13/13) were found in areas of the site, where the modern period artefacts were dominant, so, they could be dated especially to the seventeenth and eighteenth centuries⁷⁵. The same can be assumed for the fragments displaying fine gray fabric (Fig. 13/8). Despite the fact that this fabric was used for a well-known type of high quality ware during the Late Middle Ages, the lack of larger pieces and diagnostic decoration is problematic because this ceramic type was popular during the early modern as well, but with different characteristics in terms of shape, decoration, and surface treatment⁷⁶. Aside from these, the majority of the collected material comes from the Early Modern, roughly from the sixteenth and seventeenth centuries, though some pieces could also be of slightly more recent date, namely, from the eighteenth century. Tableware is dominant among the pottery finds. Several forms of cooking and serving ware for solid food and liquids were identified: cooking pots, lid fragments, plates (Fig. 13/11), cups (Fig. 13/12?), and jugs (Fig. 13/9, 10). Their fabric ranges from fine to semi-fine and generally indicate oxidized and reduction firing processes. Their surfaces were sometimes covered in engobe (Fig. 13/6, 9, 10), bicolored glaze (Fig. 13/11, 12) and display fluted, painted, and cogwheel decoration (Fig. 13/8, 9, 10).

The missing built structures. The analysis of the information preserved by charters on the investigated settlement showed that our field walk did not retrieve any data on the built structures of the village. Several documented

⁷⁵ Out of the few archaeological references to this late material in the Romanian academia, see for example: Rusu–Marta 2002, 137; Crişan–Goman 2010.

⁷⁶ For the situation of the Carpathian Basin reduction-fired jugs and the Ottoman technological influence see the work of A. Kolláth with extended bibliography: Kolláth 2017.

elements of the built heritage shall be discussed here and, hopefully, revealed by future research.

The unfolding of events during the dispute over this property actually gives insight on the intention of Deme of *Tiburcztelke* to build a chapel in 1341 and the strict opposition of the abbey⁷⁷. Nothing was passed on about the effects of the noble's intention and the first reference to a priest, presumably active in *Tiburcztelke*, comes from the year 1374. Bishop Demetrius allowed the sons of Ladislaus Nádasí (Peter and Stephen) and John *Rufus* of *Tiburcz*, their *familiares* and wives to elect their own confessor priest⁷⁸. From this moment on, it took almost sixty years for an actual church building to be recorded for the first time, in 1432. The church was a *filia* of the Chinteni parish church⁷⁹ and its existence was reconfirmed in 1499⁸⁰. In 1582, during the Jesuit administration, the restoration of the church in *Tiburcz* was recommended along with those in Chinteni and Băgara⁸¹. All the enlisted data clearly show that a parish church was erected and functioned for a while on the territory of *Tiburcztelke*, quite independently from the parish of Chinteni. Its existence can be hypothesized already starting from 1341, but the sources do not document what happened in this matter: was the chapel built or not? Perhaps, later on this chapel became a *filia*, or the church in *Tiburcztelke* had nothing to do with the chapel, which might have never been built, as it was never included in the network of tithe collection. Still, the ones who could erect a church or a chapel were the nobles of *Tiburcztelke* or the Benedictine administration. So, two scenarios can be advanced: one of an existing church in *Tiburcztelke* that was acknowledged by the abbot, or the alternative that the religious building was raised after *Tiburcztelke* returned to the abbey.

The peasant houses or traces of a noble residence that formed the village are also unidentifiable, but the ceramic material confirmed the charter indications on the human presence in the valley. One of the forged charters of the abbey stated that the valley was donated to *Tyburcius* as a *fundum curie*⁸². The document was probably never administered as evidence in the trial⁸³. Though it shows that in the second half of the fourteenth century the abbey had to justify its close connection to a land plot and village (?) already active before the settling of Deme

⁷⁷ EO 2008, 58–59, d. 76, MNL DF 275166.

⁷⁸ DRH C 2002, 443, d. 301, MNL DL 73745.

⁷⁹ MNL DL 37234, 7.

⁸⁰ MNL DL 74272.

⁸¹ FRT 1911, 217, d. 72.

⁸² EO 2004, 35, d. 2.

⁸³ Jakó 1984, 127–128.

and his family (prior to 1339)⁸⁴, but deserted at the time of its first mention in 1332. Another interesting detail was included in a document from 1435, a revision of the boundaries of *Bewnye*, which was held occupied by the nobles from *Bwda*. The abbot eventually allowed their peasants to use the land on the condition to pay the tithe and to transport it to *Tiburcz*⁸⁵. This would mean that the village must have had a building for the storage of the crops. We also know quite certainly that tenant peasants and, even, the Tiburcztelkei family lived on that land, but the first *census* naming the family heads and enlisting the house plots (including the deserted ones), comes from the late sixteenth century *urbaria*⁸⁶. Explicit data was also recorded in 1676 when thirty house plots existed. However, by that time the village was already mentioned as *Pusztá Tiburcz*⁸⁷.

The historical context

The disputed land during the Late Middle Ages: noble property vs. violent trespass?

The intricacies of the trial and the vague but numerous listings of the noble claimants of *Tiburcztelke* require a detailed presentation of the data recorded so far. Unfortunately, some of the lineage issues related to the Tiburcztelkei nobles and descendants cannot be clarified based on the preserved documents, but the sequence of events can be presented in detail.

The very first authentic appearance of *Tiburcztelke* in written documents comes from 1332, when King Charles I (1308–1342) donated to John Koppáni, son of *Ugrinus*, the uninhabited lands of *Tiburcztelwke* and *Bynne* (*Bewnye*), in the vicinity of Chinteni⁸⁸. The charter also recorded the names of the former owners, the deceased *Tyburcz* and Alexander. John received these lands as a compensation for the part of his lost land in Copăceni (Turda County), which was assigned by the king to the royal people and *hospites* of Újtorda (today part of the settlement of Turda). Little is known about the family of *Ugrinus*. Between 1336 and 1338 John was the noble retainer of the Transylvanian voivode, but it appears that the family became extinct already in the fourteenth century and its last member, John's son Nicholas, was documented for the last time in 1368⁸⁹. Additionally, it seems that

⁸⁴ For a discussion on all the actors mentioned by charters in connection to the donation, claims and trial over *Tiburcz*, see below, the historical context.

⁸⁵ MNL DL 28822.

⁸⁶ FRT 1911, 120, d. 45 (1580); Jakó 1944, 2–3 (1579–1581), 8–9 (1588), 18–19 (1590–1594), 420 (1579). The community in *Tiburcz* was the smallest among the former Benedictine properties that were passed on to the Jesuits.

⁸⁷ Szabó 2009, 931.

⁸⁸ EO 2004, 272, d. 742.

⁸⁹ Diaconescu 2013, 288.

they were not involved in the actual use of the newly received lands. Besides this mentioning, no other data confirms that they were eager to use or inhabit the two lands and no opposition of the abbey to this donation or to their instatement can be found either. However, the early fourteenth century existence of *Tiburcztelke* can be correlated to the 1332 donation letter to John Koppáni and to the linguistic structure of the place name. It could be that *Tyburcz* and, probably, Alexander were the first ones to start a land clearance in this area. It was obvious that an association with *Tyburcz* could provide legitimacy to the claimants and, no wonder, the Benedictines compiled their forged donation charter to *Tyburcz*⁹⁰. Whether this connection actually existed or not is impossible to say.

On the other hand, the real ownership problems were just commencing and it was not the Koppáni family that emerged as the counterpart of the abbey in this matter. The first data about a trial was recorded already in 1339, when the *ispán* of Cluj exempted Abbot John and his tenant peasants from Chinteni from paying their part of the fine imposed on them in the litigation with the servant of Stephen Pogány. This was decided after the abbot presented the charters, which confirmed that the abbey and its people were exempted from the noble court of justice⁹¹. There seems to be some sort of connection between this episode and the events from 1340 and 1341 that involved the retainer of Pogány, Deme. It was then that Abbot Jacob prohibited Deme and his three brothers from the illegal occupation of the part of the land called *Tyburgh* located within the boundaries of Chinteni⁹². The document from 1341 relates that Deme and his family (brothers John and Gregory) had planned to build a chapel there but the abbot clearly underlined that if that would happen he had the right to destroy the chapel. This land was still occupied in 1347, by the same Deme, when King Louis I (1342–1382) asked the Transylvanian voivode to investigate the matter of the ownership of *Tiburcz*⁹³. At this point, the abusive occupation and Pogány's support for Deme in this matter are obvious and were recorded by the investigation report from the same year⁹⁴. The litigations and investigations continued and the illegal occupation by the noble was recorded once again in 1359⁹⁵. Deme was documented alive for the last time in 1360 (16 January)⁹⁶. He

⁹⁰ EO 2004, 35, d. 2.

⁹¹ EO 2004, 367–368, d. 1025; once in the archives of Cluj-Mănăştur, the original document disappeared between 1898 and 1941 and its whereabouts are still unknown.

⁹² EO 2008, 41, d. 26 (lost document) and 58–59, d. 76.

⁹³ EO 2008, 144, d. 370, MNL DF 275170 and DL 26753.

⁹⁴ EO 2008, 146–147, d. 377, MNL DF 275170 and DL 26753.

⁹⁵ EO 2008, 378, d. 1085, MNL DL 28074.

⁹⁶ EO 2014, 42, d. 14, MNL DL 26980.

probably died sometime after this date because in October (the same year)⁹⁷ his son Nicholas was in the position to start litigations with the abbot of Cluj-Mănăştur due to mutual damage caused by their peasants, but managed to reach an agreement out of court. The arrangement was not successful because shortly after, on 6 December 1360, Nicholas was murdered by the people of Chinteni⁹⁸. The inquiry in this matter was conducted by the cathedral chapter of Transylvania, which discovered that the people of Chinteni premeditatedly murdered Nicholas. In 1363 the vice-voivode called to trial the seventeen tenant peasants and *hospites* from Chinteni, who were involved in the murder⁹⁹. The result of the trial is unfortunately unknown.

Still, what can be said about the one who claimed that *Tiburcztelke* was rightfully owned by him and started this long dispute? Documents clarify that Deme was the retainer of Stephen Pogány, who arrived to Transylvania after 1320, due to a property exchange with Charles I¹⁰⁰. Deme probably occupied *Tiburcztelke* with the help of his master and definitely had his support during the trial. Possible links with John, son of *Ugrinus*, are not documented, although, as we shall see Deme's family will support their claim and refer to a certain donation made by King Charles I to their ancestors. Deme is mentioned in documents for the first time with his three brothers (Anthony, John *dictus Polus*, and Gregory) in 1340, when Pogány's power was already secured in Transylvania. Otherwise nothing else is known about him. His origins are unclarified, but in 1353 he was referred to as a noble of *Tiburcztelke* for the first time¹⁰¹. Whether he was already a noble or not when he occupied *Tiburcztelke*, remains to be verified by further investigations. Sources reflect that he was active in the region and was taking into pledge lands in the neighboring settlements. Deme was also pawning land from Manus Kályáni, his son, and brother, together with Nicholas Wass: starting with 1353, two streets in Deuşu¹⁰² and a tract of land in *Bewnye* from 1355¹⁰³. Moreover, in 1357 magister Deme of *Tiburcztelke* appeared again

⁹⁷ EO 2014, 60, d. 67, MNL DL 29036.

⁹⁸ EO 2014, 66, d. 81, MNL DL 73684.

⁹⁹ EO 2014, 106, d. 208, MNL DL 73698.

¹⁰⁰ Pogány, from the lineage of Hontpázmány (Karácsonyi 1901, 210–212), managed to build up a demesne composed of 20 or 23 settlements by means that were not always lawful or fair. As the noble retainer of voivode Thomas Szécsényi (1321–1342), he was appointed castellan of Ciceu, Cetatea de Baltă, and Unguraş. After his death in 1352, his descendants did not remain in Transylvania, and most of their estates were donated by the king to the Pelsőci Bebek family (Diaconescu 2013, 33 and 339).

¹⁰¹ EO 2008, 255, d. 688, MNL DL 26980.

¹⁰² EO 2008, 255, d. 688. The pledge was renewed several times until it was paid off in 1360 (EO 2014, 42, d. 14).

¹⁰³ EO 2008, 293–294, d. 802, MNL DF 275288. This was another one of the abbey's disputes

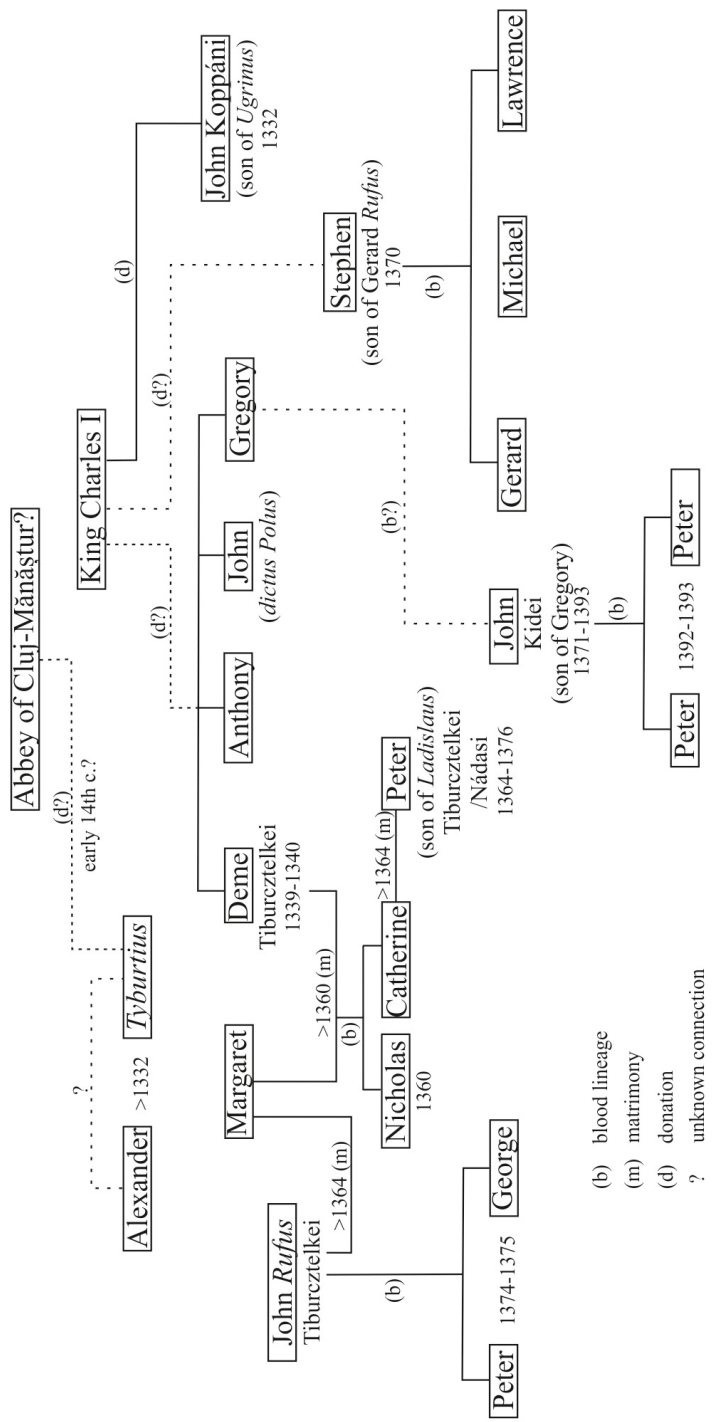

Table 2. Owners and claimants of Tiburczelke during the fourteenth century. /
Proprietari  i pretenden i ai mo iei Tiburczelke  n secolul al XIV-lea.

in a prohibition. Nicholas Wass related that Deme's peasants were illegally cutting down trees and the hay on the border of his land called *BalugJánostelke*¹⁰⁴.

After his death, followed shortly by that of his son, in the litigations for *Tiburcztelke* the family of Deme was represented by his widow Margaret and daughter Catherine. It seems that the women continued the pawning practice Deme started. One finds out that in 1364 the widow of Deme and his daughter held in pledge one third of the Deuşu and *BalugJánostelke* villages. However, by that year both women were already married: Deme's widow became the wife of John *Rufus*, and his daughter the wife of Peter of *Tyburch* (son of Ladislaus), from the *Nádasi* family¹⁰⁵. The litigations for *Tiburcztelke* continued and in September 1370 a new claimant was introduced: Stephen son of Gerard *Rufus* and his three sons (Gerard, Michael, and Lawrence). For now, we have no data to explain Stephen's lineage (neither to the *Koppáni*, nor to the *Tiburcztelkei* families)¹⁰⁶ and his only link to this property is a presumed donation by King Charles I. It is unknown if it was the one invoked by Deme and his descendants or something else entirely. But the noble and his sons handed over *Tiburcz* and *Bewnye* and admitted that a mistake was made during their donation. They recognized the abbey as the real owner and declared null all the ownership documents anyone else might have had over these properties. Other claimants though, were not this willing to renounce¹⁰⁷. During the same year, as the Transylvanian chapter tried to introduce the abbey into the possession of *Tiburcztelke*, Deme's widow, daughter, and John Kidei opposed it¹⁰⁸. King Louis I requested an investigation to clarify the situation and asked both parties to present their original documents. From this point on John, the son of Gregory Kidei appeared among those that claimed their ownership over *Tiburcztelke*. Several, trial stages and postponements were recorded during the 1370s and other new descendants stepped in. For example, in 1374 and 1375 the litigations were upheld by the sons of John *Rufus* of *Tyburch*, Peter and George¹⁰⁹.

with a noble family. The *Kályáni* nobles pretended *Bewnye* was their hereditary property, but lost the trial in 1358 as they failed to appear in court (EO 2008, 349–350, d. 989, MNL DF 275177).

¹⁰⁴ EO 2008, 336, d. 950.

¹⁰⁵ EO 2014, 146–147, d. 331, MNL DL 28069.

¹⁰⁶ Except for, maybe, a connection to John *Rufus*, husband of Margaret.

¹⁰⁷ EO 2014, 315, d. 792, MNL DL 28718.

¹⁰⁸ EO 2014, 350, d. 889, MNL DL 26982. John *Rufus* allegedly complained during the same year about the abbey occupying the land (EO 2014, 351, d. 892) and he might have referred to this event as well.

¹⁰⁹ DRH C 2002, 507, d. 364 and 528–529, d. 380, MNL DF 275193. Most likely both sons were from a previous marriage than that with Margaret of *Tiburcztelke* because, otherwise, they could not uphold the litigations due to their young age.

With the two noble ladies passed away by 1377¹¹⁰, John Kidei became the main opponent of the abbey. Kidei's capacity as claimant in the trial is not explained, but M. Diaconescu suspects a blood lineage on his father's side. The father of John was most likely Gregory *Banus*, who died in 1346 or 1347 and was married to Elisabeth (of the Kidei family)¹¹¹. There is a high probability he is one and the same with Gregory, brother of Deme, who appeared alongside him in the quarrels over *Tiburcztelke* in 1340 and 1341.

In 1377, John Kidei was asked to present the official documents that proved his ownership of *Tiburcztelke*¹¹². The text related that Abbot Otto presented his charters issued earlier by Vice-voivodes John Lepes (1369–1372), Ladislaus, son of *Peteu* (Sept. 1372–Feb. 1373?), and Ladislaus Nadabi, son of *Ugrinus* (1372–1376). Interestingly, none of these documents survived or some could have been forged for Abbot Otto¹¹³. At this point the disputes extended over *Bewnye* as the nobles from *Tiburcztelke* were using this property as well and collecting the tithes. John Kidei presented the requested documents in the trial over *Tiburcz* during the following year, but the striking thing was that the name of the land was not even recorded in his charters¹¹⁴. This means that the donation of Charles I to John Koppáni was not referenced by the noble claimants and they presented something else. In the following, the suspicious case was referred to the royal court of justice¹¹⁵ and the trial was expedited by the king in 1379¹¹⁶. This development was in fact caused by John Kidei's reaction to the decision of the vice-voivode in 1378 to rule in favor of the abbey. The reambulations and depositions from 1378 and 1379 were all in favor of the abbey and only few witnesses were on the side of John Kidei, who kept evading a direct confrontation and was continuously arguing against the boundary signs (according to a relation from 19 November 1379)¹¹⁷. Voivode Ladislau Losonci (1376–1385 and 1386–1392) intended to finally settle the trial with the same outcome after the solemn oath of Abbot Otto from 5 December 1379 on the

¹¹⁰ DRH C 2006, 121–123, d. 98, MNL DL 26982.

¹¹¹ Diaconescu 2013, 282.

¹¹² EO 2014, 350, d. 889.

¹¹³ Especially, if we think that the existence of vice-voivode Ladislaus, son of *Peteu*, is only attested by two indirect sources, this one included (DRH C 2006, 124, n. 21). The ambiguities revolving around the main power offices of the voivodeship during this time need further research because, according to the investigations of W. A. Kovács, the office of Ladislaus Nadabi started during the time of the presumed office of Ladislaus, son of *Peteu*, before 25 November 1372 (Kovács 2005b, 236–237).

¹¹⁴ DRH C 2006, 505–507, d. 307.

¹¹⁵ DRH C 2006, 518, d. 320, MNL DL 38708.

¹¹⁶ DRH C 2006, 606–607, d. 395, MNL DL 38708.

¹¹⁷ DRH C 2006, 662–675, d. 435.

truthfulness of the boundary and a final reambulation¹¹⁸. At this point, the forgeries of the abbey were already used starting with 1378 and both Vice-voivode John Temesi (1376–1385 and 1386–1389) and Voivode Ladislaus (unknownly?) considered the abbey's charter dated 28 June 1285 authentic. However, its content was thoroughly verified by the Transylvanian chapter, together with the sworn men of the king and voivode and the indicated boundaries proved to be accurate according to the witnesses and neighbors¹¹⁹.

Then, the matter was taken once again to the king by John Kidei (1380) and this led to the reopening of the trial and the continuation of the dispute as revealed by a charter from 1 May 1383 issued by Queen Mary (1382–1385 and 1386–1395)¹²⁰. This document continuously referred to the estate with the name of *Bewnye* (*Been alio nomine Tyburchteleke*) and telling the two apart does not appear to be an issue for the involved parties¹²¹. On this occasion, the trial was postponed because the abbot only had copies of the old charters (while Kidei demanded the originals!), but the noble managed to get back his own documents, previously seized by the voivode (and even handed over to the abbot from Cluj-Mănăştur!). Except for several postponements between 1380 and 1383, many details on the evolution of the trial during the 1380s remain unknown. We can say, though, that John Kidei went as far as to file a complaint against Voivode Ladislaus, because of his treatment of this legal action, and that either Abbot Otto or the delegate of the voivode failed to appear before the royal court of justice on several occasions.

The hiatus that followed in the trial was most certainly due to the forgery scandal the abbey was facing (some of the fake documents were truly instrumental for this case!). This determined the death sentencing of the scribe Stephen Szengyeli and the disappearance of Abbot Otto in 1383¹²². One must imply that these fake documents were uncovered because of the trial over *Tiburcztelke*, as the old charters were specifically requested as proof of ownership and consequently, the forgery dated to 1285 was supposed to be presented before Queen Mary.

Meanwhile, in 1385, the nobles of *Tiburcz* wanted to occupy the neighboring monastic land *Bewnye* and collect the tithes from it, probably as a reaction to the recent exposure of the forgery activities that weakened the abbey. It seems that the nobles of *Tiburcz* were more numerous than the litigious

¹¹⁸ DRH C 2006, 685–688, d. 442.

¹¹⁹ DRH C 2006, 662–675, d. 435.

¹²⁰ DRH C 2014, 285–297, d. 232.

¹²¹ We cannot say if the root of this could be connected to the original donation to John Koppáni that included both land plots, or to a slow but gradual trespass of *Bewnye*.

¹²² On the details of this episode and the forged documents, see: Jakó 1984; KmJkv 1990, 38–40.

documents of the previous couple of years reflected, because Peter Nádasí and John *Rufus* resurfaced alongside John Kidei. But, Abbot Paul asked the Transylvanian chapter to send its man to forestall the events¹²³ and prompt measures were taken immediately in his favor¹²⁴.

Finally, in 1393, the trial involved John Kidei and his sons Peter and the other Peter. The dispute now concerned both *Tiburcztelke* and *Bewnye*. It was only then, after 54 years, that a final ruling was made by the Transylvanian vice-voivode. Despite the many protests and postponements of the nobles, on 15 September he decided in favor of the abbey but simply because the nobles did not show up five times, while Abbot Paul presented the documents¹²⁵.

It is hard to decipher whether the successors of Deme truly had authentic documents (like the charter issued by King Charles I invoked frequently in the sources) which would attest or refute their right to the land. If they had legal documents why were these either critiqued by the court or, most often, not presented at all (as was the case in 1393)? If they had no authentic documents or, perhaps, no legal documents at all, stalling would have benefited them. Thus, the three-generation long lawsuit finally reached an end, and with it Deme's descendants disappeared from the sources. Even though details are not known about how the reclaiming of the land went or where did Deme's descendants relocate, after this episode it seems that the abbey more or less held the land in peace.

During the fifteenth century, the ownership claims of the nobles never reemerged and this is probably the reason why only a small number of new documents referring to this property were compiled and preserved. Most of what was passed on is represented by copies of the old charters and few new forgeries that reconfirmed and strengthened the position of the abbey as the sole owner of *Tiburcz*. The early fifteenth century forgeries also raise some questions on the lawfulness of the charters presented in court in 1393, but only speculations can be put forward.

One authentic charter stands as an exception. It was issued in 1467, when Abbot Peter had to oppose the donation of *possessio Thyborcz*. This was a reaction to the donation of the land by King Matthias (1458–1490) to Valentine and Ladislaus, nobles of *Thewke*¹²⁶, as a reward for their services to the king¹²⁷. Whether, this was an error derived from the fourteenth century confusion revolving around the property and its ownership, one cannot say. However, apart from this event, nothing can be cited that could, even remotely, cast doubts

¹²³ DRH C 2014, 640–641, d. 470, MNL DF 275199.

¹²⁴ DRH C 2014, 641–642, d. 471, MNL DF 275199.

¹²⁵ ZsOkI 1951, 343–344, d. 3107, MNL DL 28735.

¹²⁶ The Tőke/Tőki family from the County of Dăbâca (Csánky 1913, 418).

¹²⁷ MNL DL 27183.

on the monastic ownership of *Tiburcztelke*. The abbey kept the land plot until its dissolution. Moreover, the place was under its administration. It appears to have been a safe property of the monastery because the tithes from *Bewnye* could be transported here in the fourth decade of the fifteenth century¹²⁸ and thus the organization of a monastic grange can be hypothesized.

The other fifteenth century documents we identified so far are connected to the religious activities and the monastic parish system. By 1432 the village of *Tiburcztelke* was integrated into this network and had a close connection to Chinteni, since the church found here was a *filia* of the parish church in Chinteni. At this point, Abbot Anthony commissioned Michael Porcsalmi (*Michaeli nato Johannis de Porchalma*) to fulfill the function of parish priest in both churches with all their benefits. Later on, in 1499, Matthias, the parish priest of *possessio Thyburch* was mentioned¹²⁹.

Outline of the post monastic changes

After the last Benedictines had left Cluj-Mănăştur in 1556, in the company of their abbot, the properties of the abbey were taken over by the treasury. In 1569 King John Sigismund Zápolya (1540–1551, 1556–1570) donated Baciú, Băgara, Leghia, Chinteni, and *Tiburcz* to Francisc Forgách, former Bishop of Oradea¹³⁰. After his death, three of the former Benedictine properties, Chinteni, Băgara, and *Tiburcz*, were handed over to George Blandrata, the medic of Cristopher Báthory of Somlyó. He then sold them in 1579 to Alexander Kendi of Lona and Wolfgang Bánffi Lossonczi for 5200 golden florins¹³¹. Shortly after, two separate lists recorded that each of them had approximately 20 peasant families living in *Tiburcz*, since the property was split between the two¹³². Their ownership of the village was a short one because a document from 1581 attests that Wolfgang Bánffi Lossonczi handed over his parts from the above mentioned three estates to the Jesuits, who settled at Cluj-Mănăştur, and was redeemed with other property parts by Voivode Cristopher Báthory (1576–1581)¹³³. Alexander Kendi was granted the same treatment for his half of the lands¹³⁴. This was part of the actions of Prince Stephen Báthory (1571–1586) to take back the former monastic properties in order to endow the

¹²⁸ MNL DL 28822.

¹²⁹ MNL DL 74272.

¹³⁰ EFKK 2003, 45, d. 79.

¹³¹ ANR CJ-F-00324–1–153, CJ-F-00320–1–3–2–91–1 and CJ-F-00320–1–2–2–ZZ–15.

¹³² Jakó 1944, 2–3, d. 1 (1579–1581) and 420, d. 1 (1579).

¹³³ ANR CJ-F-00320–1–2–2–AA–5.

¹³⁴ The document proving this is undated and only its transcription in a source from 1764 was preserved (ANR CJ-F-00320–1–2–2–II–22), but we know that the Jesuits received all of *Tiburcz* in 1581.

Jesuit Order, which honored his invitation and settled in Transylvania. This entire chain of events was also related in the donation letter issued by the prince for the Jesuits from Cluj in the same year¹³⁵.

As noted in the previous pages, the estate management of the Jesuit Order is well documented. They were concerned with productivity, taxation, population count, as shown by the *urbaria*, letters, and reports. However, reclaiming the parish network for the Catholic Church was also the order's objective. As a consequence, they recorded the existence of a church in *Tiburcz*. The document from 1582 was compiled as a result of a *visitatio* and recommended that several churches on their estates be restored (*Fere omnia templa nostrorum pagorum indigent reparatione, praesertim in Tiburcz, Kajanto et Bogartelke*). It also indicated the sequence of repairs and funding solutions. One detail is connected to the reintroduction of Catholic priests to those churches¹³⁶, which means they were lost after the Reformation¹³⁷. *Tiburcz* was owned by the Jesuits at the end of the sixteenth and beginning of the seventeenth centuries, but a hiatus intervened as they were first banished between 1588 and 1595. In this interval the 1590–1594 *urbarium* listed this land (along with the entire domain of Cluj-Mănăştur) as princely. Despite this, plough land and tracts of forest managed by the monks were still mentioned. The Jesuits definitely held *Tiburcz* once again, until 1603, when they were expelled from Cluj¹³⁸. During the seventeenth century the property had several noble owners (such as Denis Bánffy or John Polyák) or belonged to the treasury¹³⁹. Until now, we have no data on a depopulation phenomenon prior to the seventeenth century. By the 1670s it was called *pushta* or *pushta hely*, meaning that it was uninhabited (even though thirty house plots were still mentioned). Later on, the area was used only for ponds, meadows, and pastures.

Conclusions and outlook

The land called *Tiburcztelke* was already inhabited by the middle of the fourteenth century. In fact, it is highly probable that it was repopulated by Deme and his family, since the existence of *Tyburcius* does not appear to be a confection of the monks in Cluj-Mănăştur, but a historical fact. We cannot advance any final conclusions on how the family of Deme came to settle on this land, nor on the actual connection between *Tyburcius* and the abbey (perhaps a former estate manager

¹³⁵ FRT 1911, 130–131, d. 49.

¹³⁶ FRT 1911, 217, d. 72.

¹³⁷ Stephen Szántó highlighted the fact that the Catholic priests were only holding sermons a couple of times a year in most of their parish churches and the situation needed mending (FRT 1911, 205, d. 68).

¹³⁸ Jakó 1944, 5, n. 1.

¹³⁹ Szabó 2009, 930.

of the monastic property or a lesser noble commissioned by the Benedictines to clear the land). However, the events revolving around this land plot illustrate well how certain land disputes could evolve. The quarrel can be regarded as one of the most aggressive litigation processes of Cluj-Mănăstur, when also murder was involved and a series of document forgeries took place. This was the event that launched the long line of forgeries (of allegedly thirteenth-century documents) of Abbot Otto. The constant need to emphasize the unity of the monastic land cluster from the Chintău valley was most likely based on an older estate structure for which the abbey probably lost its ownership documents. Several court decisions and deferment acts from both parties raise serious questions on the actual existence of any original document. This situation generated a series of corrupt practices, best illustrated in the case of the abbey, but the repeated failure to present them in court raises doubts on the charters of the noble descendants as well. The continuous association of the various monastic lands found in the area and the multiple reambulations focusing, with the exception of *Szilvastelek*, only on their northern boundaries point out that the nobles' claim could not advance to the point where a complete and individual perambulation of *Tiburcztelke* could be requested and admitted by the court of justice.

The reconstructed boundaries are prone to future re-evaluation and adjustments, but the main uncertain boundary segments are linked to the constant association of the multiple monastic land plots. Along these boundaries the written records show a variety of land uses that were confirmed during the field survey. Moreover, the field work revealed landscape features and archaeological material inside the property and backed up our presumption on the location of the medieval and early modern settlement. Regardless, any further analysis of the site of *Tiburcztelke* should envisage interdisciplinary field work (based on intrusive and non-intrusive methods) in order to identify its built elements, inner structure, long-term mutations and total extent.

BIBLIOGRAPHY

ANR,

Arhivele Naționale ale României, Arhiva medievală a României, <http://arhivamedievala.ro>.

Bátori 2015,

I. Bátori, *A telek mint helynévformáns*, in *MagN*, 53, 2015, 95–106.

Bencze 2015a,

Ü. Bencze, *Reconstructing a monastic landscape: The example of the Cistercian Abbey Cârța (Kerz, Kerc)*, in I. Burnichioiu, ed., *Monastic Life, Art and Technology in the 11th–16th century*, Alba Iulia, 2015, 29–44.

Bencze 2015b,

Ü. Bencze, *A Medieval Pauline Monastic Landscape in the Szekler Land*, in *TN*, 34, 2015/2, 10–17.

Bencze, Toda 2015–2016 (2019),

Ü. Bencze, O. Toda, *Tájhasználat a kolozsmonostori bencés apátság Kajántó-völgyi birtokain*, in *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új Sorozat*, X-XI (XX-XXI), 2015–2016 (2019), 101–118.

Benkő 1992,

E. Benkő, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992.

Benkő 2012,

E. Benkő, *A középkori Székelyföld*, vol. 1, Budapest, 2012.

Bogdán 1978,

I. Bogdán, *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig*, Budapest, 1978.

Botár 2013,

I. Botár, *A Csíki-medence középkori településtörténete*, Doctoral dissertation, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, 2013.

Burnichioiu 2012a,

I. Burnichioiu, *Așezări, domenii și biserici medievale (I.). Gârbovele Aiudului*, in *Architectura religioasă medievală din Transilvania*, V, 2012, 1–27.

Burnichioiu 2012b,

I. Burnichioiu, *Așezări, domenii și biserici medievale (II.). Nord-estul comitatului Alba*, in *AnUA. Hist.*, 16/1, 2012, 47–140.

Csánky 1913,

D. Csánky, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, vol. V, Budapest, 1913.

Csók 2015,

Zs. Csók, *Castrum Karazna. O cetate ascunsă în ambient social clar. Contribuții arheologice la formarea și dezvoltarea comitatului medieval Crasna*, Doctoral dissertation, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu, 2015.

Crișan, Goman 2010,

I. Crișan, I. Goman, *Un ulcior descoperit la Cefa. Contribuții la cunoașterea începuturilor ceramicii de Vadul Crișului*, in G. Rădulescu, ed., *Vasaria Medievalia*, II, Bistrița–Cluj-Napoca, 2010, 16–21.

Diaconescu 2013,

M. Diaconescu, *Structura nobilimii din Transilvania în epoca angevină*, Cluj-Napoca, 2013.

DRH C 2002–2014,
Documenta Romaniae Historica, C Transilvania, vol. XIV–XVI, eds. A. Răduțiu, V. Pervain, S. Andea, L. Gross et alii, București, 2002–2014.

Engel 2001,
P. Engel, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, Budapest, 2001.

Entz 1994,
G. Entz, *Erdély építészete a 11–13. században*, Kolozsvár, 1994.

Entz 1996,
G. Entz, *Erdély építészete a 14–16. században*, Kolozsvár, 1996.

EO 1997–2014,
Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez, vol. I–IV, eds. Zs. Jakó, G. Hegyi, A. W. Kovács, Budapest, 1997–2014.

FRT 1911,
Fontes Rerum Transylvanicarum. Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából, vol. I, ed. E. Veress, Budapest, 1911.

Györffy 1963–1987,
Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. I–III, Budapest, 1963–1987.

Hegyi 2006,
G. Hegyi, *Radna és a Radna-völgy a középkorban (1241–1469/1475). Birtok- és településtörténet*, in *EM*, 2016, 33–54.

Hegyi 2016,
G. Hegyi, *Az újvári (bonyhai) uradalom birtoklástörténete a 13–16. században*, in G. Nagy, ed., *Számontartatol. A gógánváraljai magyar közösség évszázadai*, Barót, 2016, 10–22.

Iusztin 2018,
Z. Iusztin, *Contribuții la istoria unei așezări dispărute: Mezősomlyó/Șumig*, in *Banatica*, 28, 2018, 367–386.

Jakó 1944,
Zs. Jakó, *A gyalui vártartomány urbáriumi*, Kolozsvár, 1944.

Jakó 1984,
Zs. Jakó, *A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei*, in *LK*, 55/2, 111–139.

Karácsonyi 1901,

J. Karácsonyi, *A Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, vol. II, Budapest, 1901.

Kiss 2011,

A. Kiss, *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*, Doctoral dissertation, Central European University, Budapest, 2011.

KmJkv 1990,

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, vol. I (1289–1556), ed. Zs. Jakó, Budapest, 1990.

Kolláth 2017,

Á. Kolláth, *A kora újkori redukált égetésű korsók eredetéről és típusairól*, in E. Benkő, Gy. Kovács, K. Orosz, eds., *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon*, Budapest, 2017, 307–325.

Kovács 2005a,

A. W. Kovács, *The History of the Wass de Czege Family*, Hamburg, 2005.

Kovács 2005b,

A. W. Kovács, *Voievozii Transilvaniei și evoluția instituției voievodale până la începutul secolului al XV-lea*, Doctoral dissertation, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București, 2005.

Laszlovsky 1999,

J. Laszlovsky, *Field systems in Medieval Hungary*, in B. Nagy, M. Sebők, eds., ...*The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways...*, Budapest, 1999, 432–444.

Laszlovsky 2018,

J. Laszlovsky, *Agriculture in Medieval Hungary*, in J. Laszlovsky, B. Nagy, P. Szabó, A. Vadas, eds., *The Economy of Medieval Hungary*, Leiden–Boston, 2018, 81–112.

Lukács 1996,

A. Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu: secolele XIII–XVI*, București, 1999.

Mapire,

Historical Maps Online, <https://mapire.eu/en/browse/country>.

Meschendörfer, Mittelstrass 1996,

H. Meschendörfer, O. Mittelstrass, *Siebenbürgen auf alten Karten. Lazarus/Tannsetter 1528, Johannes Honterus 1532, Wolfgang Lazius 1552/56*, Heidelberg, 1996.

Mittelstrass 1961,

O. Mittelstrass, *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München, 1961.

- MNL DL/DF,
Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatikai Levéltár és Fényképgyűjtemény, <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters>.
- Niedermeier 2012,
P. Niedermeier, *Habitatul medieval în Transilvania*, București, 2012.
- Pető 2018,
Zs. E. Pető, *Hermits in the heart of the Hungarian Kingdom*, Budapest, 2018.
- Popa 1988,
R. Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.
- Prodan 1968,
D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania. Secolul XVI*, vol. I, București, 1968.
- RAN,
Repertoriul Arheologic Național, Ministerul Culturii și Identității Naționale, Institutul Național al Patrimoniului, CIMEC, Bază de date și server cartografic, <http://ran.cimec.ro>.
- Rusu 1996,
A. A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1996.
- Rusu, Marta 2002,
A. A. Rusu, D. Marta, *Vesela Ceramică*, in A. A. Rusu, ed., *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, 133–144.
- Sárosi 2016,
E. Sárosi, *Deserting villages – emerging market towns. Settlement dynamics and land management in the Great Hungarian Plain 1300–1700*, Budapest, 2016.
- Sófalvi 2005,
A. Sófalvi, *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*, Székelyudvarhely, 2005.
- Sófalvi 2017,
A. Sófalvi, *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*, Kolozsvár, 2017.
- Szabó 2001–2010,
A. T. Szabó, *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése*, vol. 1–11, Budapest, 2001–2010.
- Szabó 2009,
A. T. Szabó, *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése*, vol. 10/A–C (Kolozs megye), Budapest, 2009.

Szabó 2005,

P. Szabó, *Woodland and Forests in Medieval Hungary*, Oxford, 2005.

Szabó 2012,

N. Gy. Szabó, *A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban*, Doctoral dissertation, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2012.

Suciu 1967–1968,

C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I–II, București, 1967–1968.

Toda 2012,

O. Toda, *Reconstructing historical landscapes: The road network of Râșnov castle*, in *AnUA. Hist.* 16/I, 2012, 141–161.

Țigău 2018,

D. L. Țigău, *Fragmente biografice ale nobililor din Măcicașu (secolele XIV–XVI)*, in L. Boldea, R. Grăf, eds., *Vocația istoriei. Studii în memoria profesorului Nicolae Bocșan*, Cluj-Napoca, 2017, 53–67.

Ub 1892,

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, vol. I, eds. F. Zimmermann, C. Werner, Hermannstadt, 1892.

Vadas 2013,

A. Vadas, *Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban*, Doctoral dissertation, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest, 2013.

Vadas, Rác 2013,

A. Vadas, L. Rác, *Climatic Changes in the Carpathian Basin during the Middle Ages: The State of Research*, in *GE*, 12, 2013, 199–227.

Weisz 2012,

A. Weisz, *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*, Budapest, 2012.

Weisz 2013

B. Weisz, *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*, Budapest, 2013.

Zatykó 2003,

Cs. Zatykó, *Medieval Villages and their Landscape: Methods of Reconstruction*, in J. Laszlovszky, P. Szabó, eds., *People and Nature in Historical Perspective*, Budapest, 2003, 343–374.

Zatykó 2010,

Cs. Zatykó, *Természeti táj–emberformálta táj: A középkori környezet rekonstrukciójának lehetőségei*, in E. Benkő, Gy. Kovács, eds., *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*, vol. II, Budapest, 2010, 839–852.

ZsOkl 1951,

Zsigmondkori Oklevéltár, vol. I, ed. E. Mályusz, Budapest, 1951.

ZsOkl 1999,

Zsigmondkori Oklevéltár, vol. VI, eds. E. Mályusz, I. Borsa, Budapest, 1999.

SECULAR SAU MONASTIC? PEISAJUL MEDIEVAL ȘI DISPUTELE ASUPRA DREPTULUI DE PROPRIETATE AL MOȘIEI TIBURCZTELKE (CHINTENI, JUDEȚUL CLUJ)

Rezumat

Istoria micii proprietăți din valea Chintăului, numită *Tiburcztelke*, a cunoscut episoade tensionate în cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Dreptul de proprietate și, implicit, folosirea sa au constituit pricina unui proces, documentat pe parcursul a trei generații, între abația benedictină de la Cluj-Mănăstur și o familie de mici nobili care și-a legat titulatura de numele moșiei disputate. Proprietatea și așezarea din cuprinsul acesteia înregistrează cinci veacuri de existență, începând cu secolul al XIV-lea și până în cel de-al XVIII-lea, când satul a fost depopulat. Numărul mare de documente păstrate cu referire la lunga judecată a atras atenția prin cantitatea și calitatea detaliilor referitoare la părțile implicate și la elementele peisajului arheologic medieval.

Astfel, a fost posibilă localizarea și parțiala delimitare a zonei în care a apărut și evoluat *Tiburcztelke*. În linii mari, este un teritoriu flancat la sud de Chinteni, iar la nord și nord-est de Vechea, Deușu și Măcișu. Datele arhivistice, cartografice și toponimice au permis identificarea satului dispărut, a unor zone agricole, păduri, posibile heleșteie, pășuni sau vechi drumuri. Studiul de caz aparține micro-istoriei și analizei peisajului local, însă abundența surselor a permis restituirii detaliate ale realităților medievale la un nivel dificil sau imposibil de atins pentru multe alte zone. S-au putut observa dificultățile unui proces cauzat de ocuparea ilegală a unui teritoriu și care a generat episoade de violență și practici de corupție, în condițiile în care niciuna dintre părțile implicate nu pare să fi deținut acte originale. Evoluția judecății și deznodământul său arată că este vorba despre o proprietate monastică la origini și de o tentativă nobiliară stăruitoare de a o desprinde din blocul moșiilor abațiale.

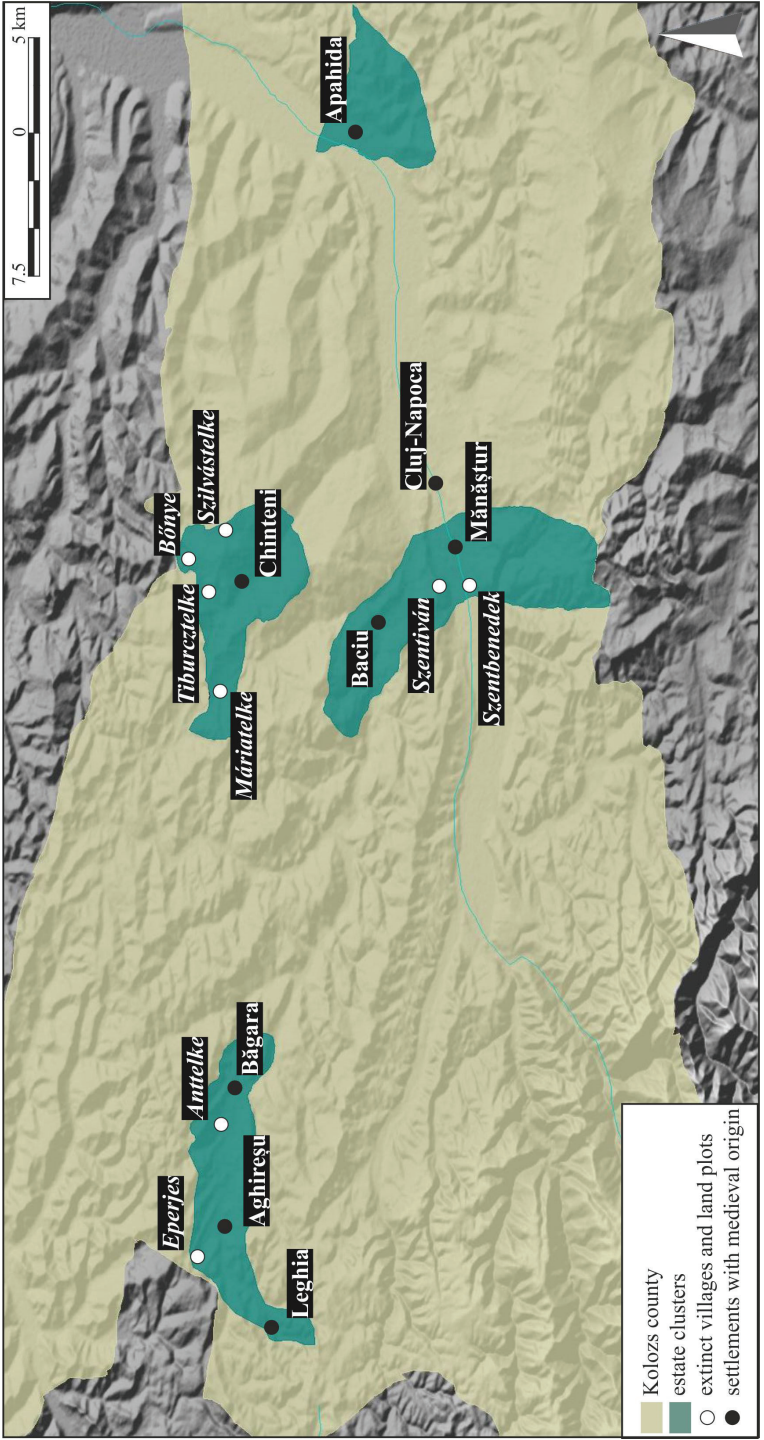

Fig. 1. The abbey's estate clusters in Cluj County. / Blocurile de posesiuni abațiale de pe teritoriul Comitatului Cluj.

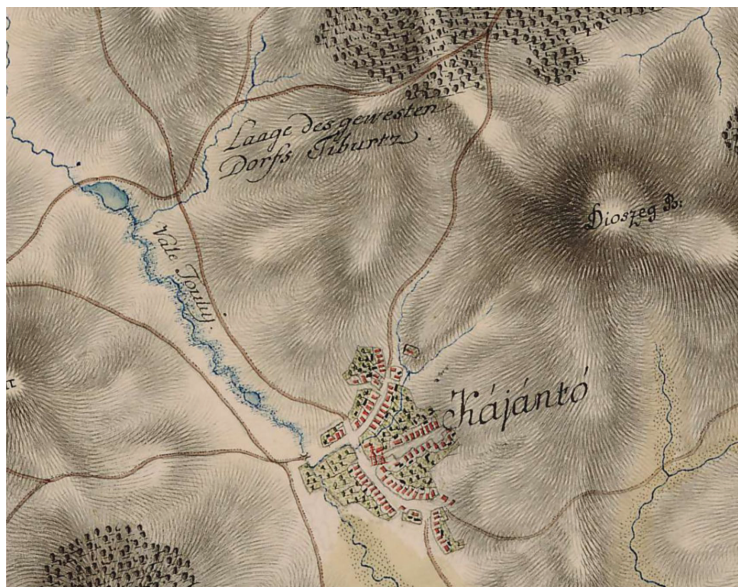

Fig. 2. Location of the deserted *Tiburcztelke* on the First Military Survey.
/ Localizarea satului părăsit *Tiburcztelke* pe Harta Iosefină.

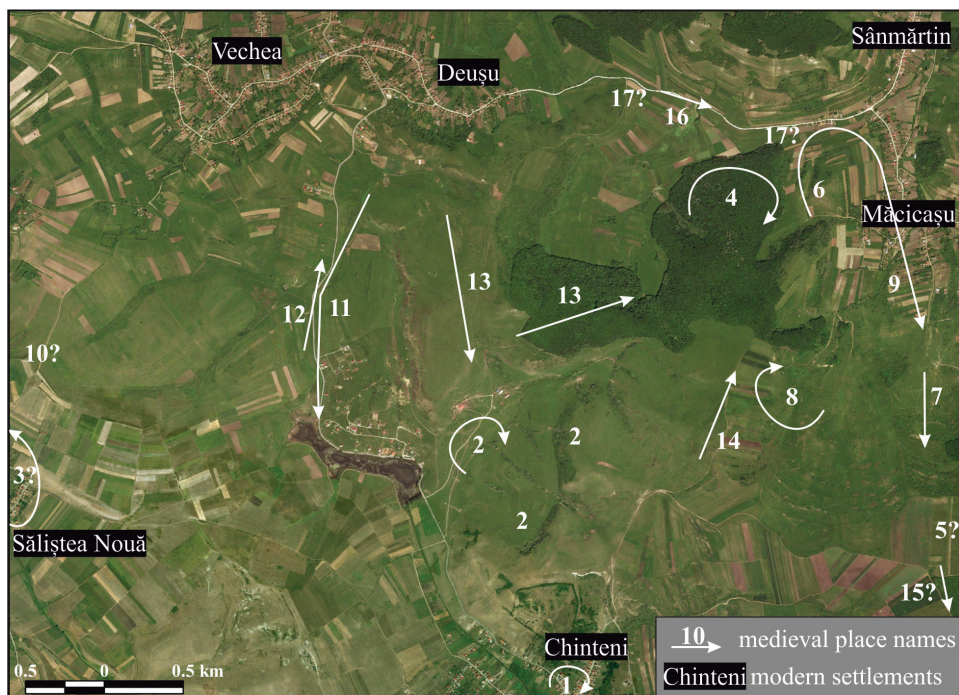

Fig. 3. Spatial distribution of the medieval place names. /
Distribuția spațială a toponimelor medievale.

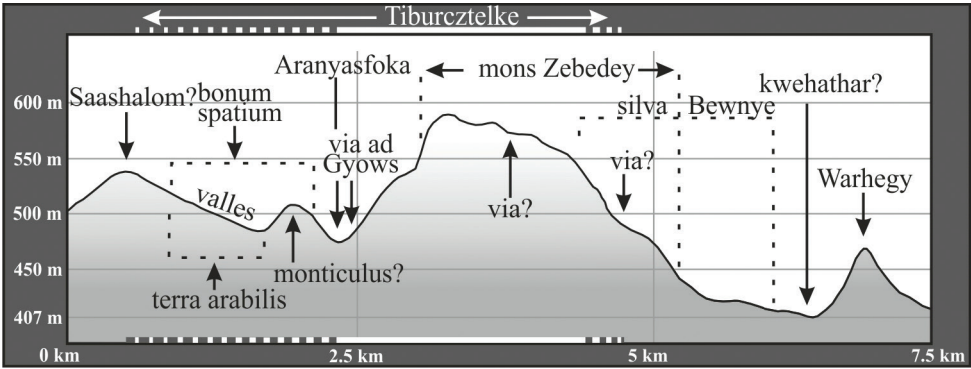

Fig. 4. The elevation profile of the northern perambulated boundary. / Profilul altimetric al hotarului de nord.

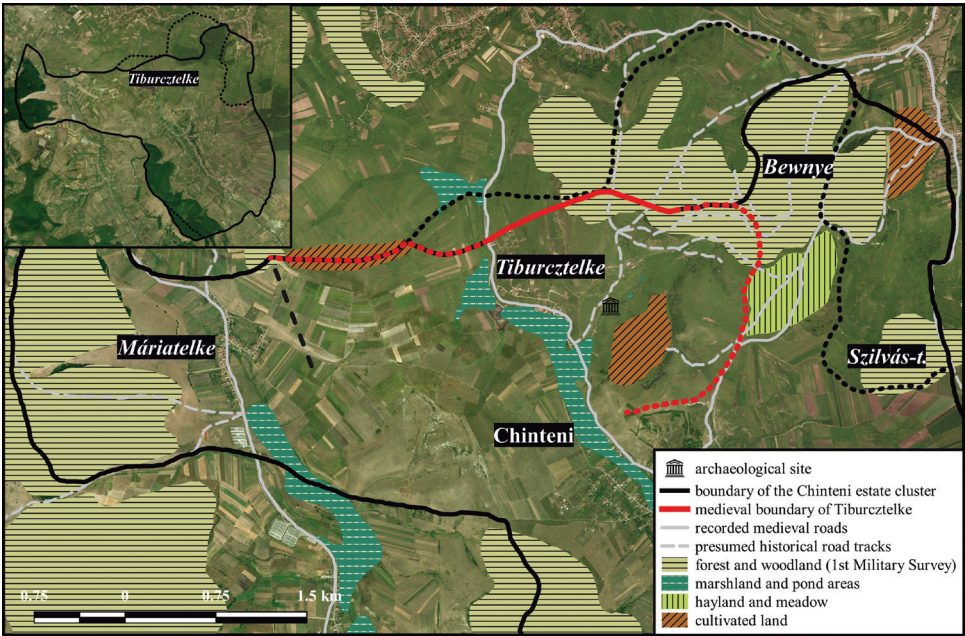

Fig. 5. Medieval boundary reconstruction and land use. / Reconstituirea hotarului medieval și a formelor de utilizare a mediului ambiant.

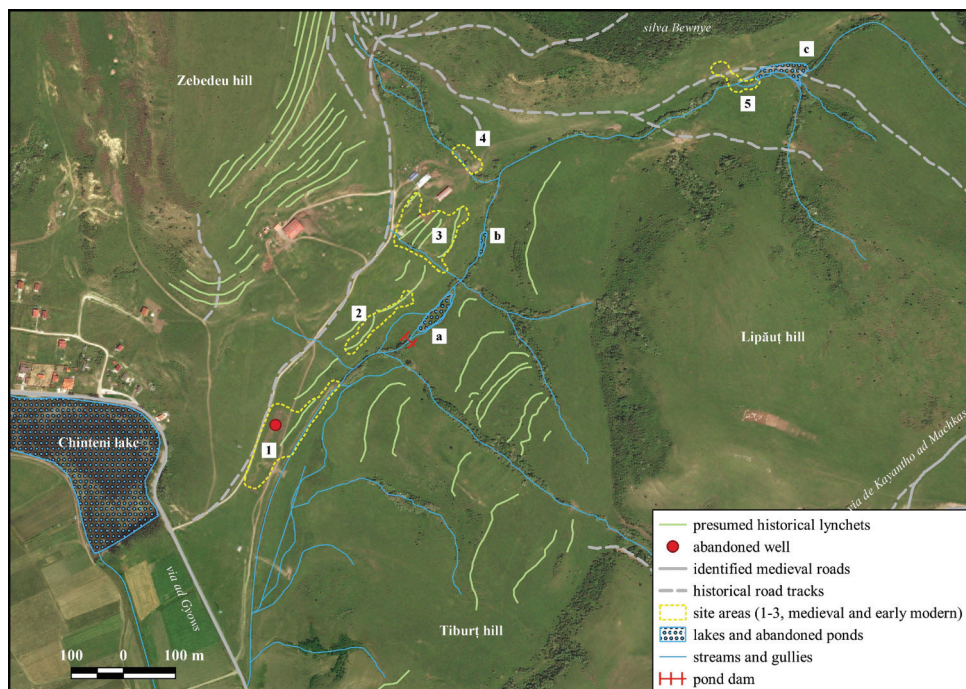

Fig. 6. Landscape features and archaeological sites in the Tiburț valley.
/ Elemente de peisaj și situri arheologice în valea Tiburțului.

Fig. 7. The historical terraces with the Zebedeu hill in the background.
/ Terasse istorice și dealul Zebedeu în plan îndepărtat.

Fig. 8. Soil erosion on the pasture from Tiburț hill. / Eroziunea solului pe pășunea de pe dealul Tiburțului.

Fig. 9. Silted pond in the eastern part of the Tiburț valley. / Heleșteu colmatat în partea de est a văii Tiburțului.

Fig. 10. Abandoned well in the floodplain. / Fântână abandonată în lunca inundabilă.

Fig. 11. *Bewnye* forest as seen from Lipăuț hill. / Pădurea *Bewnye* văzută de pe dealul Lipăuț.

Fig. 12. Abandoned road tracks and presumed historical lynchets on the Zebedeu hill (Photo by Szilamér Pánczél).
/ Drumuri părăsite și posibile terase antropogene pe dealul Zebedeu (Fotografie Szilamér Pánczél).

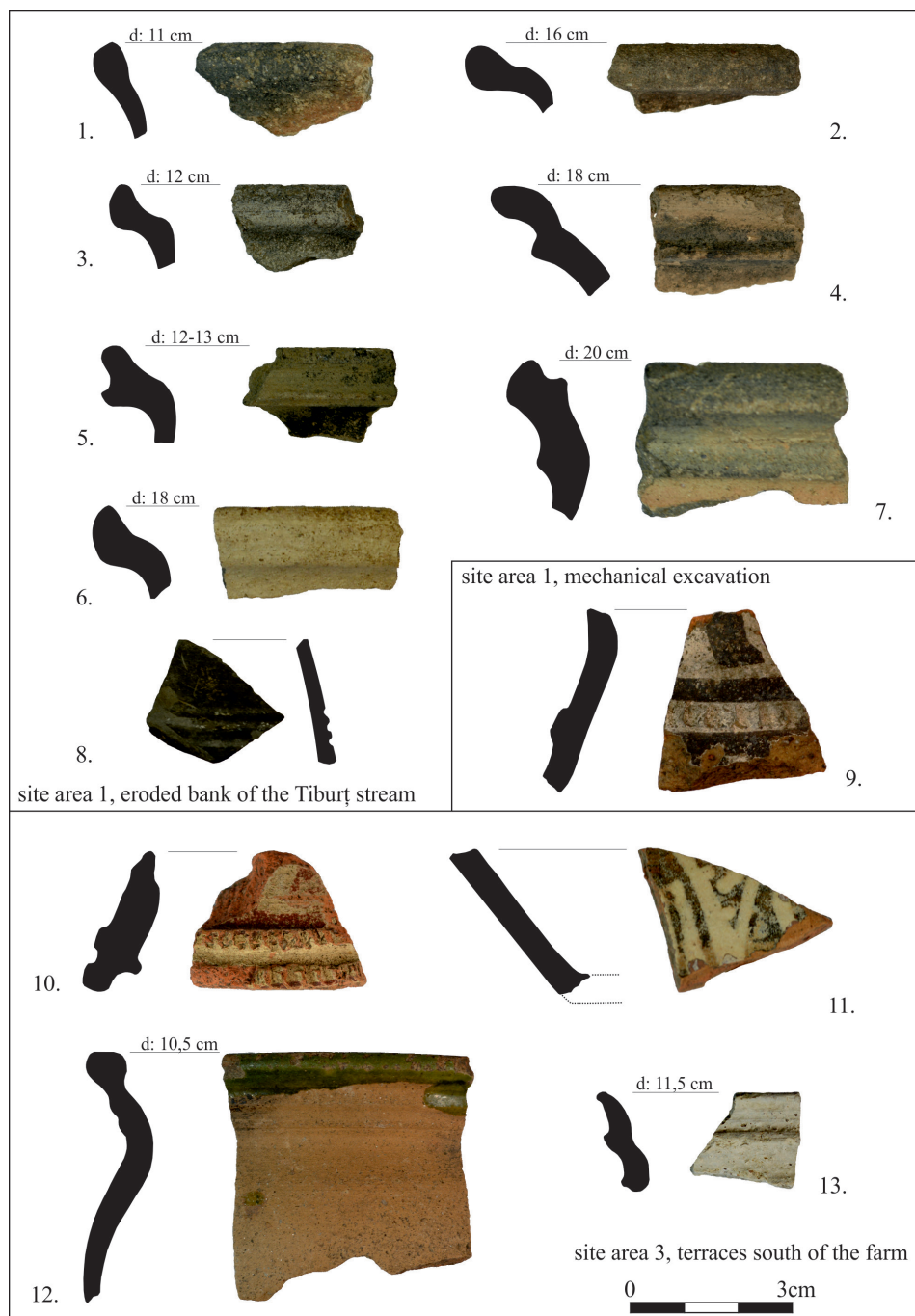

Fig. 13. Late medieval and early modern ceramic finds. /
Fragmente ceramice medievale târzii și moderne timpurii.

POSSIBILITIES AND METHODS FOR THE RECONSTRUCTION OF THE SETTLEMENT STRUCTURE OF MEDIEVAL BODROG COUNTY

István Pányá*

Keywords: medieval settlement network, settlement boundaries, GIS, Ottoman wars, historical geography

Cuvinte cheie: rețea de așezări medievale, hotarele așezărilor, GIS, războaie cu otomanii, geografie istorică

Introduction

Researches studying the changes of medieval settlements and administration of Bács-Kiskun County have been undertaken by the Katona József Museum of Kecskemét since 2011¹. The project has already included a series of extensive data and field studies aiming at the complex historical-geographical reconstruction of the former counties (Fejér, Bodrog, Pest, Outer-Szolnok, Csongrád) and the Cuman districts (Halas, Mizse, Kecskemet and Hantos District) [Fig. 1]. The Solt district (the later Solt County) was first investigated, and the findings have recently been published in a historical overview².

The academic research on Bodrog County started in parallel with that of Solt District. Our aim was to summarize the general history of both counties, in particular to analyze the medieval and early modern administration and to observe the changes in the settlement boundaries.

We are also planning to publish the data collected about the settlements of the counties into a modern, historical geographic repository that corresponds to today's requirements and is well-illustrated with maps. The essence of our research is well reflected in Paul Harvey's thoughts: "It is a salutary experience for the local historian to draw a detailed historical map of his area. The map is a remarkably uncompromising medium for conveying information. When he writes, the historian will obviously write a lot about the things he knows and

* Kecskeméti Katona József Múzeum, Kecskemét Bethlen Boulevard 1, e-mail: panyaistvan@gmail.com

¹ Pányá 2017a, 91.

² Pányá 2017b, 135; Pányá 2017c, 84.

much less about the things he does not know. Whether deliberately or not, he will usually avoid drawing attention to the gaps in his knowledge, leaving his readers, and often himself, with the impression that he knows more than he really does, and that the gaps are unimportant or even non-existent. The map will have none of this. It gives equal emphasis to every part of the whole and there can be no sliding over doubtful points. ...Faced with the questions posed by any reconstruction on a map one realizes just how imprecise one's knowledge is, how many gaps there are that on the map will have to be represented by blank spaces or the most hesitant outlines"³.

In the first round, our aim is to publish a printed repository, and then we would like to deploy an online, extensible and scalable geospatial (GIS) database, which can be accessed in everyday life by civilian users as well as by professionals. The data can thus be used for purposes varying from local history education to the planning of archaeological works and the preparation of various tourist developments.

In this study, I intend to summarize the Bodrog County part of this extensive research. After a brief review of the literature, the methods used in the research are highlighted. I will then outline the history of the county from the beginning to the first half of the 18th century. Finally, the central elements of the research, the examination of the external boundaries and the cores of the settlements are to be presented. Hopefully, this will be useful for those who work on the historical geographic research of the southern counties of the medieval Kingdom of Hungary.

Literature review

The southern part of the Danube-Tisza Interfluvium, and especially the historical region of the united Bács and Bodrog Counties (later Bács-Bodrog County) is documented very extensively and colourfully. From the 18th century onward countless books and articles have been written about the history, geography and society of these two united counties. Especially during the period of Dualism, a vibrant cultural life developed in the territory of the Kingdom of Hungary. In the period from the Austro-Hungarian Compromise in 1867 to the First World War, a number of summary works were published, synthesizing the history and society of Bács-Bodrog⁴. At that time, Dezső Csánki published the multi-volume historical geographical repository, which included the 15th century settlements of Bodrog and Bács counties; further-

³ Harvey 1985, 33.

⁴ Radics 1876; Fridrik 1885; Dudás 1896; Jankó 1896, 34; Borovszky 1909; Bél 1982, 69; Kőhegyi, Solymos 1973; Papp, Rajsli 2006.

more Frigyes Pesty released his book about the old counties of the medieval Hungarian Kingdom⁵.

During the period of Dualism, cultural associations and societies were established nationwide to cultivate the local past and the historical monuments. One of the most active examples of these was the Historical Society of Bács-Bodrog County founded in 1883. The company's yearbook was published annually between 1885 and 1917 with four volumes per year, containing mostly short announcements about the united counties⁶. One of the most active members of the society was István Iványi, a teacher from Szabadka (Subotica, Serbia) who conducted extensive research to discover the past of Bács-Bodrog County. In addition to his smaller and large publications, Iványi published the county's geographical name repository, collected the historical literature of the united counties, and participated in the writing of the Bács-Bodrog County Monograph, which was published by Borovszky Samu in 1909⁷. After the First World War, the southern part of the former Bodrog County was ceded to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later Kingdom of Yugoslavia) by the treaty of Trianon, and the northern part was ceded to Hungary. The former lively cultural life ceased as a result of the border change.

New developments in literature took place in the decades after the war. György Györffy published a multi-volume work about the 11–14th century settlement, which is similar to Dezső Csánki's repository but this database also contains short descriptions of the settlements. However, it is important to point out that data of the medieval borders can also be found here, which were displayed on map sketches⁸. Basic works and repositories were also published during this period which are essential for researchers who are interested in the early modern settlement and social geography processes⁹.

In contrast, far less archaeological literature has been written about Bodrog County. In those parts of Bodrog County, which remained in Hungary after the Treaty of Trianon only small-scale researches were conducted. Systematic large-scale archaeological topographical studies have not been carried out¹⁰. Erika Wicker has carried out an investigation on the population of the area during the Ottoman period, and the tangible memories of the Slavic-Vlach population that moved to the area previously inhabited by the medieval Hungarians¹¹. Until

⁵ Pesty 1880, 219; Csánki 1894, 184.

⁶ Mák 2017, 75; *A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve*, Zombor 1885–1917.

⁷ Iványi 1890, 46, 90, 142; Iványi 1891, 89, Iványi 1907–1909.

⁸ Györffy 1966, 695.

⁹ Djurdjev-Zirojevic 1988; Káldy-Nagy 2008; Vass 1980; Hegyi 2001, 1255.

¹⁰ Bondár 2017, 119.

¹¹ Wicker 2004; Wicker 2006; Wicker 2008.

the second half of the 20th century, only few medieval researches had been conducted in the southern parts of the former Bodrog County that were part of the Kingdom of Yugoslavia¹². Among the few publications the work of László Szekeres stands out, which summarizes the developments of the settlements during the Middle Ages, and describes the villages of the north eastern part of Bachka¹³.

The CD-Rom map publication of Engel Pal, which encompassed the entire territory of the Kingdom of Hungary, including Bodrog, was particularly interesting for our research¹⁴. This work was highly modern in its own day. However, based on our in-depth analysis, it was found that the border conditions indicated by Engel and cited by the later scientists without criticism were often inaccurate. In many cases, it shows only the approximate topological conditions and from a topographical point of view it is extremely sketchy. Nevertheless, it was one of the publications that has inspired us in the initial period of our research.

This brief overview shows that the volume of specialised literature on the southern part of the Danube-Tisza Interfluve is extensive. However, the number of works dealing explicitly with Bodrog county is small. On the other hand, there are more publications about the Bács and Bodrog counties, which were re-established and united as Bács-Bodrog during 18th–19th centuries. This incomplete documentation of Bodrog County was another incentive for our investigations, while the lack of documentation is also the reason for the fact that a historical geographical overview and the release of a related repository is planned.

Methodology

Several historians have emphasised that the intensive research of the history and historical settlement geography of the southern half of the Kingdom of Hungary is experiencing serious difficulties¹⁵. Therefore, it is perhaps not surprising that it has caused serious problems for Dezső Csánki to draw the exact settlement network of Bács and Bodrog counties¹⁶. Due to the events of history with its overwhelming abundance of devastation, we have to reconstruct the history of the area from fragmentary data, which often can only be found in a multitude of archives, and from the data bits and pieces encountered during field research. This is why our research has been conducted in an interdisciplinary way from the outset, using the tools and results of archaeology,

¹² Takács 2006, 147.

¹³ Szekeres 1983.

¹⁴ Engel 2001.

¹⁵ Engel 1997, 297; Thim 1895, 566.

¹⁶ Csánki 1894, 131.

history, ethnography, linguistics, cartography, remote sensing, geography and GIS¹⁷. The methodological elements presented below are based partly on our own experience and partly on previous researches¹⁸.

In recent years, we have carried out extensive research, which, on the one hand, aimed to sketch the history of the Bodrog County and its settlement network. On the other hand, to get more insight into the results and weaknesses of previous historical geographical research. Our investigations covered a period of about five hundred years from the 13th century to the mid-18th century. Reliable data suitable for modelling the historical landscape and the settlement network could be collected for this entire period. The previous, resource-poor 11–13th period of Bács-Kiskun County is investigated in a separate research¹⁹.

It is important to emphasize that during the development of the proposed repository the emphasis was primarily on collecting interesting and valuable data about settlement geography. For example, data about estate descriptions, settlement boundaries, settlement structure and landscape details from medieval charters, were particularly important to us. Other data, e.g. about the ownership of settlements and praediums, general affairs of families, kinship, lawsuits, and various transactions of estates played a less important role in the reconstruction of the settlement network. Although, we believe that the present article and the proposed historical geographical repository may be useful to researchers of estate and family history, for example by the interpretation of the medieval geographical space.

For our research the manuscripts and printed maps were particularly important. Their relevance and their role in historical geographical reconstructions have been emphasized by many researchers²⁰. In addition, the archive aerial photographs of the Hungarian HM Military History Institute and Museum and the www.Fentrol.hu online archive photo database were also examined, and furthermore numerous settlement-structure observations were made. The evaluation and comparison of the various images and maps as well as the above mentioned boundary descriptions and geographical sources could not have been effectively carried out by traditional paper-based methods. For this purpose, we have developed a unique, scalable GIS system, optimized for geographical modelling of settlements. The core of the system consists of georeferenced manuscript and printed maps from the past 300

¹⁷ Pánya-Rosta 2015, 243–246; Pánya 2017a, 93–97; Pánya 2017b, 135–136.

¹⁸ Wolf 1989, 7; Tari 2000, 5; Szatmári 2005, 13; K. Németh 2006, 11, K. Németh 2011, 35; Stibrányi 2015, 7; Rosta 2014, 14; Pálóczi Horváth 2020.

¹⁹ Rosta, Pánya 2018, 50; Rosta 2018a, 186; Rosta 2018b, 151–196.

²⁰ Zoltai 1925, 7; Mesterházy 1982, 104–105; Bodnár, Sárközi, Szolyák 2000, 87–89; B. Huszár 2002;

years, surface models, archival and contemporary aerial photographs, as well as vector datasets (archaeological sites, roads etc.). Combining all these sources, it was possible to interpret the boundary descriptions from medieval and early modern manuscripts, and to identify countless boundary elements (hills, lakes, ports, marshes). Furthermore, the comparison of the sources and the maps led to a conclusion about the medieval landscape, as well as to the identification the locations of rivers, lakes, forests and arable lands.

As far as it could be determined from the literature review, no systematic archaeological research was carried out in Bács-Kiskun County. Due to the scarcity of human resources, we neither did have the opportunity to do so. Instead, we used the so-called “targeted archaeological research”, which had been used elsewhere in the country with great success²¹. During our research, we tried to narrow down the number of sites worth investigating through database research, analysis of maps and aerial photographs; therefore, we thoroughly researched only the places worth investigation. The fieldwork was partly done by amateur archaeologists. Their work played a huge role in the exploration of the medieval village sites, because on ploughed surfaces it was possible to collect a lot of scattered finds, which are important for analysis, and can provide grounds for conclusions and further research. The use of licensed metal detectorists, known as ‘social archaeology’ in Western Europe, has become widely accepted by Hungarian museums and research institutes since the early 2010s²². The cooperation with the detectorists has proven to be very successful. As an example, just the collection of the Katona József Museum of Kecskemét alone has expanded by about 13–14 thousand items during the first 7–8 years of this cooperation.

During the fieldworks, we tried to identify, as far as possible, the boundary lines and boundary points known from written and visual sources. Unfortunately, this did not always yield sufficient results, due to the landscape changes that have taken place during the last centuries. Boundary markers, border ditches, border trees and other border-marking objects (stones, pillars, stakes, reeds, sedges), mentioned in medieval sources, were partly conquered by nature, partly destroyed by intensive farming and human landscape alteration in most places.

The greatest successes were achieved by identifying the inner areas (tofts and crofts) of the settlements. With the low cost methods described above, we have tried to draw a sketchy picture of the structure and extent of the built-up areas of the settlements and the location of its main buildings (church,

²¹ K. Németh 2011, 3.

²² Mordovin 2013, 272; Újhelyi 2016; Bíró, Katona, Kiss, Rózsa 2018.

courtyard, castle) [Fig. 2–4]. Research was greatly hampered by the fact that currently much of the land is under intensive agricultural cultivation. As a result, many surface objects (remains of former buildings, trenches, ditches, hills), and boundary markers have been removed over time by ploughing. In comparison, some other parts of Europe, such as England, have a lot more medieval settlement traces on the surface (ruins, ditches, fishponds, embankments, etc.)²³. In the Great Plain (Hungary, Serbia and Romania), most of these traces have been destroyed due to cultivation, and they can only be found by aerial exploration, geophysical research (GPR, magnetometer) and archaeological excavation. There are also some interior areas of the settlements that can hardly be researched due to various factors (afforestation, current built-up areas). These areas can usually only be examined during archaeological research related to estate development.

Historical Overview

Bodrog County is located in the southern part of present-day Hungary and in the northern part of present-day Serbia. The size of the county has changed several times during its slightly more than five-centuries-long existence. Between the 11th–13th centuries, its area stretched from the Danube to the Tisza River in an east-west direction, and from the present Kiskunhalas in the north to the Verbász (Vrbas, Serbia) and Szenttamás (Srbobran, Serbia) in Bačka in the south²⁴. According to Gyula Kristó, Bodrog County originally did not reach the Tisza River in the east, only during the expansion of the Árpád Age, at the expense of Bács County, it was able to annex Zenta and Adorján (Senta, Adorjan, Serbia)²⁵.

The royal Bodrog County is one of the earliest established counties in the Kingdom of Hungary²⁶. Together with Bács, Bihar, Pozsony and Sopron counties, it was one of the most important counties of the Kingdom in terms of area and political weight before the Great Tartar invasion of Europe²⁷. We have only modest knowledge of the early settlement network. In the northern part of Bodrog, belonging to Hungary, systematic archaeological research has not been carried out yet. Thus, we know of only a few Árpád-age sites. This mainly causes problems in identifying the settlements to the east of Baja. The situation is similar in the southern part of Bodrog, which belongs to Serbia. The north-eastern part of Serbian Backa, which for the most part belonged to the his-

²³ Everson, Taylor, Dunn 1991; Beresford, Hurst 1990

²⁴ Kristó 2003, 103.

²⁵ Kristó 2003, 37–38.

²⁶ Kristó 2003, 101.

²⁷ Tringli 2009, 24; C. Tóth 2010, 324.

torical Csongrád County, is relatively well known, but the north-western part, which contains the southern part of Bodrog, has hardly been surveyed²⁸. This is mainly due to the fact that Serbian archaeological research did hardly concern itself with the Arpad-age (and late medieval) villages of the North-Backa²⁹. The situation is similar with written sources. Although some boundary descriptions from the 11th–13th centuries have been preserved, they are very short and contain modest topographic data; therefore unfortunately they are of little use for border reconstruction³⁰.

In spite of the shortcomings listed above, some of the features of the settlement network can be inferred from the known written and material sources. The Hungarians, who settled here, like in other areas of the Carpathian Basin, preferred the areas close to rivers. Thus, the areas along the Danube and Tisza River were densely populated, while the Telecska loess plateau was hardly inhabited³¹.

The centre of the royal county was the town of Bodrog (Hungarian “Bodrogyvár”, Bodrog-castle), the exact location of which is unknown. It probably existed near the Danube, somewhere below Bezdán (Bezdán, Serbia), near the present Monostorszeg (Bački Monoštor, Serbia)³². The estate of Bodrog Castle was scattered partly across Bodrog County and partly across the neighbouring Baranya and Bács counties. During the Mongol invasion, its population and settlement structure was seriously damaged. We do not have accurate data, we can only estimate a 50–70%, or in some places up to 90–100% of devastation, especially in the middle sandy area of the Danube-Tisza Interfluve, which later became populated by Cumans³³.

Around 1245 King Béla IV of Hungary, fearing another Mongolian campaign, invited the Cumans into the country. Approximately 60–70,000 of Cumans were settled in the deserted areas of the Danube-Tisza Interfluve, in the Valley of the Zagyva River, in the Tiszántúl region, and along the Körös, Maros and Temes Rivers. It is known from previous historical research and from medieval sources that the central part of the Danube-Tisza Interfluve was occupied by the Csertán clan (Latin “generatio Chertan”)³⁴. The exact boundaries of the area settled by the Cumans are currently unknown, nevertheless the available fragmentary data suggest that they cover the middle, sandy ridge areas

²⁸ Szekeres 1983, 4.

²⁹ Takács 2006, 148.

³⁰ Győrffy 1966, 696; DL 87079, Sebők 2007, 171, DL 87205; ZO I, 101.

³¹ Takács 2000 1112; Takács 2013, 656.

³² Takács 2000, 1111; Mindszenty 1831, 38; Kristó 2003, 101.

³³ Szabó 1966, 177.

³⁴ Hatházi 2000, 174–175; Pálóczi Horváth 1996, 25.

of Bodrog County, the region of Szabadka (Subotica, Serbia) and the area to the east of Szabadka³⁵.

The transformation following the Mongol invasion also affected the economy and the territory of the county. In the second half of the 13th century, Bodrog County slowly revived. Contemporary records show the names of many former estates of Bodrog castle that had been empty since the devastation caused by the invasion. Many of these former estates became inhabited once again by secular landlords during the second half of the 13th century³⁶. The privatization of these castle estates started the conversion of the royal county into a noble one.

The area of Bodrog County (ca. 7,500 km² in the Árpád Age) decreased by two-thirds (to 2,500 km²) by the mid-14th century. Its eastern border shifted westwards from the Tisza River to the line of today's Szabadka (Subotica, Serbia), most of its former eastern parts became a part of Csongrád County and smaller parts belonged to Bács County [Fig. 5]. Nevertheless, by the end of the 15th century it was one of the moderately populated counties of the Kingdom of Hungary³⁷. A similar process took place in the northern neighbour of Bodrog County, in the Solt District of Fejér County, where the sandy ridge territories, populated by Cumans, got isolated from the county and its borders shifted more or less to a westward direction³⁸. The adjacent Csongrád County also became "slimmer", losing much of its sandy ridge areas after the Cumans moved into its western parts³⁹.

From the beginning of the 14th century to the beginning of the 16th century, a large number of written sources are present for Bodrog County. Most of these records are from some of the larger family archives: the Töttös-Várdai family charters, which have been preserved in the Zichy family archives and mainly are about the northern and central parts of the county, and the archives of the Czobor (Pálffy) and Révay families, which contain valuable charters relating to the central and southern parts of the county⁴⁰. Besides, several smaller family archives, as well as archives of places of authentication (Latin *locus credibilis*) have survived, for example the archives of Cathedral chapter of Kalocsa.

The most valuable part of the medieval source material for us are the

³⁵ Pálóczi Horváth 2017, 19; Györffy 1990, 300.

³⁶ MOL OL DL 97856, DL 58464, DL 87153

³⁷ Kubinyi 1996, 159.

³⁸ Pánya 2017b, 156.

³⁹ Kristó 2003, 149–150.

⁴⁰ MNL OL Archives of Duke branch of the Esterházy family, Repositorium (Q 67), Czobor family (Q 382); Slovakian National Archive – Central archive of Révay family – Charts (U 587), Central archive of Pálffy family – Charts (U 505)

charters, which contain complete and/or partial boundary descriptions of settlements and estates. Also, there are numerous charters which contain sporadic geographic data, e. g. about lakes, forests, meadows, mills, orchards, etc. These data can be used to create a more accurate picture of the medieval settlement network, public administration, the population and settlement geography of the settlements, as well as the environment and land-use of this period.

In terms of ethnicity, the remained documents reveal a picture of a county with a purely Hungarian population⁴¹. However, not only Bodrog but also Bács County, to the south of Bodrog, had a Hungarian majority until the migration of the South Slavs in parallel with the Turkish expansion⁴². For the Slavic population in Bodrog County the earliest data are from the early 16th century. In charters dating from 1509, military peasants (*vojniki*) around Czoborszentmihály (Sombor, Serbia) are mentioned⁴³. Military peasants with a similar role (*hussar*, river flotilla man) also served in the surrounding counties before the Battle of Mohács (1526)⁴⁴. At the beginning of the 16th century, the Turkish-Hungarian warfare revived, as a result, the settlement network of the southern part of the neighbouring Bács County and the nearby Szerém and Valkó County slowly began to deteriorate⁴⁵. As far as we know, Bodrog County was not reached by Turkish raiders, but many refugees from the combat-affected counties arrived to the area⁴⁶. After the fall of Nándorfehérvár (1521) the relocation of the nobility from the southern counties to the northern areas began. For example, the Várdai family, the most prominent owners of the upper part of Bodrog County, transferred their archives to Kisvárd, Szabolcs County in 1524 because of the Turkish danger⁴⁷.

Bodrog's fate was sealed after the Battle of Mohács. After the conquest of Buda, the victorious Sultan Suleyman returned to the Balkans via the Danube-Tisza Interfluve. His army was split in two, the western Suleyman-led corps passed through Bodrog's most densely populated area next to the Danube River, and its soldiers robbed and plundered the villages. The other part of the army marched from Buda to Szeged and then to Pétervárad (Újvidék/Novi Sad,

⁴¹ 1364: ZO III, 244; 1413: ZO VI, 282; 1413: ZO VI, 282; 1448: ZO IX, 201; 1453: MNL OL DL 81111, ZO IX, 368; 1453: ZO IX, 379; 1454: ZO IX, 449; 1472: ZO XI, 120; 1499: Kőfalvi 2006, 419, MNL OL DL 88832; 1499: MNL OL DL 88830; 1509: Tringli 2008, 354, MNL OL DL 71105; 1509: MNL OL DL 71109, Tringli 2008 360, MNL OL DL 46909; 1513: MNL OL DL 71125, Tringli 2008, 375; 1525: Engel 1995, 353.

⁴² Bukurov 1978, 26; Kocsis 1996 79; Kocsis 2006 127; Takács 2006 160; Blazovich 1999, 37.

⁴³ MNL OL DL 46895

⁴⁴ Kubinyi 1996, 148.

⁴⁵ Szabó 1966, 181; DL 37163; DL 37328

⁴⁶ Gulyás 2011, 175., 186., 189.

⁴⁷ MNL OL DL 89189

Serbia), destroying the eastern villages of the county. We know of numerous successful and less successful attempts to resist the Turks in the Hungarian Kingdom⁴⁸. Residents of villages and towns attempted to defend themselves in Bodrog and Bács counties, but apart from the town of Szabadka (Subotica, Serbia).they all failed.⁴⁹

In the turbulent period following the battle of Mohács, a Serbian soldier known as the Black Man (Latin *Homo Niger*, Serbian Ivan *Nenad/Cserni Jovan*) in Hungarian sources, appeared on the scene. In area of Lippa, the Black Man formed an army consisting of thousands of Slavs who had escaped from the Turks and afterwards had come to the Hungarian territory⁵⁰. János Szapolyai the Voivode of Transylvania, later King of Hungary, invited the Black Man to Tokaj, where Jován pledged him his loyalty. "Then, János Voivode gave him horses, money and other goods, and ordered him to ride across the Tisza River, to the abandoned land of Bács County, because in Bács County there is still a lot of food throughout the villages, stoked, unthreshed grain and derelict cattle's. That is how he let him go. And Jovan rode fast across the Tisza River with his Slavic army"⁵¹. The county of Bács mentioned by Szapolyai may have meant the lower half of Bodrog and Csongrád, as well as the whole area of Bács County. After Jovan arrived to the area that he received by him from the Voivode, he made his headquarters in Szabadka (Subotica, Serbia)⁵². Meanwhile, many of the nobles and peasants having fled earlier from the Turkish devastation returned to the Southern part of the Duna-Tisza Interfluve, but they were not allowed to return to their estates⁵³.

What did happen to the administrative officers of Bodrog County at that time? Some of them died in or after the Battle of Mohács, or were captured by the Turks. However, part of them may have survived, and however slowly, the county started to function again. Half a year later, in March 1527, Lajos Sulyok of Lekse and Mihály Várdai of Bátmonostor appeared at the parliament (Latin *diet*) proclaimed in Buda by King János Szapolyai. Interestingly, Balázs Sulyok of Lekse and Miklós Drágy also appeared from the destroyed Bács County⁵⁴. However, the Black Man's appearance in the South hindered not only the return of the population but also the reorganization of the county. After the fall of the

⁴⁸ Pánya 2017b 148, Pfeiffer 2017, 85–88, Thúry 1896, 170.

⁴⁹ Bárányi 2017, 312.

⁵⁰ Stojkovski 2015, 74.

⁵¹ Szakály 1979, 227–228; Barta 1995, 2–3; Pfeiffer 2017, 90; Szerémi 1857, 126–128., 141–142; Szerémi 1979, 127.

⁵² Szerémi 1979, 150–151.

⁵³ Szerémi 1979, 141.

⁵⁴ Fraknói 1874, 100–101.

Black Man, the Turks started new campaigns into the territory of the Kingdom of Hungary in 1528 and 1529. As a result, by the early 1530s, the organization of the county had basically disintegrated⁵⁵. The administration of the county was not restored during the 16th century, and some of the remaining Hungarian settlements (Szeremle, Csanád), which had since become Protestants, were taken over by the officers of the neighbouring Solt (later Pest-Pilis-Solt) County.

The Turkish conquest caused irreparable damage not only to the administration but also to the demography of the county. The Ottoman historian Şemseddin Ahmed, better known as Kemalpaşazâde, stated that “in that region, commonly known as Bácska County, and famous for its great strengths, castles, cities, villages, and cultivated lands, which were swarmed with the conquering army. The strong-rooted tree of the miserable Hungarians’ fortune was also torn from this province by the strong arm of the majestic Pasha, the irresistible bastion of the great castle of the glorious and fortunate Sultan”⁵⁶. Kemalpaşazâde did not exaggerate, the Hungarians of the Bács and Bodrog Counties virtually disappeared as a result of the events following the Battle of Mohács. The lucky ones fled, but many were killed or became enslaved in the Turkish Empire⁵⁷.

After the Ottoman Hungarian Province was set up, the area of Bodrog County became part of the Sanjak of Szeged⁵⁸. The changes in the settlement network and in population can be traced relatively well on the basis of Ottoman cadastral tax censuses (*defter*). From these *defters*, it turns out that during the turbulent period following the Battle of Mohács most of the settlements in the South became depopulated, and by the 1540s most of them remained uninhabited. In populated settlements, apart from the Slavic and Wallachian majority, Hungarians were hard to be found. By 1560–61, there were fewer uninhabited settlements due to the increasing number of settlers in the Balkans, however, despite the continuous immigration, the population of the villages was relatively sparse⁵⁹.

Half a century after the Battle of Mohács, large Hungarian groups remained only in Küllőd (Kolút, Serbia), in Szeremlén (today Szeremle) and Bátmonostor, and in the northwestern part of the county along the Danube (Besenyő, Csepcs, Csanád)⁶⁰. There was also a smaller Hungarian population in Berjeg (Béreg/

⁵⁵ Pánya-Rosta 2015, 247; Vass 1980, 21–22.; Pfeiffer 2017, 86–87, 90–91; Barta 1995, 3.

⁵⁶ Pfeiffer 2017, 89–90; Thúry 1896, 296.

⁵⁷ Pesty 1880, 240.; Kőhegyi 1993, 159.; Engel 2000, 281; Hegyi 2001, 1282; Kocsis 2006, 129; Crusius 1584, 487; Acsády 1897, 289; Busbecq 1582, 67.

⁵⁸ Wicker 2008, 22.

⁵⁹ Hegyi 2001, 1284–1285; Szalay 1857, 290; Németh 1903, 174–175.

⁶⁰ Káldy-Nagy 2008, 87, 137., 168., 171–173, 235; Hegyi 2001, 1286.

Bački Breg, Serbia) and Szabadka (Subotica, Serbia)⁶¹. Most of the medieval population has survived in more protected settlements in the Danube flood-plain, and it is likely that these smaller communities had merged into the new Slavic population or had moved by the end of the century.

The situation was similar in the neighbouring Bács and Csongrád counties. In Bács in 1570 most Hungarians were still living in Bács (Bac, Serbia) and Szonta (Szond/Sonta Serbia) towns and smaller groups in Bökény (Bukin/Mladenovo, Serbia) village⁶². Hungarians in the southern part of Csongrád were present only in Martonos (Martonoš, Serbia)⁶³. The loss of the Hungarian population in the southern counties was estimated at about 400,000⁶⁴.

The Hungarians were replaced by spontaneous migration, partly of Islamic and partly of Orthodox Christian Slavic and Wallachian population, which changed several times during the Turkish occupation. We have data about targeted deployment, for example, to the south of Baja. In the vicinity of today's Gara – Vaskút – Bácsborsód military peasants were assigned to oversee the roads and protect travellers from the soldiers of the castles of Baranya County and from the plundering Hajduks⁶⁵.

As a result of the expansion of the South Slavs, the Hungarian-Slavic language border reached the line of Dusnok – Kiskunhalas – Szeged by the middle of the 16th century⁶⁶. The Slavic population (mostly referred to in Hungarian sources as *rác*, latin *rascian*) appeared not only in the Danube-Tisza region, but also in the neighbouring Transdanubian counties⁶⁷. After the occupation of Szigetvár in 1566, more and more Slavic settlers gradually arrived in Baranya County, and later also in Somogy and Tolna counties⁶⁸. In the 17th century, the Slavs lived in the hilly areas southeast of Lake Balaton, in the vicinity of Ozora, Tamási and Fok (Siófok)⁶⁹. South Slavic settlers also appeared sporadically to the east of the Danube-Tisza Interfluve. In the second half of the 16th century, insulated spots of Slavic people appeared near Szentés, in and around Derekegyháza⁷⁰. The expansion of the Rascians is well illustrated by the fact that from the middle of the 16th century the former Bács and Bodrog counties,

⁶¹ Káldy-Nagy 2008, 231, 237.

⁶² Káldy-Nagy 2008, 199, 251., 258, 264, 281; Hegyi 2001, 1286.

⁶³ Káldy-Nagy 2008, 24; Hegyi 2001, 1287.

⁶⁴ Zorn 1990, 326.

⁶⁵ Wicker 2004, 33; Wicker 2008, 22–23; Hegyi 2001, 1287–1289.

⁶⁶ Káldy-Nagy 2008, 168–169, 171–172; Hegedűs 1997, 166; Vass 1989, 171–172.

⁶⁷ Hegyi 2001, 1272.

⁶⁸ Hegyi 2001, 1296.

⁶⁹ Fenyvesi 1985, 199–200, 203–206; Máté 2018, 373.

⁷⁰ Káldy-Nagy 2008, 58–61.

and later Tolna County, was called “Rácország” (Latin Rascia, Country of the Rascians in English) in Hungarian sources⁷¹.

In Bács, Bodrog and the southern part of Csongrád County most settlements kept their medieval Hungarian names until the end of the 16th century, although some names underwent slight changes. Rim (today Rém), Borota (today Borota), Baja (today Baja) remained virtually unchanged. Szabadka changed to Subotica (today Subotica, Serbia), Büked to Bikity (today Bácsbokod), Szántó to Szantova (today Hercegszántó), Csomoklya to Csonopla (*Čonoplja*, Serbia), Küllőd to Kolut (today Kolut, Serbia), and Czoborszentmihály became Zonbor (today Zombor/Sombor, Serbia). Some settlement names have completely changed, for example Tárnokmonostor became Csatal Kilisza (today Csátalja)⁷².

It is known that the Hungarian feudal estates regarded the Turkish occupation as temporary, thus retaining their right to occupied territories, even though the population had changed and the villages and towns had been destroyed. Although the Turks occupied the country, the sale and inheritance of the possessions and the collection of taxes from the peasants was continuous since the start of the occupation⁷³. It is likely that the soldiers doing the “dirty work” (the collection of taxes) may have contributed indirectly to the temporary survival of the settlement names and boundaries. From the mid-16th century, the soldiers of the fortresses of Szigetvár, Gyula and Eger went to Backa to collect taxes⁷⁴. Among the soldiers there were people from Bodrog, Bács and Csongrád counties who knew the settlements and their borders well. One such was Mihály Bácsmegyei, the soldier of Szigetvár, who taxed the villages of the former Bodrog and Bács counties⁷⁵.

From the mid-16th century, the shrinking Kingdom of Hungary was increasingly less able to control the territory of Bodrog County. While tax collection continued, the soldiers from the border-castles also led raids repeatedly into the southern territories. However, the county administration and the local – loyal – society were missing. From the mid-16th century, the administrative officers of the neighbouring Solt County directed the life of the county from Eger. Numerous documents survived, stemming from collection of taxes to settling land disputes⁷⁶. The remainder of the Hungarian kingdom received increasingly less accurate data about Bodrog County, and as a result, topo-

⁷¹ Wicker 2004, 7; Wicker 2008, 27; Máté 2018, 372; Szakály 1981, 25, 34, 266–273.

⁷² Káldy-Nagy 2008, 178–179; Wicker 2008, 30.

⁷³ Pesty 1880, 222; Szakály 1981, 45.

⁷⁴ Szakály 1981, 52, 67, 418; Hegyi 2001, 1279–80, 1282, 1289.

⁷⁵ Szakály 1981, 70–71, 78., 89; Németh 1903, 174–176.

⁷⁶ Pánya 2017b, 149–150.

graphic errors in the records became more common. It happened very often, that settlements of Bodrog were mentioned as settlements of Bács County⁷⁷. Besides, the Hungarian officers assigned the settlements of Bodrog County to the Cumanian District (Latin *Cumania Minores*). In 1572, Borsod (now Bácsborsód) and Mátyusháza (now Mátételke), situated in the north-eastern part of Bodrog County, were listed together with neighbouring Cuman settlements and it was also noted that they were all inhabited by Rascians⁷⁸.

We do not have any data on the border conditions of the period, since neither the Hungarian nor the Turkish archives contain documents from the time of the Ottoman occupation, that would have information about the settlements of Bodrog County. However, in the Code of the Sanjak of Szeged from 1570 (to which Bodrog and Solt Counties belonged in the Turkish period), the boundaries of settlements are mentioned in many places⁷⁹. The question is what was meant by the administrative boundary of a village which populated by South Slavs. In these turbulent times, it often happened that settlements were abandoned and new inhabitants arrived. The Ottoman cadastral tax census of 1570 (*defter*) mentioned “noble border certificates” in some settlements, but they no longer describe their content. We do not know whether these certificates describe the medieval boundaries or the boundaries established by the new Slavic inhabitants. In other counties, some Turkish border descriptions have survived. For Solt County (Bodrog’s neighbour), we know of the existence of a “border certificate made under Muslim law” that ended the boundary dispute between the villages of Fajsz and Halász⁸⁰. We also have a record from Bács County recording the border of a grange in Lower Mende (Dolna Mende) village⁸¹. Both sources resemble medieval Hungarian border descriptions. From the sparse data it is inferred that it was important for the Turkish administration to maintain the boundaries of settlements and estates. However, while in Tolna County the preservation of the medieval borders can be proved in the villages occupied by the Slavic population, but in Bodrog we have no exact data⁸². It is noteworthy that in the Ottoman cadastral tax census of 1570, many boundary features with Hungarian names also appear in many places in the areas of Bodrog and Bács, which are populated purely by the Slavs⁸³. It is likely that the

⁷⁷ Szakály 1981, 268; Szakály 2001, 390–391.

⁷⁸ Jerney 1842, 170.

⁷⁹ Káldy-Nagy 2008, 7., 116., 159., 258., 279.

⁸⁰ Káldy-Nagy 2008, 275.

⁸¹ Káldy-Nagy 2008, 257.

⁸² Máté 2017, 308.

⁸³ Káldy-Nagy 2008, 183. Island of Szabó Márton next to Zombor (Zombor/Sombor, Serbia), 224–225. Hót-Duna lake next to Apos (to the north of Szond/Sonta, Serbia), 200. Baba, Sós,

medieval boundary lines and features were known to the earliest arriving Slavs, and they may have used them. However, it is also likely that over time, by the turn of the 16–17th centuries, the recollection of the medieval borders had faded. Besides, as the population changed and new settlements with Slavic names were founded, the old boundaries were presumably obliterated forever.

The liberation brought changes again; many settlements were abandoned by their inhabitants and the population of the remaining villages reduced⁸⁴. Simultaneously, masses of Catholic Serbs, also known as Bunjevci (Hungarian “bunyevác”), arrived in several waves in the liberated southern area of the Danube-Tisza Interfluve⁸⁵. The state of the environment deteriorated. The contemporary sources provide an illustration of a wild, swampy, tree-poor desert⁸⁶. Similar processes took place in other areas of the Kingdom of Hungary which came under Turkish rule, such as Bács, Temes and Torontál counties⁸⁷.

After the end of the Turkish occupation the reorganization of Bács and Bodrog counties began, which was very difficult because of the destruction of the Hungarian population and the settlements in the Turkish period, and the loss of numerous property right charters. The Habsburg imperial government had no interest in thoroughly exploring the estate affairs of the Hungarian nobles, since the government was free to own the estates left unattended. In the area of Bodrog County, many settlements were left uninhabited, which were managed by the Court Chamber (Hungarian “udvari kamara”, German “Hofkammer”).

In the liberated areas the reorganization of the counties took place in a peculiar way. In 1699, Bács County was re-established in the former Bodrog County territories⁸⁸. In the same year, Bodrog County was rebuilt in the area of former Bács County, around Dunabökény (Bukin, Serbia), Futak (Futog, Serbia), Titel (Titel, Serbia), and Verbász (Vrbas, Serbia)⁸⁹. Legal disputes between the two counties lasted for decades, until the county of Bács-Bodrog was formed in 1802, which existed until the end of the First World War⁹⁰. At the beginning of the 18th century, after the liberation wars and the Rákóczi's War of Independence, most of the settlements of the former Bodrog County became

Kövecse fishponds next to Nagyszonta (Sonta, Serbia), 201. Vajas fishpond next to Budinofcse in Bács County (Bogyán/Bodani, Serbia), 339. Mortova, Solmos, Rég and Nyárló-fishponds next to Mosorin in Bács County (Mozsor/Mošorin, Serbia), 330–331. Egrös, Vár, Foka fishpond next to Zsablyák in Bács County (Zsablya/Žabalj, Serbia)

⁸⁴ Iványi 1885, 25.

⁸⁵ Bellosics 1907, 412–413; Iványi 1913, 22.

⁸⁶ Kőhegyi 1998, 187.

⁸⁷ Magina 2015, 115.

⁸⁸ Apró 2011, 88.

⁸⁹ Borovszky 1909, 133–134.

⁹⁰ Apró 2011, 88.

depopulated. Most of the Christian Slavs living here left their homes during the fights between the allies and the Turks and fled further south⁹¹.

As a result of the movements that started after the Rákóczi's War of Independence, Hungarians, Slavs, Slovaks (Hungarian "tót") and Germans moved in spontaneous migration swells to the abandoned western settlements of Bodrog County⁹². Despite the constant infiltration of new people, much of the former Bodrog area remained uninhabited for decades. In 1762, Maria Theresa ordered the colonization of Bács County, mainly with Catholic Germans loyal to the Emperor⁹³. Counsellor Anton Cothmann began surveying the uninhabited villages owned by the Imperial Chamber and summed up the estates on December 28, 1763. Most of the names on the list are Slavic, only a few can be connected to the settlements mentioned in the medieval charters (e.g., Páka, Sára, Keresztúr)⁹⁴.

Reconstruction of settlement boundaries

The proposed historical overview illustrates that Bodrog County has undergone several social changes since the beginning of the 16th century in such way, and these changes have radically transformed the image of public administration, settlement and, ultimately, landscape.

The question arises what had been remained of the medieval settlement structure in the early 18th century. According to Dezső Csánki, in the mid-15th century there were 225 settlements (12 cities and 213 inhabited and uninhabited villages) in Bodrog County⁹⁵. During the period following the Battle of Mohács, many settlements were destroyed, and many deserted villages dating back to the 15th century are no longer found in Ottoman sources. This decline is well illustrated by the fact that in the Ottoman cadastral tax census of 1570 approximately 140 inhabited and uninhabited settlements were listed⁹⁶. During the second half of the Ottoman occupation in the 17th century, the majority of the medieval names slowly disappeared. This disappearance may be a result of the fact that the first settling Rascian-Wallachian population, which partly took over the Hungarian settlements and thus the recollection of the border names, disappeared and emigrated after a short stay⁹⁷. The Rascians were replaced by a growing Slavic population, and in parallel new Slavic village names

⁹¹ Bárh 1989, 441.

⁹² Papp 1997, 325.

⁹³ Paládi Kovács 2008, 9.

⁹⁴ Iványi 1913, 24–25; Iványi 1911, 128.

⁹⁵ Csánki 1894, 212.

⁹⁶ Káldy-Nagy 2008

⁹⁷ Wicker 2008, 212–215.

appeared. The decline of the settlement network is well illustrated by maps from the 18th century. According to these maps, after the Ottoman period there were ca. 100 inhabited and uninhabited settlements in the former Bodrog County⁹⁸. [Fig. 6]. In terms of quantity, the number of settlements decreased by half in a time span of two hundred years.

How do the boundaries of these 18th century settlement relate to the ones of old medieval settlements? We may get a little closer to the answer by confronting Bodrog County with its close neighbor, where similar processes took place during the Ottoman expansion. Solt County, mentioned several times already, was the northern neighbour of Bodrog. The border between the two counties was near the area of today's Dusnok, Nemesnádudvar, and Jánoshalma. In the central and northern half of Solt County, many settlements became depopulated during the Ottoman campaigns, but many other settlements remained along the Danube. The most prominent of these are the villages that served as a gathering place and refuge for the inhabitants of many smaller ones, such as Fajsz, Foktő, Dunapataj, Solt and Dömsöd. The abandoned villages, however, did not remain unowned, since the inhabitants regularly returned to the former villages, where they took care of their land and cultivated the gardens, used their fields, meadows and forests⁹⁹.

Residents who took care of the abandoned villages, as well as shepherds whose herds were grazing in the wilderness, preserved the memories of the borders. Thus the borders of the villages that were destroyed at the beginning of the Ottoman era (e.g., Ágasegyháza near Kecskemét) were preserved for decades or even a century. János Bárh called this process of population redistribution and partial survival a "landscape continuity"¹⁰⁰. After the end of the Turkish occupation, these abandoned settlements were partly repopulated, and partly merged into newly formed villages within the original medieval borders. It is particularly important to us that the boundaries of settlement of medieval origin were recorded on numerous estate maps of the 18th century. Unfortunately, there are relatively few medieval boundary descriptions of the settlements in Solt County, but these have been found to fit very well to the boundaries of modern maps. It is a bit of an exaggeration to say that the medieval settlement structure of Solt County can be roughly drawn from 18th-century maps. There are areas where some smaller or larger settlements have been merged during the Middle Ages or during Turkish times, thus containing only an outline of their former borders, but the majority can be clearly distinguished. However, the situation was

⁹⁸ OSZK TA 183, TK2511; MNL OL S11 505/1, S11 No221, S11 0830/105, MNL OL S11 830/106; MNL PML IV1d 1721 No6/1

⁹⁹ Pánya 2017a, 156–158.

¹⁰⁰ Bárh 1974, 286; Bárh 1995, 306; Havassy 2002, 463.

different in the southern part of Solt County, where by the second half of the 16th century the medieval population had disappeared and many settlements had become Slavic. Throughout the Turkish era these areas were relatively close to the above-mentioned “collecting settlements” with Hungarian population, thus we can expect that despite the population change, the borders may have been partially preserved. As we move away from these more populous settlements, we have found that borders are increasingly unclear, more difficult and less accurate to identify than in the northern parts of Solt County¹⁰¹.

Settlement conditions in Bodrog County changed in the same way as in the southern part of Solt County. In the southern part of the Danube-Tisza Interfluvium (Bodrog, Bács and Csongrád counties), Slavic inhabitants appeared almost immediately after the Battle of Mohács. In most of the remaining Hungarian settlements in Bodrog County, the population changed during the Ottoman occupation. By the end of the liberation wars, only a few Hungarian villages remained in the north-western part of the former county. Despite the change of population, most of the settlement names kept their original form (e.g., Hetes, Baja, Baracska) or turned into Slavic equivalent (Szántó>Santova, Haraszt>Harasztina, Apáti>Opatin, Szabadka>Subotica) until the end of the 16th century. Although sporadically, some of the medieval names still appeared among the boundary names of the 1570 Ottoman cadastral tax census (*defter*)¹⁰². However, the *defter* also shows that in addition to the medieval names, new settlement names were brought by the Rascian-Vlach settlers (Iszlokra/Zlokruš next to Nagybaracska, Izvidar next to Zombor [Sombor, Serbia]) and new border names appeared in the southern part of the Danube-Tisza Interfluvium¹⁰³.

It is likely that the change of population also resulted in a change of settlement boundaries. The landscape continuity here could only occur in language islands along the Danube (Szeremle, Csanád), the medieval borders elsewhere were probably completely forgotten by the early 17th century. One hundred years later, maps made in the first half of the 18th century captured a sparsely populated and deserted landscape with few medieval names¹⁰⁴. In addition, on the maps created during the 16th century, there are many Slavic settlement names (Kupuszina, Nenadics, Ivanovoszelo, Kernaja, Militics, Bratyevics, Merkopnye around Zombor [Sombor, Serbia], Bubanya, Mironity, Krusevlye,

¹⁰¹ Pánya 2017a, 158.

¹⁰² See footnote 83rd.

¹⁰³ Káldy-Nagy 2008, 262. Duga bara and Mucska fishponds next to Paflavce (Palánka/Bačka Palanka area, Serbia), 281. Plavna, Korotna, Zsotrog fishponds next to Plavna (Palona/Plavna, Serbia), 331. Pavlatiste, Zibora fishponds next to Zsablyák (Zsablya/Žabalj, Serbia), 334. *Takcsin and Talacska fishponds next to Kuzsdin (Káty/Kać, Serbia)*

¹⁰⁴ See footnote 91th.

Godecsovo around Hercegszántó Perlekovity, Radunity, Roglaticza around Katymár and Bácsalmás). Besides settlement names, we can see a plethora of new Slavic border names on maps from the mid-18th century¹⁰⁵.

It can be observed that due to the lack of landscape continuity there are very few similarities between the medieval and early modern/modern settlement network of Bodrog County. However, geographical data extracted from medieval charts can help us outline the medieval settlement network. Currently, there are 130 medieval charters in Bodrog County which contain geographic information. 62 of these charters contain boundary descriptions, and 68 contain topographically interesting data (forests, meadows, fish ponds, boundary markers, etc.). Medieval written sources are currently being explored and translated, therefore the number of sources may increase in the near future. The documentary sources of the neighbouring of Solt County is also under exploration. Presently for this area, 31 border descriptions from medieval times and 14 border descriptions from the early modern age are known. In comparison, for Tolna County, András K. Németh has encountered about 60 charters, and Máté Stibrányi mentioned 83 charters for Fejér County¹⁰⁶. From the large area of the Halas District (Latin *sedis Halas*) we only know one medieval boundary description¹⁰⁷. In comparison, the number of the remaining boundary descriptions of settlements in Bodrog County is very good.

There are many examples of the hypothetical sketching and mapping of geographical data from charters¹⁰⁸. In the case of Bodrog County, due to the social changes presented above, it is possible to draw hypothetical maps. During this process, a sketch is made on the basis of the spatial data from charters, showing the interconnecting lines of border markers, the distances, and directions between border points, and terrain objects (rivers, lakes, forests, fields, pastures, hills).

The next step of the reconstruction process is to compare the data of the neighbouring settlements, followed by the clarification of the topological relations of the formed settlement groups. This is a difficult progress because most of the charters only contain a description of a small border section and not the entire administrative boundary of the settlements. As a result, we usually do not obtain an accurate picture of the exact size of each settlement. Matters are further complicated by the fact that there may be a large distance in time between

¹⁰⁵ Tronanicza next to Bajmok (Bajmok, Serbia); Bila-bara and Prispa lakes next to Katymár; Babina dola next to Baja, Jankó 1896, 34.

¹⁰⁶ K. Németh 2015; Stibrányi 2015, 27.

¹⁰⁷ Pánya 2017a, 156; MNL OL DL 15122

¹⁰⁸ Major 1959, 4; Rosta 2014, 53–57; Stibrányi 2015, 124, 127–129.

individual documents, as they date from the 12th century to the first third of the 16th century.

In the final step, based on the available Hungarian and Serbian archaeological data, the spatial location of the outlined settlements is determined. In the northern of Bodrog County, presently belonging to Hungary, there is a possibility to validate the hypothetical border reconstructions by field inspections. Due to intensive farming, most of the landmarks have disappeared, and many of them cannot be traced anymore. However, larger terrain forms mentioned in medieval charters, such as meadows, hills, watercourses, lakes can probably still be identified in the present cultural landscape.

Reconstruction of built-up area of settlements

During the research of the medieval settlements the key issue is to search and discover the interior area of the settlements. However, in Bodrog County, not only the exploration of borders but also that of the built-up areas encounters many problems. We can understand the situation of Bodrog more readily by comparing it again with examples from neighbouring Solt County. It has already been mentioned above that the remnants of abandoned villages were preserved in Solt County due to the landscape continuity. In many places we meet the names of the plot (“telek”), the village place (“faluhely”), the old village (“régí falu”), and the chapel/church/stone hill/mountain/forest/flat/meadow. Maps from the 18th and 19th centuries make it easier to draw medieval boundaries, thus pairing settlement centers with the exact settlements.

Due to the lack of landscape continuity in Bodrog County, the toponyms that refer to villages are missing. There are many places on the maps that have names like “staro selo”, “seliste”, which generally refer to an old village. There are also names that refer to churches, for example “crkva”, “klissa”, “gradina”, “kloster”¹⁰⁹. In contrast to the Solt County examples, we cannot clearly determine to which medieval settlement the village and/or church shown on the map once belonged.

Research of the interior areas of the medieval settlements is hampered by the fact that relatively little archaeological researches has been conducted in the northern part of Bodrog County, which belongs to Hungary. For example, in the 77.52 km² area of Bácsborsód village we know of only 15 sites, of which only one is a medieval village. We have data about a total of 8 sites in the 59.96 km² area of the neighbouring Gara village, none of which is a medieval settlement. At least 2–3 medieval settlements are assumed to have existed in both areas, but it is not possible to determine their exact location until further research has been

¹⁰⁹ Wicker 2006, 5.

carried out. By comparison, there are 222 sites in Kecel village (114,48 km²) in Solt County, which comprises all medieval settlements that existed on the outskirts of the village¹¹⁰.

During the research of the built-up areas of the settlements the question arose whether the Slavic population moving to the earlier Hungarians villages settled down in these medieval villages. In earlier literature, Slavs were described as mobile, pastoral nomads, a community without fixed habitation that regularly moved to and from the same areas. In Ottoman cadastral tax censuses, such nomadic behaviour is mentioned several times¹¹¹. Most of the Slavs, however, lived in permanent settlements, and engaged in agriculture, grain and fruit growing, viticulture, fishing, and stock breeding¹¹². Based on the results of the research of Tolna County, the Slavs probably did not settle in the abandoned Hungarian villages, but instead in the surroundings of these villages. There is also evidence from Tolna County that the built-up areas that had been destroyed during the raidings were rebuilt at other, more protected, and hidden locations within the boundaries of the settlements¹¹³.

In Bodrog County, in the case of larger settlements, such as Czoborszentmihály (Sombor, Serbia), Apáti (Apatin, Serbia), Baja, and Szabadka (Subotica, Serbia), we know for sure that the Rascians occupied and continued to use the built-up areas of the former Hungarian settlements. We know less about smaller villages. Based on archaeological findings, written sources and maps, it could be inferred that in the 16th–17th centuries the Slavs lived in the medieval towns of Hercegszántó, Dávod and Kákony (next to Baja)¹¹⁴.

BIBLIOGRAPHY

Acsády 1897,

I. Acsády, *A magyar nemzet története 5. Magyarország három részre oszlásának története*, Harmadik könyv, Budapest, 1897.

Apró 2011,

E. Apró, *Bács-Bodrog vármegye székhelyei és székházai*, in *BKMM*, 25, 2011.

Barta 1995,

G. Barta, *Az elfelejtett hadszíntér. 1526–1528*, in *TSz*, 37/1, 1995.

¹¹⁰ Biczó 1984, 19.

¹¹¹ Káldy-Nagy 2008, 223, 225, 226.

¹¹² Máté 2018, 371, 378, 383; Fenyvesi 1985, 213–215; Káldy-Nagy 2008, 166, 230, 236.

¹¹³ Máté 2017, 30; Máté 2018, 377–378.

¹¹⁴ Bárh 1999, 31; HM HIIIc 284 No. 29.

Bárány 2017,

A. Bárány, *A kereszténység védőbástyája 1526 őszén*, in Pósan László, Veszprémy László, Boda József, Isaszegi János, eds, *Őrzők, vigyázatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig*, Budapest, 2017.

Bárth 1999,

D. Bárth, *A hercegszántói egyház vizitációja 1767-ben*, in *Cumania*, 16, 1999.

Bárth 1974,

J. Bárth, *Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében*, in *Cumania*, 2, 1974.

Bárth 1989,

J. Bárth, *Jankováci rácok vallomásai*, in *NJAMÉ*, 24–26, 1989.

Bárth 1995,

J. Bárth, *A helynevek továbbélésének titkai*, in B. Gergely Piroska, Hajdú Mihály, eds, *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei*, I–II, *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.), Budapest-Miskolc, 1995.

Bél 1982,

M. Bél, *Bács-Bodrog megye*, in *BKMM*, 6, 1982.

Bellosics 1907,

B. Bellosics, *A Bácska telepítése történetéből*, in *Uránia* 1907, 10, 1907.

Beresford, Hurst 1990,

M. Beresford, J. Hurst, *Wharram Percy deserted medieval village*, London, 1990.

Biczó 1984,

P. Biczó, *A keceli határ régészeti emlékei*, in Bárth János, ed., *Kecel története és néprajza*, Kecel, 1984.

Bíró, Katona-Kiss, Rózsa 2018,

Gy. Bíró, A. Katona-Kiss, Z. Rózsa, eds, *Fémek a földből I./ Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából*, 19, Orosháza, 2018.

Blazovich 1999,

L. Blazovich, *Az alföldi mezővárosok etnikai képe a 14–16. Században*, in Tóth Károly, ed., *Tanulmányok Dr. Veres József egyetemi tanár 70. Születésnapjára*, Szeged, 1999.

Bodnár, Sárközi, Szolyák 2000,

T. Bodnár, S. Sárközi, P. Szolyák, *A történeti Borsod megye településtopográfiája (A Sajó völgye Alsózsolcától Sajópetriig)*, in *LÉ*, 10, 2000.

- Bondár 2017,
M. Bondár, *A topográfia előzményei és kezdetei. A topográfia a Régészeti Intézetben*, in *Magyarország régészeti topográfiája – Múlt, jelen, jövő*, Budapest, 2017.
- Borovszky 1909,
S. Borovszky, *Bács-Bodrog vármegye*, II, Budapest, 1909.
- Bukurov 1978,
B. Bukurov, *Backa, Banat i Srem*, Novi Sad, 1978.
- Busbecq 1582,
O. G. De Busbecq, *Itinera de Contanstinopolitanum et Amasianum*, Antwerpen, 1582.
- Crusius 1584,
M. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Basel, 1584.
- Csánki 1894,
D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, II, Budapest, 1894.
- Djurdjev, Zirojevic 1988,
B. Djurdjev, O. Zirojevic, *Obsirni defter segedinskog sandzaka*, in *MG*, 1988.
- Dudás 1896,
Gy. Dudás, ed., *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája*, I-II, Zombor, 1896.
- Engel 1995,
P. Engel, *Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből*, in *TSz*, 37/3, 1995.
- Engel 1997,
P. Engel, *A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája*, in *TSz*, 39/3–4, 1997.
- Engel 2000,
P. Engel, *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*, in *Századok*, 2000.
- Engel 2001,
P. Engel, *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis*, Budapest MTA Történettudományi Intézet, 2001.
- Everson, Taylor, Dunn 1991,
P. L. Everson, C. C. Taylor, C. J. Dunn, *Change and continuity – Rural settlement in North-West Lincolnshire*, London, 1991.
- Fenyvesi 1985,
L. Fenyvesi, *Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai*, in Bodó

Sándor, Szabó Jolán, eds, *Magyar és török végvárak (1663–1684)*, Studia Agriensia 5, Eger, 1985.

Fraknói 1874,

V. Fraknói, ed., *Monumenta Hungariae Historica* 3, *Monumenta Comititalia regni Hungariae*, 1, 1526–1536, Budapest, 1874.

Fridrik 1885,

T. Fridrik, *Bács-Bodrogh vármegye rövid leírása, földrajzi alapfogalmakkal*, Szeged, 1885.

Gulyás 2011,

L. Sz. Gulyás, *Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében*, in *HT*, 6, 2011.

Györffy 1966,

Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapest, 1966.

Györffy 1990,

Gy. Györffy, *A magyarság keleti elemei*, Budapest, 1990.

Harvey 1985,

P. D. A. Harvey, *Mapping the village: the historical evidence*, in Hooke Della, ed., *Medieval villages*, Oxford, 1985.

Hatházi 2000,

G. Hatházi, *Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban*, in Ö. Kovács József, Szakál Aurél, eds, *Kiskunhalas története*, 1, Kiskunhalas, 2000.

Havassy 2002,

P. Havassy, *Határjárások és határjelek a középkori Békés vármegyében*, in *BMMK*, 23, 2002.

Hegedüs 1997,

L. Hegedüs, *Kelet-Tolna települései (1500–1686)*, *TMLF*, 6, 1997.

Hegy 2001,

K. Hegyi, *Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilajet déli szandzsákjaiban*, in *Századok*, 135, 6, Budapest, 2001.

B. Huszár 2002,

É. B. Huszár, *Heves megye elpusztult falvai*, in Csiffáry Gergely, ed., *Historia est... – Írások Kovács Béla köszöntésére*, Eger, 2002.

Iványi 1885,

I. Iványi, *Bács vármegye összeírása 1699. évről*, in *BBMTTÉ*, 1885, 2, 1885.

Iványi 1890,

I. Iványi, *Bács-Bodrogh vármegye történelmének irodalma*, in *BBMTTÉ*, 6, 1–3, 1890.

Iványi 1891,

I. Iványi, *Bács-Bodrogh vármegye történelmének irodalma*, in *BBMTTÉ*, 7, 1891.

Iványi 1911,

I. Iványi, *A bácskai kamarai puszták állapota és betelepítése 1763-ban*, in *BBMTTÉ*, 27, 1911, 4, 1911.

Iványi 1913,

I. Iványi, *A Bács vármegyei telepítések áttekintése*, in *BBMTTÉ*, 29, 1–2, 1913.

Iványi 1909,

I. Iványi, *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*, I–V, Szabadka, 1907–1909.

Jankó 1896,

J. Jankó, *Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczok néprajzához*, in *Ethnographia* 7, 1, 1896.

Jerney 1842,

J. Jerney, *A' magyarországi tatárokról*, 2. rész, in *Tudománytár*, 11 band, 4 booklet, 1842.

Káldy-Nagy 2008,

Gy. Káldy-Nagy, *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*, *Dél-Alföldi évszázadok* 24, Szeged, 2008.

Kocsis 1996,

K. Kocsis, *A magyar etnikai térszerkezet változásai a honfoglalástól napjainkig*, in *TET*, 1, 1996.

Kocsis 2006,

K. Kocsis, *Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban* in Kókai Sándor, ed., *A délvidék történeti földrajza*, Nyíregyháza, 2006.

Kőfalvi 2006,

T. Kőfalvi, *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*, Szeged 2006.

Kőhegyi 1998,

M. Kőhegyi, *Adatok Baja 14—17. századi egyháztörténetéhez*, in Békési Imre, Jankovics József, Kosa László, Nyerges Judit, eds, *Régi és új peregrináció*, II, Budapest-Szeged, 1993.

Kőhegyi 1998,

M. Kőhegyi, *Adatok és okmányok Madaras történetéhez (1526–1856)*, in BKMM, 14, 1998.

Kőhegyi, Solymos 1973,

M. Kőhegyi, E. Solymos, *Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában*, Baja, 1973.

Kristó 2003,

Gy. Kristó, *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*, Dél-Alföldi évszázadok 20, Szeged, 2003.

Kubinyi 1996,

A. Kubinyi, *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*, in TSz, 2–3, Budapest, 1996.

Magina 2015,

A. Magina, *From swamp to blessed land: transforming medieval landscape in the Banat*, in *Banatica*, 25, 2015.

Major 1959,

J. Major, *Szemponatok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez*, in TK, 11, Budapest, 1959.

Mák 2017,

F. Mák, *A megyében a hazát szeretni – A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat története és működése*, in *Századok*, 151, Budapest, 2017.

Máté 2017,

G. Máté, *17–18. századi tanúvallomások településtörténeti tanulságai a középkori Tolna nyugati és déli felén*, in Benkő Elek, Bondár Mária, Kolláth Ágnes, eds, *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő*, Budapest, 2017.

Máté 2018,

G. Máté, *A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században*, in *Ethnographia*, 3, 2018.

Mesterházy 1982,

K. Mesterházy, *A kéziratos térképek régészeti hasznosítása*, in HBMLK, 18, 1982.

Mindszenty 1831,

A. Mindszenty, *Egy fordulás az Alföldön*, in TG, 1831.

Mordovin 2013,

M. Mordovin, *A 15–17. századi távolsági textilkereskedelem régészeti emlékei Pápán*, in *Fiatal középkoros régészek IV. konferenciája. Tanulmánykötet*, Kaposvár, 2013.

K. Németh 2006,

A. K. Németh, *A középkori Tolna megye templomai*, Ph.D. dissertation, 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/nemethandras/diss.pdf>.

K. Németh 2011,

A. K. Németh, *A középkori Tolna megye egyházi topográfiájának módszertani tapasztalatai*, in Kővári Klára, Miklós Zsuzsa, eds, *„Fél évszázad terepen”*. Tanulmánykötet *Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*, Budapest, 2011.

K. Németh 2015,

A. K. Németh, *A középkori Tolna megye települései. Településtörténeti adattár*, manuscript 2015.

Németh 1903,

B. Németh, *Szigetvár története*, Pécs, 1903.

Paládi-Kovács 2008,

A. Paládi-Kovács, *Magyarország nemzetiségei és etnikai térszerkezete a 18. században*, in Ihász István, Pintér János, *Történeti Muzeológiai Szemle*, Budapest, 2008.

Pálóczi Horváth 1996,

A. Pálóczi Horváth, *Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon*, in Havassy Péter, ed., *Zúduló sasok*, Gyula, 1996.

Pálóczi Horváth 2017,

A. Pálóczi Horváth, *A kunok integrációja*, in *Rubicon*, 6, 2017.

Pálóczi Horváth 2020,

A. Pálóczi Horváth, *Cumania Maior – A Nagykunság térségének településrendje a X-XVII. században*, manuscript, expected date of publication may 2020.

Pánya 2017a,

I. Pánya, *Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyébe 2011–2016*, in TFT, 6, 1, 2017.

Pánya 2017b,

I. Pánya, *Fejér megye solti székeinek történeti földrajzain*, in AR, 45, eds Szöllősy Csilla, Pokrovenszki Krisztián, 2017.

Pánya 2017c,

I. Pánya, *Solti szék történeti földrajza*, in TFK, 2017.

Pánya, Rosta 2015,

I. Pánya, Sz. Rosta, *A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása*, in Balogh Csilla, Petkes Zsolt, Sudár Balázs, Zsidai Zsuzsanna, eds, *...in nostra lingua Hringe nominant: tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére*, Budapest, 2015.

Pap 1997,

Á. Pap, *A Délvidék magyar újratelepítése 1699 és 1945 között*, in *Létiünk*, 1997, 3–4, 1997.

Papp, Rajsli 2006,

Gy. Papp, I. Rajsli, *Bácskai helységek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratos helynévtárában*, Tóthfalu, 2006.

Pesty 1880,

F. Pesty, *Eltűnt régi vármegyék*, Budapest, 1880.

Pfeiffer 2017,

A. Pfeiffer, *Keresztény–török harcok a Bácska délnyugati részén 1526–1606 között*, in *BM*, 29, 2, 2017.

Radics 1876,

Gy. Radics, *Bács-Bodrog vármegye leírása*, Zombor, 1876.

Rosta 2014,

Sz. Rosta, *A Kiskunsági-Homokhátság 13–16. századi településtörténete*, Budapest 2014, Ph. D., dissertation <http://doktori.btk.elte.hu/hist/rosta szabolcs/diss.pdf>

Rosta 2018a,

Sz. Rosta, *A tatárjárás régészetének újabb távlatai két kiskunsági lelőhely eredményeinek fényében*, in *AE*, 143, 2018.

Rosta 2018b,

Sz. Rosta, *Árpád-kori kézi mérlegek Pétermonostorán*, in Kádas István, Weisz Boglárka, eds, *Hatalom, adó, jog: Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 2018.

Rosta, Pánya 2018,

Sz. Rosta, I. Pánya, *Szanki ellenállók*, in *HR*, 2018, III, 1, Szeged, 2018.

Sebők 2007,

F. Sebők, *Anjou-kori Oklevéltár, XXXI: 1347*, Budapest–Szeged, 2007.

Stibrányi 2015,

M. Stibrányi, *Fejér megye középkori templomos helyei*, Budapest, 2015, Ph. D. Dissertation <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/32975>.

Stojkovski 2015,

B. Stojkovski, *Between Habsburgs and Ottomans-Jovan Nenad movement in 1526–1527*, in *Međunarodna naučna konferencija: Balkanot, luže, vojni i mir. Materijali od međunarodnata naučna konferencija po povod 65 godini od osnivanje na Institutot za nacionalna istorija* (Skopje, 4–5 nov. 2013.), Skopje, 2015.

Szabó 1966,

I. Szabó, *A falurendszer kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1966.

Szakály 1979,

F. Szakály, *Honkeresők (Megjegyzések Cserni Jován hadáról)*, in *TSz*, 1979, 2, Budapest, 1979.

Szakály 1981,

F. Szakály, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Budapest, 1981.

Szakály 2001,

F. Szakály, *A hódolt megye története*, in Zsoldos Attila, ed., *Pest megye monográfiája*, II/1, Budapest, 2001.

Szalay 1857,

L. Szalay, *Verancsics Antal összes munkái*, I, Magyar Történelmi emlékek, Pest, 1857.

Szatmári 2005,

I. Szatmári, *Békés megye középkori templomai*, Békéscsaba, 2005.

Szekeres 1983,

L. Szekeres, *Középkori települések Északkelet-Bácskában*, Újvidék, 1983.

Szerémi 1857,

Gy. Szerémi, *Epistola de perditione regni Hungarorum*, Pest, 1857.

Szerémi 1979,

Gy. Szerémi, *Magyarország romlásáról*, Budapest, 1979.

Takács 2000,

M. Takács, *Szemponatok Bácska településtörténeti rekonstrukciójához, az avarok 568-as honfoglalása és a 11. század vége között*, in *Híd* 44, ed. Bori Imre, Szabadka, 2000.

Takács 2006,

M. Takács, *A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között*, in *Testis temporum, vita memoriae*, Studia Caroliensia, Budapest, 2006.

Takács 2013,

M. Takács, *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése*, in Révész László, Wolf Mária, eds, *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*, Szeged, 2013.

Tari 2000,

E. Tari, *Pest megye középkori templomai (Medieval Churches in Pest County)*, in SC, 27, 2000.

Thim 1895,

J. Thim, *Érdújehelyi Menyhért – Ujvidék története*, (Ismertető), in *Századok*, 29, Budapest, 1895.

Thúry 1896,

J. Thúry, ed., *Török történetírók*, II, Budapest, 1896.

C. Tóth 2010,

N. C. Tóth, *A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére*, in Hermann István, Karlinszky Balázs, eds, *A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai* 22, Veszprém, 2010.

Tringli 2008,

I. Tringli, *A Perényi család levéltára 1222–1526*, Budapest, 2008.

Tringli 2009,

I. Tringli, *Megyék a középkori Magyarországon*, in Neumann Tibor, Rác György, eds, *Honoris causa*, Budapest-Piliscsaba, 2009.

Ujhelyi 2016,

N. Ujhelyi, *The relationship between archaeology and metal detecting in present day Hungary*, academic thesis, Budapest 2016, http://www.etd.ceu.hu/2016/ujhelyi_nora.pdf.

Vass 1980,

E. Vass, *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*, Kalocsa 1980.

Vass 1989,

E. Vass, *Török megszállás alatt*, in Kőhegyi Mihály, ed., *Baja története a kezdetektől 1944-ig*, Budapest, 1989.

Wicker 2004,

E. Wicker, *Észak-Bácska a hódoltság korában*, in *Cumania*, 20, 2004.

Wicker 2006,

E. Wicker, *Crkve, klisza, gradina, klostr. Középkori településeket jelző határrészek Bács-Bodrog vármegyében*, in *Cumania*, 22, 2006.

Wicker 2008,

E. Wicker, *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában*, Kecskemét, 2008.

Wolf 1989,

M. Wolf, *Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén*, Borsodi Kismonográfiák 30, Miskolc, 1989.

Zoltai 1925,

L. Zoltai, *Települések. Egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI-XV-ik századokban*, Debrecen, 1925.

Zorn 1989,

A. Zorn, *Német betelepülések a mai Bács-Kiskun megye területére a XVIII. és a XIX. Században*, in *BKMM*, 10, 1989.

POSIBILITĂȚI ȘI METODE DE RECONSTITUIRE A STRUCTURII AȘEZĂRILOR ÎN COMITATUL MEDIEVAL BODROG

Rezumat

Comitatul Bodrog este unul dintre comitatele cu destin tragic din regatul Ungariei. Are o istorie particulară, cu o populație și o rețea a locuirii aproape complet distruse în secolul al XVI-lea și cu dispariția celor mai multe dintre resursele din perioada medievală. Din aceste motive, cercetarea geografică a comitatului Bodrog este o provocare majoră.

Scopul cercetării mele este de a reconstitui rețeaua medievală a locuirii în comitatul Bodrog, respectiv, de a prezenta succint istoria generală a comitatului, cu o preocupare specială față de administrația medievală și din epoca modernă timpurie, respectiv, față de schimbările granițelor comitatului. Cercetarea multidisciplinară se bazează pe informații scrise, imagologice și cercetări de teren arheologice, etnografice, istorice și geografice. Cel mai important element al cercetării este Sistemul Informațional Geografic (SIG) dezvoltat în vederea figurării geografice a așezării, coroborând date de arhivă și de teren; pasul următor a fost coroborarea și evaluarea diferitelor date singulare și datelor cartografice. Așa-numita „arheologie socială” a constituit un alt element singular al cercetării, care oferă a mulțime de date în timpul investigației arheologice de teren.

Faptul că fostul comitat Bodrog este localizat atât în sudul Ungariei de astăzi cât și în nordul Serbiei de astăzi a făcut și mai dificilă cercetarea. Suprafața comitatului s-a schimbat de câteva ori de-a lungul celor mai mult de cinci secole de existență. Acesta se întindea, între secolele al XI-lea și al XIII-lea, de la Dunăre la Tisa, pe direcția est-vest, și, la nord, de

la actulul oraș Kiskunhalas, la Verbüsz (Vrbas, Serbia) și Szenttamás (Srbobran, Serbia), în regiunea Bačka, la sud.

Din această cercetare a rezultat o bază de date privind așezările medievale din comitatul Bodrog, incluzând hărți și imagini aeriene, disponibile pentru cercetarea arheologică și literatura de specialitate de astăzi. În același timp, am demarat realizarea bazei de date pentru tipar și distribuire online. Scopul prim este de a pune la dispoziția specialiștilor și tuturor celor interesați această bază de date.

Cercetarea a arătat că multe dintre izvoarele scrise ale comitatului Bodrog s-au pierdut de-a lungul vremii. Și totuși, comparativ cu unitățile similare înconjurătoare, mai sunt multe documente medievale ce conțin o mulțime de informații geografice care se pretează în figurarea locuirii în acest comitat.

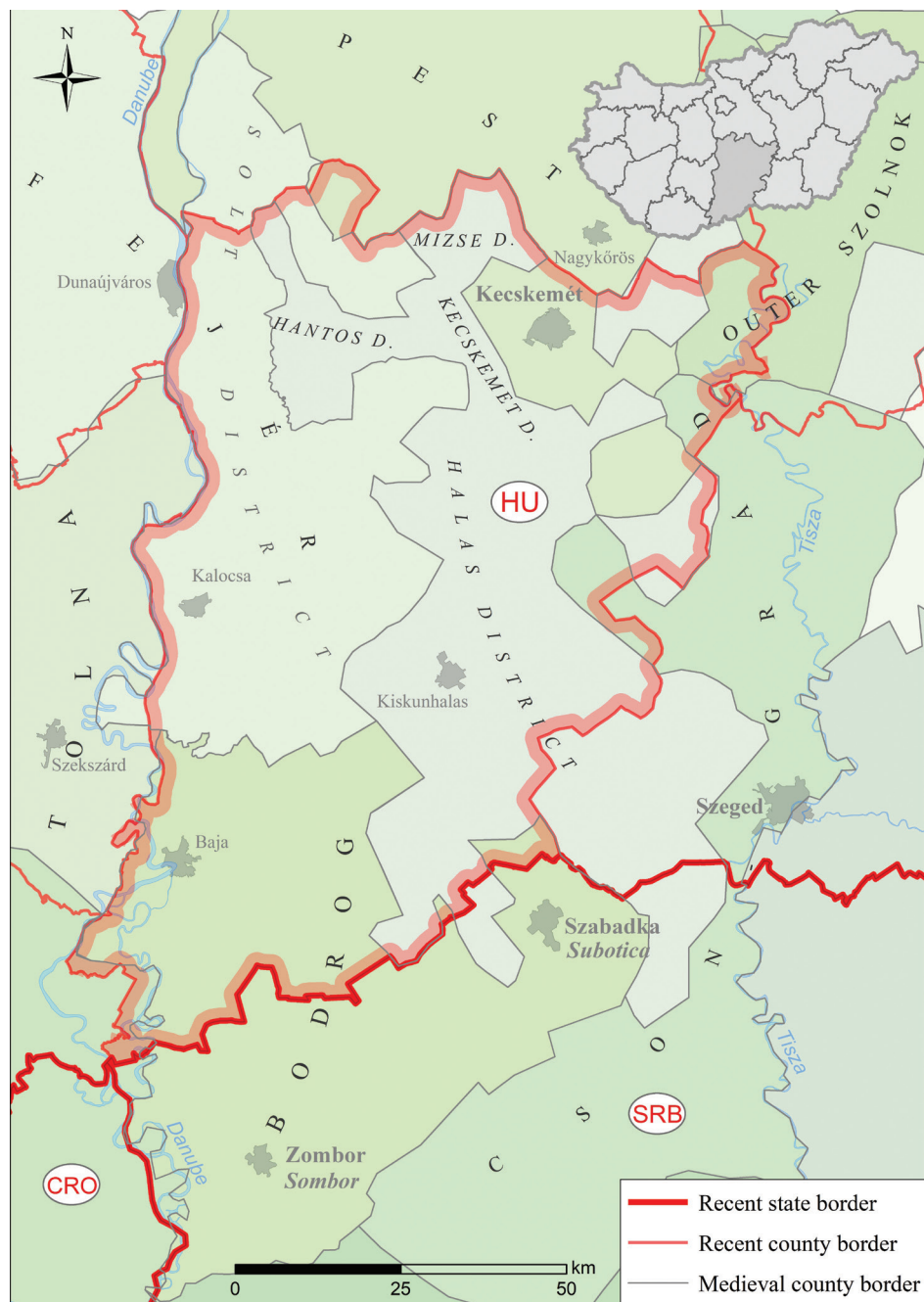

Fig. 1. The former medieval counties and districts (mid-15th century) superimposed on the area of present-day Bács-Kiskun County. / Fostele comitate și districte medievale (mijlocul secolului al XV-lea), suprapuse în zonă de județul Bács-Kiskun.

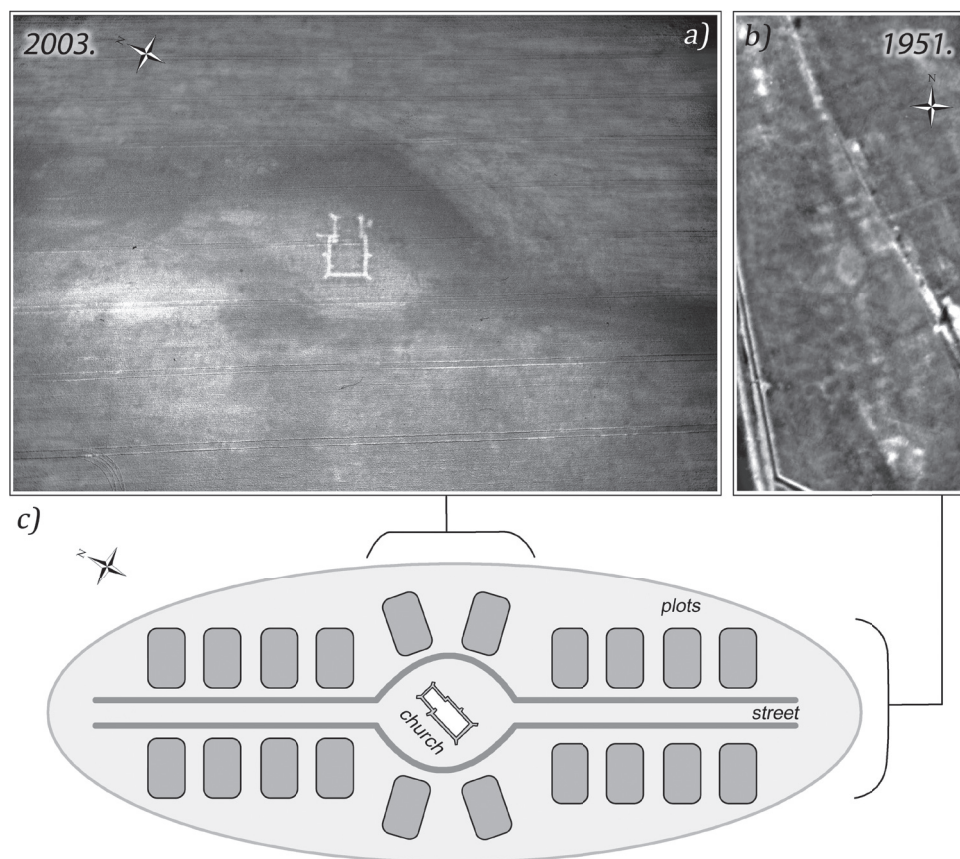

Fig. 2. Aerial photographs of the medieval Arany village near Vaskút (a-b), the settlement structure has been derived from the photos (c). / Fotografii aeriene ale satului medieval Arany, în apropiere de Vaskút (a-b); structura aşezării a fost obţinută în baza acestor fotografii (c).

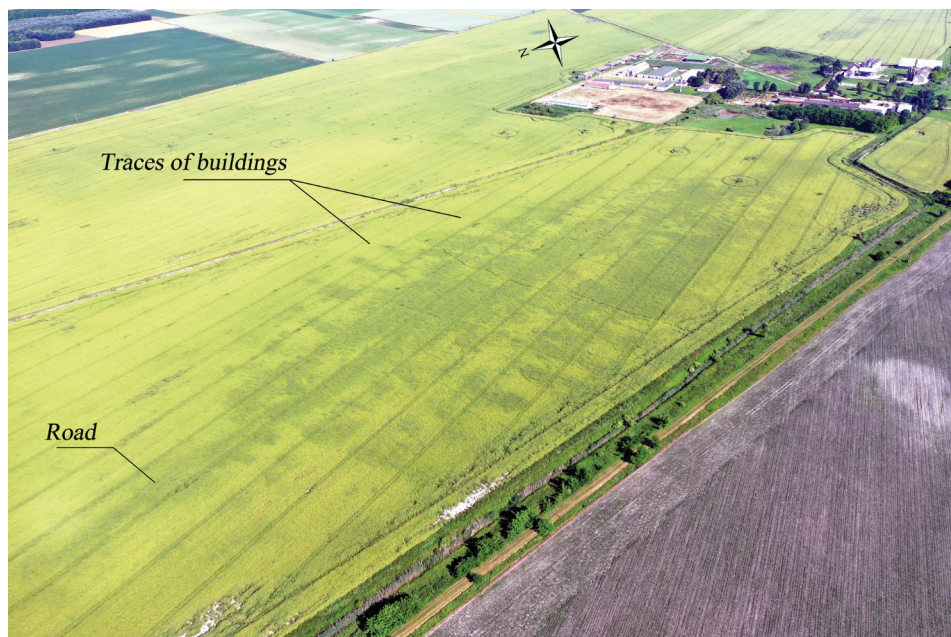

Fig. 3. Oblique aerial photograph of Arany village, the settlement structure is clearly visible. / Fotografie aeriană înclinată a satului Arany; structura aşezării este clar vizibilă.

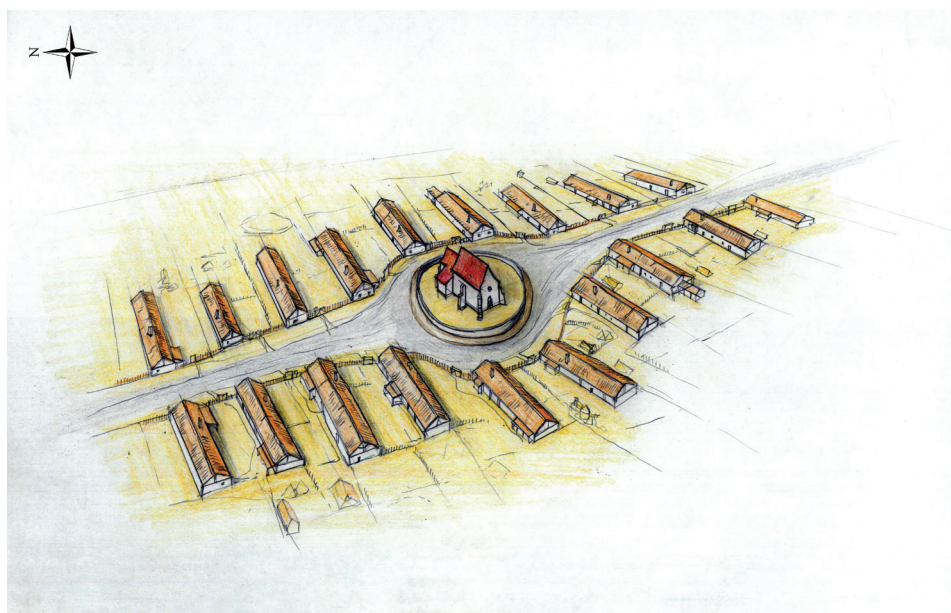

Fig. 4. Hypothetical reconstruction of Arany village (Frigyes König).
/ Reconstrucție posibilă a satului Arany (Frigyes König).

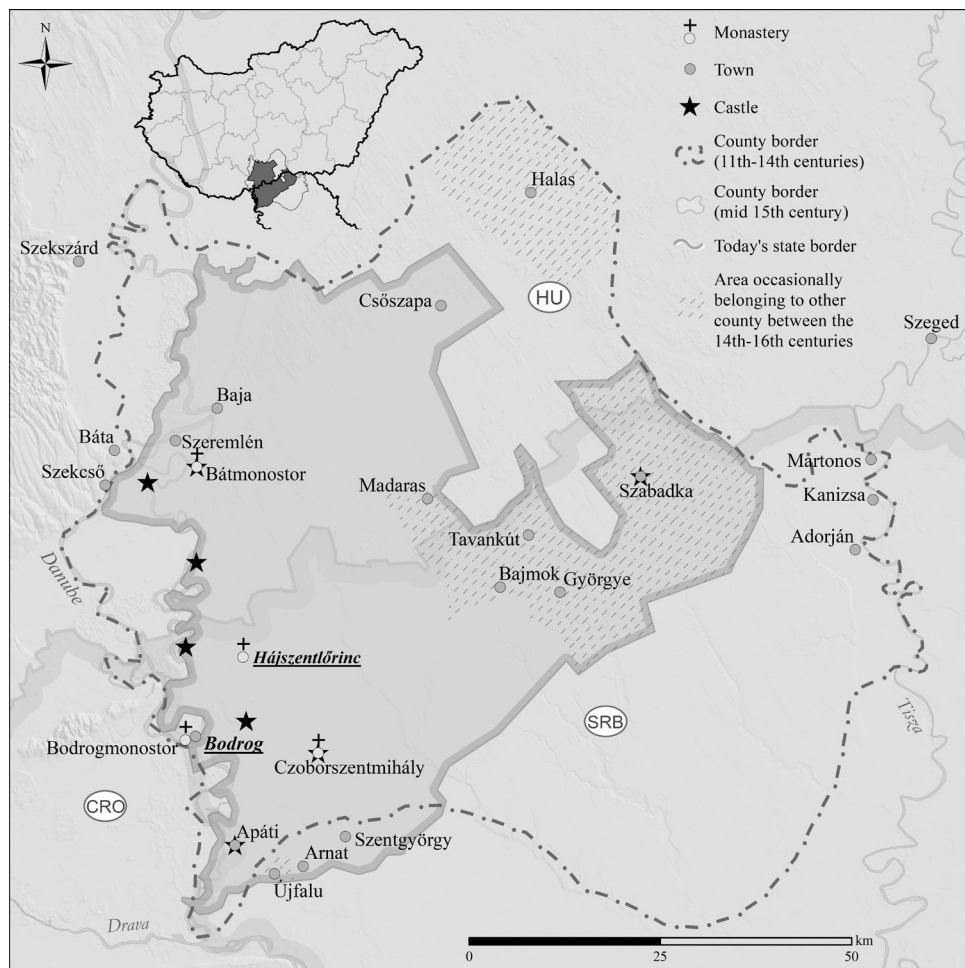

Fig. 5. The changes in the medieval borders of Bodrog County between the 13th and 15th centuries. / Modificările hotarelor județului Bodrog, între secolele al XIII-lea și al XV-lea.

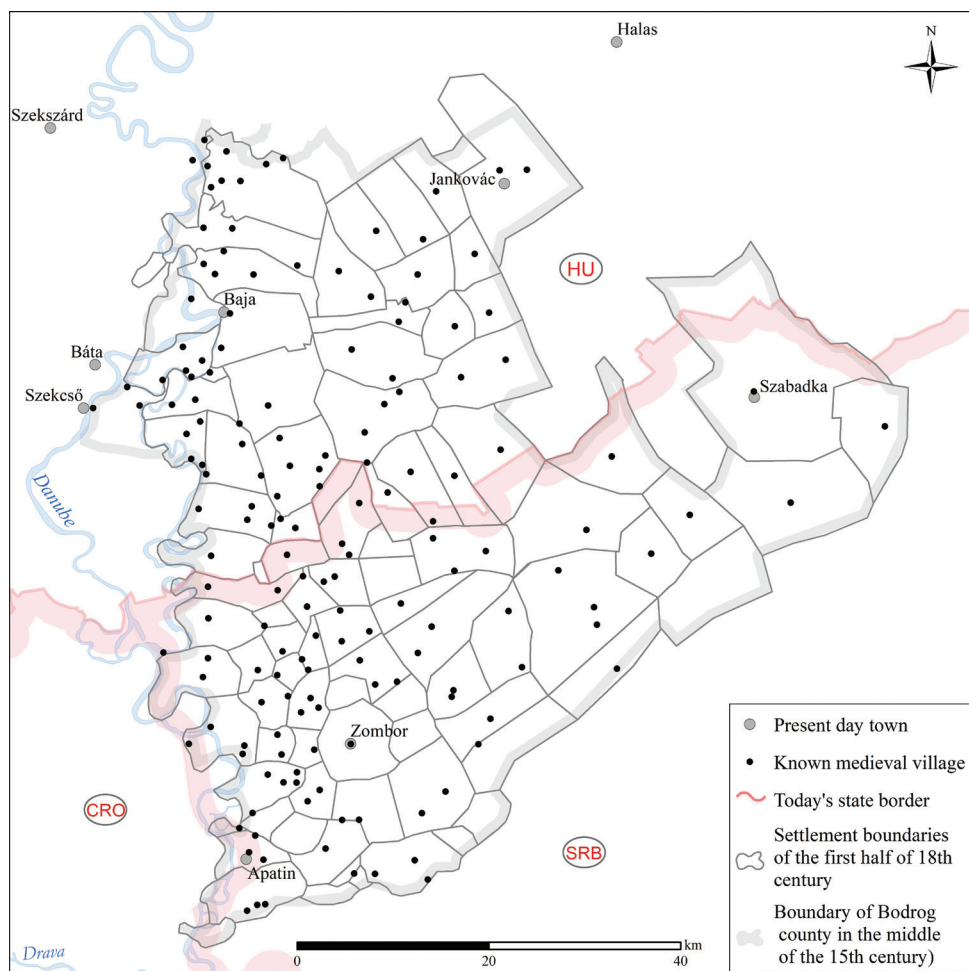

Fig. 6. Settlement boundaries in the area of the former Bodrog County in the first half of the 18th century. / Hotarele așezării în teritoriul fostului comitat Bodrg, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Acoustics	– Acoustics, New Delhi, India
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
ActaPP	– Acta Paleontologica Polonica, Varşovia
ActaPR	– Acta Paleontologica Romaniaae, Cluj-Napoca
ActaZC	– Acta Zoologica Cracoviensia, Cracovia
AE	– L'Année Épigraphique, Paris
AÉ	– Archaeologia Értesítő, Budapesta
AnB (S.N.)	– Analele Banatului, Serie Nouă, Timişoara
ANODOS	– ANODOS. Studies of the Ancient World, Trnava
ANRW	– Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, New-York/Berlin.
Anthropozoologica	– Anthropozoologica. Bulletin de l'association L'Homme et l'animal, Société de recherche interdisciplinaire
Apulum	– Apulum, Alba Iulia
AR	– Alba Regia, Székesfehérvár
ArchHung	– Archaeologia Hungarica, Budapesta
ArchR	– Archeologické rozhledy, Praga
Arheologija	– Arheologija, Sofia
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iaşi-Bucureşti
ArhPreg	– Arheološki pregled, Belgrad
Arheovest	– Arheovest, Timişoara
ArhVestnik	– Arheološki Vestnik, Ljubljana
ASF	– Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
AUA Hist.	– Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Alba Iulia
Balcanica	– Balcanica, Belgrad
Banatica	– Banatica, Reşiţa
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford

BB	– Bibliotheca Brukenthal, Sibiu.
BBMTTÉ	– A Bács-Bodrog megyei Történelmi Társulat évkönyve, Zombor
BCMI	– Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCSS	– Buletin Cercurilor Științifice Studențești, Alba Iulia
BHAUT	– Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BibIAM	– Biblioteca Archaeologica Moldaviae, Iași
BibISeptem	– Bibliotheca Septemcastrensis, Sibiu
BibIThr	– Bibliotheca Thracologica, București
BKMM	– Bács-Kiskun megye múltjából, Kecskemét (Budapest)
BM	– Belvedere Meridionale, Szeged
BMJTSA	– Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie, Alexandria
BMMK	– A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, Békéscsaba
BMN	– Bibliotheca Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
BUA	– Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia
BullInstArch	– Bulletin of the National Institute of Archaeology, Sofia
Caietele CIVA	– Caietele Asociația Cercul de Istorie și Arheologie, Alba-Iulia
CCA	– Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ	– Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CepR	– C. C. Petolescu, Cronica Epigrafică a României, în SCIVA, București.
CercArh	– Cercetări Arheologice, București
CMRED	– D. Tudor, Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danubiorum, în Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, t.1, vol. I-II, Leiden, 1969–1976
CN	– Cercetări numismatice, București
ContrTertQuaternGeol	– Contributions to Tertiary and Quaternary Geology, Leiden
Cumania	– Cumania, Kecskemét

Dacia (N.S.)	– Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
DissPann	– Dissertationes Pannonicae, Budapesta
DL	– Hungarian National Archive Diplomatic Archive
DP	– Documenta Praehistorica, Ljubljana
EM	– Erdélyi Múzeum. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
EphNap	– Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Ethnographia	– Ethnographia, Budapest
FoliaArch	– Folia Aechaeologica, Budapesta
GE	– Global Environment. The White Horse Press, Cambridgeshire
Geoarchaeologia	– Geoarchaeologia: An International Journal, USA
Glasnik	– Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd
GodMGB	– Godišnjak muzeja grada Beograda, Beograd
HBMLK	– Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei, Debrecen
HD	– HD Epigraphic Database, Heidelberg
HM	– Military History Institute and Museum – Historical Map Library, Budapest
HR	– Határtalan régészet, Szeged
HT	– Helynévtörténeti Tanulmányok, Debrecen,
IDR	– Inscriptiile Daciei Romane, București
IJO	– International Journal of Osteoarchaeology, West Sussex (UK)-New Jersey (USA)
ILD	– C.C. Petolescu, Inscriptiile latine din Dacia, București, 2005
ILI	– Jaro Sasel, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMIII et MCMXL repertae et editae sunt (Situat, 25), Ljubljana, 1986
Iliria	– Iliria, Tirana
JBRThessaloniki	– Journal of Biological Research, Thessaloniki
JFA	– Journal of Field Archaeology, Boston
JMS	– Journal of Molluscan Studies, Londra
JPA	– Journal of Paleontology, Cambridge
JRGZM	– Jahrbuch des Römisch-Germanischen Museums, Mainz
LÉ	– Levéltári Évkönyv, Miskolc
Létünk	– Létünk, Szabadka
Limes	– Buletin Limes, Cluj-Napoca

LK	– Levéltári Közlemények, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MAA	– Monumenta Avarorum Archaeologica, Budapest
MagN	– Magyar Nyelvjárások, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszékének, Debrecen
MCA	– Materiale și Cercetări Arheologice, București
MG	– Mešovita građa/Miscellanea, Beograd
MNL OL	– Hungarian National Archive, Budapest
MNL PML	– Hungarian National Archive – Pest County Archives, Budapest
NJAMÉ	– Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, Nyíregyháza
OSZK	– National Széchényi Library, Budapest
ÖStA HKA	– Austrian State Archives Hofkammerarchiv, Wien
PB	– Patrimonium Banaticum, Timișoara
PeerJ	– The Journal of Life and Environmental Sciences, USA
PreAlp	– Preistoria Alpina. Museo delle Scienze, Trento
PZ	– Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig
RadVM	– Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RÉA	– Revue des Études Anciennes, Bordeaux
RÉSEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevBGS	– Review of the Bulgarian Geological Society, Sofia
RevSocGeolEsp	– Revista de la Sociedad Geológica de España, Salamanca
Rubicon	– Rubicon, Budapest
Sargetia	– Sargetia. Buletinul Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva
SC	– Studia Comitatus, Szentendre
SCIA	– Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
SCIV(A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SIB	– Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SHHA	– Studia Historica Historia Antigua, Salamanca
SlArch	– Slovenská Archéologia, Bratislava
SSEEP	– Studies into South-East European Prehistory, Suceava
StAA	– Studia Antiqua et Archaeologica. Iași
StComC	– Studii și Comunicări de Istorie și Etnografie, Caransebeș

StHHA	– Studia Historica. Historia Antigua, Salamanca
StudiaUBB. Geologia	– Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Geologia, Cluj-Napoca
Światowit	– Światowit, Varşovia
Századok	– Századok, Budapest
TET	– Tér és társadalom, Budapest
TFK	– Történeti földrajzi közlemények, Budapest
TFT	– Településföldrajzi tanulmányok, Szombathely
TG	– Tudományos Gyűjtemény, Pest
Tibiscum	– Tibiscum. Studii şi Comunicări de Etnografie şi Istorie, Caransebeş.
Tibiscus	– Tibiscus, Timişoara
TIR	– D. Tudor, Tabula Imperii Romani. Drobeta-Romula-Sucidava, Bucureşti, 1965
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, Bucureşti
TK	– Településtudományi Közlemények, Budapest
TMLF	– Tolna Megyei Levéltári Füzetek, Szekszárd
TN	– Transsylvania Nostra. Fundația Transsylvania Nostra, Cluj-Napoca
TR	– Transylvanian Review, Cluj-Napoca
TörtSz	– Történelmi szemle, Budapest
Tudománytár	– Tudománytár, Pest
Uránia	– Uránia. Népszerű tudományos folyóirat, Budapest
Valahica	– Complexul Național Muzeu Curtea Domnească, Târgoviște
Viminacium	– Viminacium, Požarevac
ZbornikNM	– Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad
Ziridava	– Ziridava, Arad
ZO	– A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I-XII. 1873–1931.
ZoosystEvol	– Zoosystematics and Evolution, Berlin
ZPE	– Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

NORME DE TEHNOREDACTARE

Materialele vor fi trimise prin e-mail la adresele: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Autorii își asumă respectarea tuturor prevederilor legii copyrightului iar acceptarea lucrărilor se va face în urma verificării respectării standardelor științifice și editoriale, verificare realizată prin procesul de *peer review*.

La tehnoredactarea textului se va folosi: editorul de text Microsoft Word Office 2000, 2003, 2007 și 2010, caractere Times New Roman, corp 12, aliniat bloc, paragraf – *first line*, spațiat la 1 rând. Notele vor fi obligatoriu de subsol, cu caractere de 10, numerotate continuu.

Titlul lucrării va fi redactat cu majuscule, poziționat în centrul paginii. Sub titlu, în dreapta paginii, va fi trecut numele autorului (autorilor) cu caractere italice, fără titlul științific, însoțite de un asterisc (*) care se va regăsi la subsolul paginii, înainte de prima notă, unde se vor trece numele instituției unde activează autorul, adresa acesteia și adresa personală de e-mail a autorului.

Autorii români vor scrie la începutul textului cuvintele-cheie (maxim 5) și un rezumat de 250–300 de cuvinte, ambele redactate în limba română, indiferent de limba în care a fost scris articolul. Traducerea în limba engleză a cuvintelor cheie și a rezumatelor va fi realizată de către redacția revistei. Autorii din străinătate, indiferent de limba în care a fost redactat articolul, îl vor însoți de cuvinte cheie și rezumat în limba engleză. Textul materialului va fi alcătuit fără sublinieri, îngroșări de litere, căsuțe de dialog etc. De asemenea, citatele vor fi puse fie între ghilimele de tipul “ ” (folosind English US din setarea de limbă), fie introduse cu caractere italice (nu se vor folosi ambele sisteme concomitent).

Planșele se vor preda scanate în format Tiff, rezoluție 300–600 dpi.

Fotografiile digitale se predau în format Tiff, într-o rezoluție minimă de 3 dpi.

Modul de citare:

Pentru partea de Arheologie se va folosi, după preferință, sistemul Chicago sau Harvard. În cazul sistemului Harvard, la notele de subsol se va cita autorul (autorii), anul apariției și pagina (figura, planșa, fotografia). Ex:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

La finalul materialului se va atașa în mod obligatoriu lista bibliografică în ordinea alfabetică a numelor autorilor, după exemplul de mai jos:

Țicu 1998,

D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

Pentru partea de Istorie se va utiliza obligatoriu *The Chicago Manual of Style* (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). În acest caz citarea se va face după cum urmează:

1. Cărți de autor:

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90 –91.

La următoarele citări se indică doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. Articole și studii din periodice:

Dragoș Lucian Țigău, “Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora,” *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

La următoarele citări se va indica doar numele autorului, 1–2 cuvinte din titlu și pagina, după cum urmează:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230.

3. Volume colective:

Victor Motogna, “Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești,” în C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

La următoarele citări va apărea sub aceeași formă întâlnită în cazul citărilor din periodice:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. La edițiile de documente se va utiliza sistemul folosit la cărțile de autor, ex:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

În cazul în care editorul este altul, citarea se va face după cum urmează:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. În cazul în care într-o notă este citată o lucrare, urmată în nota următoare de aceeași lucrare, se va folosi *Ibidem* prescurtat în forma *Ibid.*, fără a fi pus în italic. Ex:

Țigău, “Banii de Caransebeș,” 230
Ibid., 231.

Nu se vor folosi sub nicio formă *op. cit.*, *loc. cit.* sau *Idem*.

Pentru mai multe detalii privind sistemul de redactare și citare vă rugăm consultați adresa indicată (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). Pentru accesul total la întreg sistemul de referințe vă recomandăm înregistrarea pe site-ul respectiv, înregistrare gratuită și valabilă pentru o perioadă de 30 de zile.

EDITORIAL GUIDE

Authors should send their articles via e-mail to: office@muzeulbanatului-montan.ro, lboldea.ist27@gmail.com, adimagina@gmail.com.

Authors are expected to assume integrally the copy-rights rules; the articles would be accepted after their scientific and publishing standards checking up through the peer review process.

Articles should be written up to Microsoft Word Office 2000, 2003, and 2007, and 2010; font: Times New Roman, size 12, justified, & = 1st line, space – single row. Only footnotes should be taken into account, size 10, continuously numbered.

Title: it would be written with block letters, centered on the page.

Author(s): the name would be written below the title, right of the page, font italics, without the author(s)'(s) scientific title; an asterisk (*) should be put after the name, and the same one should be written before the first footnote, with some data on the author(s): institution he (they) work(s) at, address of this one and the author(s)'(s) own e-mail address.

The Romanian authors should write the keywords (maximum 5) and an abstract of 250–300 words, at the beginning of the article, both of them in Romanian, no matter the language the article is written down. English translation for keywords and abstract would be provided by the revue team. The authors from abroad should write the article keywords and abstract in English under the above rules, no matter the language the article is written down. The article body should be written without bold or underlined letters or dialogue marks etc. Citations will be either put between quotation marks (“”) using US English setting, or written in italics (they should be never used concomitantly).

Plates should be presented in tiff format (300–600 dpi).

Digital photos should be presented in tiff format (300 dpi minimum).

References citation:

For *Archaeology*, the author(s) should use either *Chicago* or *Harvard* system. In Harvard system, the corresponding footnote should have: author(s), year of publication, and page (figure, plate, photo.). Example:

Georgescu 2007, 17, fig. 14.

Georgescu, Ionescu 2007, 19.

The reference list would be added after the article, in an alphabetic order of authors' name, as following:

Țeicu 1998,

D. Țeicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.

Szentmiklosi 2010,

Al. Szentmiklosi, *Locuirea de tip Cruceni-Belegiš de la Cruceni-Módosi út (jud. Timiș). Sondajele arheologice din anii 1997 și 1999*, în *Banatica*, 20/I, 2010, 293–306.

For History, the author would use The Chicago Manual of Style (<http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>). In such a case, citation will be as following:

1. *Books:*

Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii arpadieni* (București: Editura Enciclopedică, 2008), 90–91.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Achim, *Politica sud-estică*, 103.

2. *Articles and studies in periodical journals:*

Dragoș Lucian Țigău, "Banii de Caransebeș și Lugoj. Considerații asupra atribuțiilor și competențelor acestora," *Studii și Materiale de Istorie Medie* XVI (1998): 225–241.

Next citations would contend only the author's name, 1–2 words from the title, and page, as follows:

Țigău, "Banii de Caransebeș," 230.

3. *Chapter or other part in books:*

Victor Motogna, "Banatul românesc în cele dintâi veacuri al stăpânirii ungurești," in C. Grofșorean, ed., *Banatul de altădată. Studii istorice*, vol. I (Timișoara, 1944), 275.

Next citations will follow the articles and studies in periodical journals order:

Motogna, “Banatul românesc,” 276.

4. *Documenta* – the system for books should be used, as following:

Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol. IV (Budapest, 1883), 380.

For another editor than the author, citation will be as follows:

Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesmegye és Temesvárváros történetéhez*, ed. Ortway Tivadar, vol. I (Pozsony, 1896), 150–151.

5. If a reference is cited in a footnote and the same reference will be present in the next footnote, citation would use *Ibidem* in short *Ibid.*, normal letters. Example:

Țigău, “Banii de Caransebeș”, 230
Ibid., 231.

Never use *op. cit.*, *loc. cit.*, or *Idem*

For more details we suggest you to see: <http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>.

To totally access the reference system, you may register yourselves on this site (30 days free registration).

UN INSTRUMENT MUZICAL REALIZAT DINTR-O VALVĂ FOSILĂ
APARTINÂND FAMILIEI *OSTREIDAE* (RAFINESQUE, 1815)
TĂRTĂRIA-GURA LUNCII CAMPANIA 2018, TRANSILVANIA, ROMÂNIA

Ana-Maria Păpureanu, Sabin Adrian Luca, Cristian Titus Florescu

Rezumat. Unul dintre obiectele cele mai interesante al campaniei de cercetări sistematice a anului 2018 este un instrument muzical (?) realizat dintr-o valvă fosilă aparținând familiei *Ostreidae* (Rafinesque, 1815). Aceasta pare a aparține culturii Petrești.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE REFERITOARE LA NEOLITICUL TIMPURIU
(STARČEVO – CRIȘ) REALIZATE CU OCAZIA CONTRUIRII
HIDROCENTRALEI DE LA PORȚILE DE FIER. ISTORICUL
CERCETĂRIILOR DIN JUDEȚUL CARAȘ SEVERIN

Constantin Adrian Boia

Rezumat. Cercetările arheologice referitoare la neoliticul timpuriu (cultura Starčevo – Criș) în România au debutat în doua jumătate a secolului al XIX-lea (în Banat) prin cercetările sistematice al lui Kisleggy Nagy Gyula și ale lui Felix Milleker. Perioada de maxim interes (pentru neoliticul timpuriu, dar nu numai) a fost reprezentată de cercetările realizate cu ocazia construirii hidrocentralelor de la Porțile de Fier I (1965-1971) și II (1977-1984). Rezultatele acestor săpături și periegheze și ale celor mai târzii, din anii 1980-1990, s-au concretizat prin publicarea unor volume și studii referitoare la neoliticul Banatului de către Gheorghe Lazarovici Sabin Adrian Luca, Florin Drașovean etc.

Neoliticul timpuriu din zona de sud-vest și de sud a țării trebuie însă să fie cercetat și analizat comparativ cu perioada de final a mezoliticului, care a fost bine documentată în zona Porților de Fier, atât pe malul românesc, dar în special pe malul sârbesc al Dunării, prin cercetări arheologice sistematice și de salvare, utilizându-se atât metode clasice de cercetare cât și metode interdisciplinare moderne, care ne ajută să înțelegem într-o măsură tot mai mare comunitățile neolitice din această zonă.

Nerealizarea unei periegheze pe o lățime mai mare, aproximativ de 1-2 kilometri de-a lungul Dunării, alterează nivelul actual de cunoștințe asupra neoliticului timpuriu din România, o cercetare de teren în această zonă consider că este necesară tocmai pentru a completa cu informații lacunele deja existente.

RAPORT PRELIMINAR PRIVIND CERCETĂRIILE ARHEOLOGICE DE LA RAPOLTU
MARE-LA VIE, CAMPANIA 2017

Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat,
Gică Băeștean, Ioana Lucia Barbu, Mihaela-Maria Barbu,
Costin-Daniel Țuțuianu, Antoniu Tudor Marc,
Angelica Bălos, Andrei Gonciar, Alexander Brown

Rezumat. Campania de cercetare arheologică a anului 2017, desfășurată în două etape, între 22 mai-10 august și 20 octombrie-10 noiembrie, a avut ca scop continuarea cercetărilor începute în anii trecuți în zona SpI, alături de deschiderea unei noi secțiuni în centrul terasei din punctul Rapoltu Mare-*La Vie*, unde cercetările non-invazive au indicat prezența unei clădiri importante.

Au fost identificate părți din clădire datate în secolele II-III și structuri de locuire preistorice, datate în Paleolitic, Neolitic și Epoca Bronzului.

DATE ASUPRA RESTURILOR DE FAUNĂ DIN AȘEZAREA CELTICĂ (LA TÈNE B2-C) DE LA GIARMATA, JUDEȚUL TIMIȘ

Georgeta El Susi

Rezumat. Situl celtic de la Giarmata- *Baraj* a fost cercetat cu ocazia săpăturilor de salvare pe autostrada Timișoara-Lugoj. Cu această ocazie au fost săpate 41 complexe, aparținând bronzului târziu (Cruceni-Belegiș), celei de-a doua epoci a fierului precum și evului mediu timpuriu. Din locuirea celtică (sec. IV-III BC) s-au analizat 544 oase de animale, recuperate din câteva locuințe (cx. 1, 4, 15, 17a, 18, 32, 37, 38, 40-43) și trei gropi (cx. 22, 41, 47). Mamiferele însumează 530 piese, dintre care 393 determinabile; 109 sunt spărturi neidentificate iar 28 de fragmente sunt pereți din coarne de cerb și căprior, probabil deșeuri de prelucrare sau unelte deteriorate. Ponderea segmentului domestic este de 94,1%, față de numai 2,46% a celui sălbatic. Semnalăm apariția oaselor de pasăre (găină), ele reprezentând o caracteristică a eșantioanelor acestei perioade. Ca NISP (număr de resturi) prevalează vita (33,91%), urmată de porc (23,09%), ovine și caprine (20,15%), cal (10,07%) și câine (6,88%). Cerbul însumează 2,21% și castorul doar 0,25%. Ca NMI (număr minim indivizi) proporțiile interspecifice se păstrează, cu unele variații procentuale date de ponderea inegală a părților corporale de unde provin oasele. Astfel, bovinele însumează 29,51%, urmate de ovine și caprine (26,23%), suine (22,95%), cal (11,47%) și câine (3,28%). Bovinelor le aparțin 138 fragmente de la minimum 18 indivizi, distribuți astfel grupelor de vârstă: trei indivizi sacrificați între 12-18 luni (16,67%), tot atâția între 2-3 ani și 11 peste 3 ani (61,11%). Dintre aceștia, trei aveau între 3-4 ani, unul între 4-6,5 ani (5,55%) și cinci între 6,5-9 ani (27,78%). Puținele dimensionări ale lotului de la Giarmata sugerează bovine gracile, probabil cu talie joasă. Porcului i-au fost atribuite 94 oase aparținând la 14 indivizi, sacrificați astfel: în primul an de viață s-au sacrificat șapte indivizi (50%), dintre care trei până până la 6 luni. În al doilea an de viață s-au tăiat cinci specimene (35,72%) și două între 2-3 ani (14,28%). Predomină așadar, animalele subadulte, care au atins o anumită greutate corporală, tăierile animalelor tinere făcându-se ocazional. Cele 82 oase de rumegătoare mici au fost atribuite la minimum 16 specimene. Circa 16 fragmente au fost atribuite caprinelor, 26 fragmente ovinelor și 40 fragmente neatribuite specific. Materialul caprinelor provine de la două animale sacrificate între 18-24 luni, unul între 6-12 luni și altul între 4-6 ani. Ultimului exemplar i s-a atribuit și un radius cu lungimea maximă de 164 mm, pe baza sa estimându-se o talie de 65,27 cm. Oasele de ovine provin de la șapte animale, dintre care unul sacrificat între 6-12 luni, altul între 18-24 luni, trei între 2-4 ani și doi peste 4 ani. Incluzând și exemplarele neatribuite specific, din cele 16 animale prezumate, până la un an s-a sacrificat 17,75%, 37,5% între 2-4 ani, 25% între 2-4 ani și 19,75% peste 4 ani. Se pare că exploatarea rumegătoarelor mici era una mixtă, vizând carnea cât și produsele lactate, lâna. Lipsesc animalele sub 3 luni, sacrificările pentru carne executându-se mai ales după atingerea unei anume greutăți corporale. De la cal s-au identificat 41 oase din scheletul a șapte animale. Cu siguranță calul era utilizat în consumul comunităților celtice de la Giarmata. Vârstele de

sacrificare indică un exemplar între 15-18 luni, două animale între 2-3,5 ani și patru peste 4,5-5 ani. Dintre acestea trei aveau maximum 5-8 ani. Măsurătorile prelevate pe oasele sale indică o populație eterogenă, cu exemplare de mărime mică și medie. Câinelui îi aparțin 28 oase de la două exemplare, un adult și altul de 12-15 luni. Din scheletul unui cocoș au fost determinate o pereche de coracoide, de ulne, de femure, tibiotarsele, tarsometatarsele, coxalul, un radius și o scapulă. Dintre speciile vâdate amintim cerbul și castorul, ponderea lor este de numai 2,46%. Prin trăsăturile sale, eșantionul fauna de la Giarmata se încadrează, în general, în tiparul economic al altor așezări celtice europene constând în: rata mică a vânatului, prevalența bovinelor, creșterea găinii, prelucrarea cornului de cervidee, exploatarea calului sub raport alimentar și utilitar, specii domestice mai puțin robuste și nu prea înalte.

FIBULE APARTINÂND EPOCII TÂRZII A FIERULUI PROVENITE DIN COLECȚIA LUI IMRE PONGRÁCZ

Milica Tapavički-Ilić, Andrei Georgescu

Rezumat. La sfârșitul secolului al XIX-lea, Imre Pongrácz era ofițer în portul Orșova, unde superviza activitățile de la canalul de navigare. De-a lungul acestei perioade, muncitorii i-au predate multe artefacte arheologice, descoperite pe șantier. Pongrácz a strâns astfel, după un timp, un număr semnificativ de astfel de obiecte și și-a creat o colecție de 6000 de piese, vândută mai târziu Muzeului Banatului Montan. Multe dintre piese provin de pe malul drept al Dunării, astăzi în Serbia. Piesele au fost clasate după materialul din care au fost realizate (ceramică, metal etc.), dar s-a încercat și clasarea lor cronologică, după perioadele cărora le aparțin. Articolul de față se ocupă de fibulele din această colecție, datând din epoca târzie a fierului, care acoperă aproape integral fazele culturii La Tène, de la B la D.

INVESTIGAȚIILE CU METODE NON-INTRUZIVE ALE CASTRULUI ROMAN DE LA POJEJENA (CARAȘ- SEVERIN) - RAPORT PRELIMINAR

Emil Jęczmienowski

Rezumat. Raportul preliminar al proiectului de cercetare româno-polonez de la Pojejena, dorește să prezinte câteva dintre rezultatele și concluziile preliminare asupra cercetărilor de teren conduse de către noi în ultimii ani la Pojejena. Astfel, am executat aici periegeze coroborate cu scanări geofizice dar și cu metode intruzive, prin executarea unui mic sondaj de verificare a rezultatele din anii anteriori. Trebuie menționat că Pojejena a fost excavată în 1970 de către cercetătorii români, după care aici nu au mai avut loc cercetări arheologice sistematice, până la venirea acestei echipe. Pentru început, am localizat pe teren concentrări de material, aflate la o mai mică sau mai mare depărtare de castru. Cu ajutorul scanărilor geofizice am investigat întreaga zonă disponibilă din interiorul și exteriorul castrului, ceea ce ne-a permis să identificăm clădiri aflate în interiorul fortificației, dar și să identificăm o fază anterioară a castrului, din lemn și pământ, mult mai mică decât castrul de piatră. Sondajul a fost executat în apropierea porții de est, prin intervallum și colțul horreum-ului, completând informațiile despre istoria castrului. Acest raport va prezenta rezultatul preliminar al scanărilor geofizice, rezultatele sondajului vor fi menționate la modul general. Acestea vor fi publicate pe viitor într-un studiu mai extins asupra acestei fortificații.

DOUĂ DIPLOME MILITARE FRAGMENTARE DIN TERITORIUL DROBETEI

Dan Dana

Rezumat. Acest scurt articol publică un mic fragment de diplomă militară romană descoperit în teritoriul Drobetei, la Izvoarele, și republică un alt mic fragment de diploma găsit la Gîrla Mare (de asemenea în jud. Mehedinți). Cele două fragmente sunt copii ale unor constituții din timpul domniei lui Traian, pentru trupele auxiliare din Moesia Superioară, respectiv Dacia sau Moesia Superioară.

NOI CĂRĂMIZI ȘTAMPILATE DESCOPERITE ÎN LATURA ESTICĂ A CASTRULUI ROMAN DE LA POJEJENA (JUD. CARAȘ SEVERIN)

Călin Timoc, Emil Jęczmienowski

Rezumat. Arheologia epocii romane de la Pojejena a adus odată cu evoluția cercetării noi informații epigrafice despre unitățile militare care au staționat periodic aici, pe malul stâng al Dunării. Un indicator al acestei problematice pot să fie cărămizile și țiglele ștampilate, care apar la clădirile ce alcătuiesc planul interior al fortificației. Ultimele săpături, dar și rezultatele prospecțiunilor non-invazive ne-au arătat că una din porțile castrului, cea de est, *porta praetoria* nu a fost atinsă niciodată de cercetări anterioare și locul acesta la un sondaj ne-a oferit asemenea descoperiri importante.

Tegulele ștampilate identificate de noi *in situ* ne-au schimbat complet perspectiva asupra compoziției garnizoanei, în special în secolul al III-lea. Niciuna dintre piesele identificate nu depășesc ca moment al utilizării lor ca material de construcție, mijlocul secolului al III-lea. În afară de o singură ștampilă, care aparține trupei auxiliare *cohors V Gallorum* (și aceast fragment de cărămidă identificat la suprafață), restul din piesele publicate aici aparțin celor două legiuni ale provinciei Moesia Superior: *legio VII Claudia* și *legio IIII Flavia Felix*.

UN OPAIȚ GLAZURAT DE LA TIBISCUM

Simona Regep

Rezumat. În timpul cercetărilor arheologice efectuate în anul 2010, în așezarea civilă de la *Tibiscum* printre obiectele ceramice a fost găsit și un opaiț din lut glazurat.

Piesa de iluminat în discuție este o lampă având corpul circular, cu un singur cioc ogival și volute. A fost realizată în tipar dintr-o pastă semifină de culoare roșie, uniform arsă. Întreaga piesă este acoperită de un strat de glazură de culoare verde-maronie, cu luciu metalic.

Lampa are corp rotund, cu cioc ogival flancat de volute dispuse pe cioc și pe bordură, decorate prin linii incizate; pe canalul ce leagă ciocul de rezervor se află două mici orificii de aerisire. Discul concav, adâncit, este delimitat de bordură prin două cercuri concentrice incizate și este decorat de jur împrejur de o bandă de linii incizate dispuse radial, iar partea centrală, ce conține orificiul de alimentare, nu prezintă decor. Bordura lată este decorată cu motiv vegetal

cu frunze de viță de vie și struguri. Toarta supraînălțată, dispusă pe bordură, probabil inelară, nu se mai păstrează. Rezervorul lămpii, rotund, are fundul plat, marcat de două cercuri concentrice; în partea inferioară legătura ciocului la rezervor este marcată de o nervură în relief, decorată prin linii incizate.

În privința lămpii glazurate în discuție, ea a fost găsită într-un context arheologic datat în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. Este greu de stabilit dacă opaițul glazurat cu volute descoperit la *Tibiscum* este un produs de import sau unul local. Lampa glazurată descoperită la *Tibiscum*, prin întregul său aspect, a îmbogățit repertoriul descoperirilor de piese de iluminat, demonstrând încă o dată diversitatea produselor ceramice din Dacia și strânsele legături cu celelalte provincii din imperiu.

DESPRE CERCEII DE TIP CANDELABRU SAU CERCEI CU PANDANTIVE ȘI CASETĂ, ÎN DACIA ROMANĂ

Ana Cristina Hamat

Rezumat. Cerceii au devenit, în secolele I–III d. C., piesa dominantă între accesoriile îmbrăcăminții feminine. În cazul Daciei se întâlnesc două tipuri de largă circulație, unul cu bară curbată și pastă de sticlă colorată, care apare frecvent încă din zorii secolului I d. C. și până la finele provinciei, în secolul al III-lea, iar cel de-al doilea cu pandantiv oval și scut pe bară din aur, uneori emailat, prezent în mai multe variante mai ales în secolul al III-lea. De asemenea, alături de aceste două tipuri, întâlnim în Dacia și cerceii tip candelabru sau cerceii cu mai multe pandantive și casete. Șase cercei au fost descoperiți la Drobeta-Dierna, Tibiscum și Romita, lângă Potaissa, și unul a fost descoperit undeva pe teritoriul Transilvaniei. Toți sunt datați între secolele al II-lea și al IV-lea d. C., dar artefactele datând de la începutul secolului al IV-lea au fost descoperite pe linia Dunării și, din acest motiv, sunt corelate cu perioada de renaștere a Imperiului Bizantin sub dinastia lui Constantin cel Mare.

DESPRE POPULAȚIA DE LA ROMULA

Mariana Balaci

Rezumat. În capitala provinciei Dacia Inferior, Romula, în cele aproape 3 secole de stăpânire romană s-au perindat o serie de indivizi care au compus populația acestei așezări. Unii dintre ei, deși puțini la număr, au lăsat în urma lor un nume sculptat pe o piatră, dar cei mai mulți sunt anonimi și îi cunoaștem din cercetările realizate în necropolele orașului sau din cultura lor materială. Cercetarea pe care am realizat-o a utilizat mai multe surse de documentare și anume, informațiile epigrafice, monumentele sculpturale, necropolele, dar și cercetările arheologice care fac referire la cultura materială a populației romulense. Din analiza acestor surse s-au conturat destul de clar, printre altele, și existența a trei comunități socio-culturale care au conlocuit aici, adică dardano-dalmații, siro-palmyrenii și traco-dacii. Așa cum reiese din cercetarea întreprinsă de noi credem că nu greșim când spunem că putem vorbi mai degrabă de un multiculturalism la Romula și nu de un fenomen de interculturalitate. Cu toate acestea nu putem să nu remarcăm, de asemenea, că ceea ce a însemnat romanizarea provinciei s-a întâmplat și la Romula și acest proces este cel care a reușit să aducă laolaltă și să conviețuiască în arealul orașului populația care s-a stabilit aici din varii motive.

VIAȚA SPIRITUALĂ DIN BANATUL ROMAN ÎN PERIOADA SECOLELOR II-III P.CHR

Atalia Onițiu

Rezumat. Prezentul demers se constituie într-o sinteză a informațiilor existente cu privire la viața spirituală din sud-vestul Daciei romane, din teritoriul care se circumscrie Banatului, informații publicate și disponibile în literatura de specialitate. Structurat pe două secțiuni, și anume culte, abordate în maniera clasică a criteriului originii (culte greco-romane, orientale, egiptene, celto-germanice, traco-moesice) și edificii de cult (cercetate arheologic, atestate epigrafic sau presupuse), studiul încearcă să creioneze și să actualizeze deopotrivă, pe baza ultimelor descoperiri și publicații, imaginea vieții spirituale din sud-vestul provinciei Dacia. Se poate astfel constata existența unei diversități și eterogenități religioase, justificată și corelată fie cu politica religioasă a casei imperiale, fie cu originea etnică sau poziția socială a dedicanților. Marile așezări și centrele militare au jucat un rol important în viața spirituală a sud-vestului Daciei, iar dintre categoriile sociale cu un impact semnificativ trebuie menționați militarii. Prezența unor demnitari din capitala provinciei sau a unor notabili din alte orașe pe monumentele epigrafice descoperite subliniază integrarea Banatului, inclusiv din punct de vedere spiritual, în cuprinsul Daciei romane.

CONSIDERAȚII PRIVIND PREZENȚA CERCEILOR ȘI A MĂRGELELOR ÎN MORMINTE DE BĂRBAȚI DIN CIMITIRELE AVARE DIN TRANSILVANIA

Călin Cosma

Rezumat. Și în Transilvania, ca în multe locuri din Khaganatul avar, au fost descoperite în cimitirele avare morminte de bărbați care au conținut cercei și mărgelile. Numărul cimitirelor în care au fost descoperite aceste morminte este de mic (Gâmbaș, Sâncrai, Teiuș, Șpălnaca, Unirea 2/Veresmort), comparativ cu numărul total de necropole avare înregistrate în Transilvania. De asemenea, numărul de morminte de bărbați din cadrul cimitirelor precizate mai sus este și el mic (Tab. 1).

Am stabilit cinci tipuri de modalități de poziționare a cerceilor în morminte în legătură cu corpul uman și două tipuri de locuri de descoperire a mărgelilor în interiorul complexelor funerare (Tab. 2). Cerceii din mormintele de bărbați din cimitirele avare din Transilvania pot fi plasați în nouă categorii tipologice. Toate își găsesc analogii în mediul avar din Bazinul Carpatic (Tab. 3-4). Mărgelile descoperite sunt de diferite tipuri, cu analogii în aceeași zonă geografică și perioadă cronologică.

O serie de cercei au fost purtați în viața de zi cu zi. Există și cercei depuși în morminte cu rol de a afișa statutul social al defunctului. Mărgelile din mormintele de bărbați din cimitirele avare din Transilvania au putut avea, alături de afișarea statutului social, și o funcție apotropaică.

SECULAR SAU MONASTIC? PEISAJUL MEDIEVAL ȘI DISPUTELE ASUPRA DREPTULUI DE PROPRIETATE AL MOȘIEI *TIBURCZTELKE*

Rezumat. Istoria micii proprietăți din valea Chintenilor, numită *Tiburcztelke*, a cunoscut episoade tensionate în cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Dreptul de proprietate și, implicit, folosirea sa au constituit pricina unui proces, documentat pe parcursul a trei generații, între abația benedictină de la Cluj-Mănăstur și o familie de mici nobili care și-a legat titulatura de numele moșiei disputate. Proprietatea și așezarea din cuprinsul acesteia înregistrează cinci veacuri de existență, începând cu secolul al XIV-lea și până în cel de-al XVIII-lea, când satul a fost depopulat. Numărul mare de documente păstrate cu referire la lunga judecată a atras atenția prin cantitatea și calitatea detaliilor referitoare la părțile implicate și la elementele peisajului arheologic medieval.

Astfel, a fost posibilă localizarea și parțiala delimitare a zonei în care a apărut și evoluat *Tiburcztelke*. În linii mari, este un teritoriu flancat la sud de Chinteni, iar la nord și nord-est de Vechea, Deușu și Măcișu. Datele arhivistice, cartografice și toponimice au permis identificarea satului dispărut, a unor zone agricole, păduri, posibile heleșteie, pășuni sau vechi drumuri. Studiul de caz aparține micro-istoriei și analizei peisajului local, însă abundența surselor a permis restituiri detaliate ale realităților medievale la un nivel dificil sau imposibil de atins pentru multe alte zone. S-au putut observa dificultățile unui proces cauzat de ocuparea ilegală a unui teritoriu și care a generat episoade de violență și practici de corupție, în condițiile în care niciuna dintre părțile implicate nu pare să fi deținut acte originale. Evoluția judecății și deznodământul său arată că este vorba despre o proprietate monastică la origini și de o tentativă nobiliară stăruitoare de a o desprinde din blocul moșilor abațiale.

POSSIBILITĂȚI ȘI METODE DE RECONSTITUIRE A STRUCTURII AȘEZĂRILOR ÎN COMITATUL MEDIEVAL BODROG

István Pányi

Rezumat. Comitatul Bodrog este unul dintre comitatele cu destin tragic din regatul Ungariei. Are o istorie particulară, cu o populație și o rețea a locuirii aproape complet distruse în secolul al XVI-lea și cu dispariția celor mai multe dintre resursele din perioada medievală. Din aceste motive, cercetarea geografică a comitatului Bodrog este o provocare majoră.

Scopul cercetării mele este de a reconstitui rețeaua medievală a locuirii în comitatul Bodrog, respectiv, de a prezenta succint istoria generală a comitatului, cu o preocupare specială față de administrația medievală și din epoca modernă timpurie, respectiv, față de schimbările granițelor comitatului. Cercetarea multidisciplinară se bazează pe informații scrise, imagologice și cercetări de teren arheologice, etnografice, istorice și geografice. Cel mai important element al cercetării este Sistemul Informațional Geografic (SIG) dezvoltat în vederea figurării geografice a așezării, coroborând date de arhivă și de teren; pasul următor a fost coroborarea și evaluarea diferitelor date singulare și datelor cartografice. Așa-numita „arheologie socială” a constituit un alt element singular al cercetării, care oferă o mulțime de date în timpul investigației arheologice de teren.

Faptul că fostul comitat Bodrog este localizat atât în sudul Ungariei de astăzi cât și în nordul Serbiei de astăzi a făcut și mai dificilă cercetarea. Suprafața comitatului s-a schimbat de câteva ori de-a lungul celor mai mult de cinci secole de existență. Acesta se întindea, între secolele al XI-lea și al XIII-lea, de la Dunăre la Tisa, pe direcția est-vest, și, la nord, de la actulul

oraș Kiskunhalas, la Verbüsz (Vrbas, Serbia) și Szenttamás (Srbobran, Serbia), în regiunea Bačka, la sud.

Din această cercetare a rezultat o bază de date privind așezările medievale din comitatul Bodrog, incluzând hărți și imagini aeriene, disponibile pentru cercetarea arheologică și literatura de specialitate de astăzi. În același timp, am demarat realizarea bazei de date pentru tipar și distribuire online. Scopul prim este de a pune la dispoziția specialiștilor și tuturor celor interesați această bază de date.

Cercetarea a arătat că multe dintre izvoarele scrise ale comitatului Bodrog s-au pierdut de-a lungul vremii. Și totuși, comparativ cu unitățile similare înconjurătoare, mai sunt multe documente medievale ce conțin o mulțime de informații geografice care se pretează în figurarea locuirii în acest comitat.

A MUSICAL INSTRUMENT MADE FROM A FOSSIL VALVE BELONGING TO THE
FAMILY *OSTREIDAE* (RAFINESQUE, 1815) TĂRTĂRIA-GURA LUNCII 2018
CAMPAIGN, TRANSYLVANIA, ROMANIA

Ana-Maria Păpureanu, Sabin Adrian Luca, Cristian Titus Florescu

Abstract. One of the most interesting objects of the 2018 systematic research campaign is a musical instrument (?) made from a fossil valve belonging to the *Ostreidae* family (Rafinesque, 1815). This seems to belong to the Petrești culture.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH RELATING TO EARLY NEOLITHIC
(STARČEVO–CRIȘ) MADE DURING THE CONSTRUCTION OF THE HYDROPOWER
STATION FROM PORȚILE DE FIER. RESEARCH HISTORY
IN CARAȘ-SEVERIN COUNTY

Constantin Adrian Boia

Abstract. Archaeological research relating to Early Neolithic (Starčevo–Criș culture) in Romania started in the second half of the 19th century (in Banat) through systematic research of Kislegy Nagy Gyula and Felix Milleker. The period of maximum interest (for Early Neolithic but not only) was represented by the research made with the occasion of the construction of hydropower station from Porțile de Fier I (1965-1971) and II (1977-1984). The results of these excavations and field surveys, as well as the latest ones, from 1980 to 1990, were materialized by the publication of volumes and studies relating to Banat Neolithic by Gheorghe Lazarovici, Sabin Adrian Luca, Florin Drașovean etc.

However, the Early Neolithic in the southwest and south of the country must be researched and analyzed in comparison with the end period of the Mesolithic, which was well documented in the Porțile de Fier area, both on the Romanian shore, but especially on the Serbian shore of the Danube, through systematic and salvage archaeological research, using both classical research methods and modern interdisciplinary methods, which help us to understand the Neolithic communities in this area to a greater extent.

Failure to carry out a field survey on a larger width, about 1-2 kilometers, along the Danube, alters the current level of knowledge regarding the Early Neolithic in Romania, a field research in this area being necessary, in my opinion, just to fill in the gaps already existing.

PRELIMINARY REPORT REGARDING THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
FROM RAPOLTU MARE-LA VIE, 2017 CAMPAIGN

Marius Gheorghe Barbu, Ioan Alexandru Bărbat,
Gică Băeștean, Ioana Lucia Barbu, Mihaela-Maria Barbu,
Costin-Daniel Țuțuianu, Antoniu Tudor Marc,
Angelica Bălos, Andrei Gonciar, Alexander Brown

Abstract. The archaeological campaign from 2017 was held from May 22 to August 12, and between October 20 to November 10, with the main purpose of continuing the research of the previous years in the area SpI and opening a new research unit toward the center of the

terrace from Rapoltu Mare-La Vie, where the noninvasive investigations indicated the presence of important buildings.

They were identified parts of buildings belonging to the second and third centuries AD, and also prehistoric structures from Paleolithic, Neolithic and Bronze Age.

DATA ABOUT THE FAUNAL REMAINS FROM A CELTIC SITE (LA TÈNE B2-C) AT GIARMATA, TIMIȘ COUNTY

Georgeta El Susi

Abstract. The Celtic site at Giarmata-*Baraj* was investigated during rescue excavations on the Timișoara-Lugoj highway. On this occasion 41 complexes were excavated, assigned to the late Bronze Age (Cruceni-Belegiș culture), the second Iron Age and the Early Middle Ages. From the Celtic habitation (4th-3rd century BC) about 544 animal bones were recovered, originating in several dwellings (cx.1, 4, 15, 17a, 18, 32, 37, 38, 40-43), and pits (cx. 22, 41, 47). Mammals total 530 pieces, of which 393 are completely determined; 109 are unidentified splinters and 28 fragments from red and roe deer antlers. The share of the domesticates accounts for 94.1%, compared to only 2.46% the wild. To note the appearance of fowl bones (cock), which is a characteristic of the samples of this epoch. NISP-wise, the bones of cattle prevail by 33.91%, followed by pig (23.09%), sheep and goats (20.15%), horse (10.07%) and dog (6.88%). The red deer totals 2.21% and the beaver 0.25%. As NMI-wise, cattle account for 29.51%, followed by sheep and goats (26.23%), pig (22.95%), horse (11.47%) and dog (3.28%). 138 fragments originated in 18 bovines, of which three individuals were killed between 12-18 months (16.67%), the same proportion between 2-3 years and 11 over 3 years (61.11%). Among them, three were 3-4 years old, one 4-6.5 years old (5.55%) and five 6.5-9 years old (27.78%). 94 pig bones belong to 14 individuals, sacrificed as follows: seven individuals (50%) before one year, five specimens (35.72%) in the second year and two between 2-3 years (14.28%). Thus, the subadulte animals, which have reached a certain body weight were preferred, the young animals occasionally. The 82 bones of small ruminants were assigned to at least 16 specimens. About 16 fragments were assigned to goat, 26 to sheep and 40 not clear specified. The goat's material comes from two animals sacrificed between 18-24 months, one between 6-12 months and another between 4-6 years. Based on a goat radius of 164 mm GL, a withers height of 65.27 cm was estimated. The sheep bones suggest seven individuals, one of them killed between 6-12 months, another one between 18-24 months, three between 2-4 years and two over 4 years. Including the undetermined specimens, out of 16 presumed animals, 17.75% were sacrificed before one year, 37.5% between 2-4 years, 25% between 2-4 years and 19.75% over 4 years. It seems that exploitation of small ruminants was a mixed one, targeting meat and dairy products, wool. Animals under 3 months are missing, slaughtering for meat is performed especially after reaching a certain body weight. 41 bones belong to seven horses. Certainly it was used in the consumption of the Celtic communities at Giarmata. The slaughter profile indicates one individual 15-18 months old, two animals 2-3.5 years old and four over 4.5-5 years. Of these, three were maximum 5-8 years old. Measurements taken on its bones indicate a heterogeneous population with small and medium-sized specimens. The dog has 28 bones from two animals, an adult and another 12-15 months old. A pair of coracoids, ulnae, femurs, tibiotarsus, tarsometatarsals, a cox, a radius and a scapula were determined from the skeleton of a cock. Among the game to mention the red deer and beaver bones, their share is only 2.46%. By its features, the Giarmata faunal sample, generally falls within the economic pattern of other European Celtic settlements, namely: low rate of the game, cattle prevalence, appearance of the

fowls, cervids antlers processing, using of the horse for food and utility purposes, domestic species less robust and not too high.

BROOCHES BELONGING TO THE LATE IRON AGE, FROM IMRE PONGRÁCZ COLLECTION

Milica Tapavički-Ilić, Andrei Georgescu

Abstract. At the end of the 19th century, Imre Pongrácz was an officer at the Orșova harbor, supervising building activities at the Sip channel. During this period, workers handed over many archaeological artifacts discovered during their work. Over a period of time, Pongrácz gathered a significant number of them and formed a collection of 6000 pieces, later sold to the Banat Museum. Most of the finds originate from the right Danube bank, nowadays Serbia. They were separated according to the material they were made of (pottery, metal etc.), but there was also an attempt to separate them according to different chronological periods they belong to. This paper deals with Late Iron Age brooches from this collection, that belong to almost all La Tène phases, from B to D.

A NON-DESTRUCTIVE SURVEY OF THE ROMAN AUXILIARY FORT AND VICUS IN POJEJENA (CARAȘ-SEVERIN COUNTY, ROMANIA) – A PRELIMINARY REPORT

Emil Jęczmienowski

Abstract. The preliminary report on Pojejena Romanian-Polish researching project aims to show some of the preliminary results and conclusions of the field researches we have lead the last years at Pojejena. We have realized there some surveys together with geophysical scanning and intrusive methods by executing a short well to verify the previous years' results. We have to note that in 1970 Romanian researchers dug at Pojejena, but no other systematic archeological researches has been made there after till our team comes at. We have localized concentrations of material in the field to a smaller or larger distance from the Roman camp, in the beginning of work. The whole available area inside and outside the Roman camp was investigated with the help of geophysical scanning methods; so we have been allowed to identify buildings inside the fortification and also o previous phase of the camp built in wood and ground, much smaller than the stone camp. Well was executed near the eastern portal through intervallum and horreum's corner and came to fulfill the data on the camp history. The present report shows the preliminary result of the geophysical scanning, the results of the well being only generally presented. They will be presented in a more extended study on this fortification.

TWO FRAGMENTARY MILITARY DIPLOMAS DISCOVERED IN THE TERRITORY OF DROBETA

Dan Dana

Abstract. This short paper publishes a small fragment of Roman military diploma discovered in the territory of Drobeta, at Izvoarele, and republished another small fragment of a diploma found at Gîrla Mare (also in Mehedinți county). The two fragments are copies of constitutions from the reign of Trajan, for the auxiliary units of Upper Moesia, respectively Dacia or Upper Moesia.

NEW STAMPED BRICKS FOUND ON THE EASTERN SIDE OF THE ROMAN FORT FROM POJEJENA (CARAȘ SEVERIN COUNTY)

Călin Timoc, Emil Jęczmienowski

Abstract. Roman archeology in Pojejena has brought with it the evolution of researches always new information about the military units that were stationed here, on the Danube. An indicator of this problem are the stamped bricks that were used to lift the buildings inside the fort and which are supposed to have been made locally by the garrison. The last archaeological excavations and noninvasive field researches carried out in the area of the praetoria gate, the only untouched previous excavations, gave us the chance for such discoveries, some of them extremely important because they completely change our perspective on the composition of the garrison.

Also a good part of the pieces due to the context could be dated and none of the discoveries exceeds the moment of use in the middle of the third century.

A GLAZED RUSHLIGHT FROM TIBISCUM

Simona Regep

Abstract. A glazed clay rushlight was found in 2010, during the archaeological digs at *Tibiscum*, within the civil settlement.

The lamp's body is circularly shaped, with a singular ogival spout and volutes. It was moulded from a red semi-fine paste, uniformly burnt. The whole piece is covered with a green-brown glaze of a metallic gloss.

The lamp has a round body with an oval spout with volutes on it and on the bordure, decorated with incised lines; two small orifices for ventilation are placed on the channel between the tank and the spout. The deep concave disk is limited from the bordure by two concentric incised circles, and decorated all around with a tape consisting in radial incised lines; the central part with the supplying orifice has no decoration. The broad bordure is decorated with a vegetal motive of leaves and grapes. The super-raised handle placed on the bordure, ring shaped probably was not preserved. The lamp's tank is round shaped, with a flat bottom marked by two concentric circles; the spout link to the tank is marked by a nervure in relief decorated with incised lines.

The archeological context where the rushlight was discovered dates in the second half of the 2nd century A. D. It is hard to say if that glazed rushlight found at *Tibiscum* is local or an imported manufactured article.

Given its aspect in whole, that rushlight found at *Tibiscum* enriched the archeological repertoire of lightening objects and demonstrated once again both the diversity of pottery in Dacia and the close relations with the other provinces of the Roman empire.

ABOUT EARRINGS IN A CHANDELIER FORM OR PENDANTS AND CASSETTE TYPE EARRINGS FROM ROMAN DACIA

Ana Cristina Hamat

Abstract. During the Ist-IIIrd centuries, the earrings become a dominant in the women's clothing accessories. For Dacia we have two types of high circulation, the one with bent bar and colored glass pastes, which appears frequently from the early 1st century AD until the end of the province at the end of IIIrd century AD. and the earring with oval pendant and shield on the gold bar, sometimes decorated with email, shared by several variants, mostly in the third century. Along with these types, in Dacia we have also the chandelier type earrings or the earring with multiple pendants and cassette. Six earrings were discovered in Drobeta-Dierna, Tibiscum, Romita, near Potaissa and one of them was discovered somewhere on the territory of Transylvania. They are dated between IInd and IVth centuries AD, but the artefacts from the beginning of the IVth centuries AD were discovered on the line of Danube and therefore they are related with the revival of the Empire in the time of the dynasty of Constantin the Great.

ON ROMULA POPULATION

Mariana Balaci

Abstract. A series of individuals passed Romula, the capital of Dacia Inferior within the most three centuries under the Roman domination, who created the population of that settlement. A little part of them left a name on a tombstone, but the most of them rested anonymous and we might know them through the investigation in the town necropolises or on the basis of their material culture. More documentary sources have been used during my research; epigraphic data, sculptural monuments, necropolises, and also archeological investigations concerning the Romula population's material culture. Three social-cultural communities are to be set of after analyzing these sources, among other items; Dardanians-Dalmatians, Syrian-Palmyrens, and Thraco-Dacians were the populations who co-habited there. I do believe not to err when speaking rather about multiculturalism in Romula, and not about phenomenon of interculturalism. But I may to note that what the province Romanisation meant also happened in Romula, and that was the process that succeeded to gather and make co-habiting that population who set there for different reasons.

SPIRITUAL LIFE IN THE ROMAN BANAT, IN THE 2ND-3RD CENTURIES A.D.

Atalia Onițiu

Abstract. The present approach is a synthesis of data, published in the field literature, concerning the spiritual life in Roman Dacia south-western area, namely the territory of the Banat. The study contains two sections: religions, presented according to the classic way relating to the origin (Greco-Roman, Oriental, Egyptian, Celto-Germanic, Thraco-Moesic), and

ecclesiastic buildings (archeologically investigated, epigraphic certified or only presumed); it aims to outline and also to upgrade the image of the spiritual life in the south-western area of Dacia, on the basis of the latest discoveries and published works. We might find out the existence of a religious diversity and heterogeneity due to or correlated either with the religious policy of the imperial house, or the believers' ethnic origin and social position. The large settlements and military centers played an important role in the spiritual life there; as from the social categories, the soldiers had a significant impact. The epigraphic monuments containing names of dignitaries from the capital of the province, or of officials coming from other towns prove the Banat integration in Roman Dacia, included the spiritual life.

CONSIDERATIONS ON THE PRESENCE OF EARRINGS AND BEADS IN THE GRAVES OF MEN FROM THE AVAR CEMETERIES IN TRANSYLVANIA

Călin Cosma

Abstract. The first consideration refers to the fact that Avar male graves where earrings and beads were discovered are also present in Transylvania. The number of these funerary complexes is small (Tab. 1). The number of cemeteries in which these graves were discovered is also restricted (Gâmbaș, Sâncrai, Teiuș, Șpălnaca, Unirea 2/Veresmort) as compared to the total number of Avar necropolises recorded in Transylvania.

I have established five types of positions of earrings inside the graves in connection to the human body and two types of places of discovery of beads inside the funerary complexes (Tab. 2). Earrings belonging to nine typological categories specific to the Avar Period in the Carpathian Basin were discovered in male graves from Transylvania (Tab. 3-4). The discovered beads are also of different types, with analogies in the same geographic area and chronological period.

What is important at this stage of research is to signal the phenomenon of depositing earrings and beads in the graves of Avar men in Transylvania, like elsewhere in the Avar Khaganate. Avar communities in which men displayed their social status through wearing earrings or their families deposited such artifacts in their graves with the same purpose, also existed in Transylvania. Another phenomenon among the Avar funerary practices that is also encountered in Transylvania, like in the neighboring regions, consists of the deposition of beads, with apotropaic function, in male graves.

LAY OR MONASTIC? THE MEDIEVAL LANDSCAPE AND PROPERTY DISPUTES OVER *TIBURCZTELKE* (CHINTENI, CLUJ COUNTY)

Oana Toda, Ünige Bencze

Abstract. During the second half of the 14th century *Tiburczelke*, the small property in the Chinteni's Valley, knew tensioned episodes. The right of property and its using implicitly were the object of a suit, documented for three generations, between Cluj-Mănăștur Benedictine Abbey and a family of land nobles entitled so. The property there and the setting inside of it count five centuries, from the 14th one to the 18th century, the moment the village was depopulated. The large number of preserved documents on the long suit directed the

researchers' attention to, given the amount and quality of details regarding the involved parties and the medieval archeological landscape.

Location and partial delimiting of the area where *Tiburczelke* developed were so possible. Generally, we speak about a territory between Chiteni on the south, and Vechea, Deușu and Măcișu on the north and north-west. The archive, map and toponyms data allowed us indentifying the former village, some farming areas, forests and possible ponds, or pastures and old routes. The case study belongs to the micro-history and the local landscape analyzing, but the abundance of data allowed detailed restitutions of the medieval realities up to a level that is difficult or quite impossible to be secured within other many areas. Difficulties within a suit generated by an illegal occupation of a territory, with violent episodes and corruption as it seems that none of the involved parties had original documents were found out in that case. The suit evolution and event shows that we might speak initially about a monastic property and a nobiliary persistent attempt to tear it off the abbatial estates.

POSSIBILITIES AND METHODS FOR RECONSTRUCTION OF THE SETTLEMENT STRUCTURE OF THE MEDIEVAL BODROG COUNTY

István Pányi

Abstract. Bodrog County is one of the tragic fate counties of the Kingdom of Hungary. Its history is typical, its medieval population and settlement network were almost completely destroyed in the 16th century, and most of its medieval resources disappeared. For this reason, the historical geographic research of Bodrog County is a major challenge.

The aim of my research is to reconstruct the medieval settlement network of Bodrog County; to summarize the general history of Bodrog County, with special regard to the medieval and early modern administration and the changes in the settlement boundaries.

This multidisciplinary research is based on written, pictorial and field-based archaeological, ethnographic, historical and geographical data. The most important element of the research is a GIS system developed for geographical settlement modeling, in which literature and field data are used; furthermore various remote sensing and map data were summarized and evaluated. Another unique methodological element of the research is the so-called "social archeology", which provided a wealth of data during intensive archaeological field research.

The fact that Bodrog County is located partly in the southern part of present-day Hungary and in the northern part of present-day Serbia has made the research more difficult. The size of the county changed several times during its slightly more than five-centuries-long existence. Between the 11th and 13th centuries, its area stretched from the Danube to the Tisza River in an east-west direction, and from the present Kiskunhalas in the north to Verbász (Vrbas, Serbia) and Szenttamás (Srbobran, Serbia) in Bačka in the south.

The result of this research is a database of medieval settlements in Bodrog County, including maps and aerial imagery available from archaeological research and the literature to the present day. Simultaneously, the development of a printed and online database of the collected data has begun. The primary purpose is to make this database available to professionals and civil users.

The research has revealed that many of the written sources of Bodrog County have been lost over time. However, compared to the surrounding counties, there are many medieval documents that contain a lot of useful geographical data suitable for settlement modeling.

